सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
मनोरमा, कृदन्तप्रक्रिया

सिधाया:

१७२

नं. १६८२३
[illegible]

सिद्धांत कौमुदी

नो ३स्म ।।

उ

ॐश्रीगणेशायनमः धातोः यद्यपि धातोरेकाचो हलादेरिति सूत्राद्धातोरित्यनु
वर्तत एव तथाप्याङ्गधातुकसंज्ञायाः माश्रितशब्दव्यापारत्वलाभाय पुनर्धातु
ग्रहणं अन्यथा लूभ्यामृभ्यामित्यादौ ऽङ्गणे स्यात् धातोर्विहितत्वेनभ्यासा
१ देरङ्गधातुकत्वात् सिद्धान्ते तु धातोरित्येवमविधानान्नेति दिक् एवुलः प्रोरि
ति अर्हे कृत्यतृचश्चेति सूत्रे कृत्याः इत्येव वक्तव्ये तृज्ग्रहणं योगापेदं ज्ञाप
कं एवुल्तृचावित्येतस्माद्योगात्प्रागेव कृत्याः इत्यधिकारस्येति भावः वृत्ति
कारस्तु सूत्रे प्राक् एवुल इति प्रचिच्छेप केलिमर इति कृत्या इति बहुवचनेन
दिश्यते ककारो गुणवृद्धिनिषेधार्थः रेफः स्वरार्थः कृत्यचः उपसर्गादि
त्यनुवर्तते रषाभ्यामिति च तत्र तास्या[illegible]क्षुभ्नामित्यादू यकेति न चाड्व्य उपसर्गस्था दिति
वायेपीति भविष्यतीति वाच्यं रषाभ्यां परस्य नस्येत्यप्रोनिर्दिष्टग्रहणं प्रापि
तस्याव्यवधानस्य व्यवायेपीति योगविभागेन बाधे सति प्राद् शोनेत्यादाव
[illegible]प्राप्ते अड्कुप्वनुमभिरित्यप्रोनियमार्थः आडिति पट् व्यवायेपी
[illegible]वाधितुमिति स्थितं ऋहलन्त्यं ऋहलन्तोरव्यवधानस्यापेक्षा कथम
ऋ[illegible]नवार्यतेति भावः हलश्चेजुपधात् इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचा १

एवंश्रीगोपेनेनतदादित्वंलक्ष्येतत्स्त्वाह हलादेरिति अजादेःसन्नमः उद्धहलः
वर्ततपक्षंदंतपरंनतुतदादिपरंअजादेहलादित्वासंभवात् तदाह हलंतादि
ग्रहणंचहितइति यदिहविहितविशेषणंनव्याख्यायेततर्हिनियमार्थतान
लभ्येत णिज्ञोपेक्षितेहलेनान्यरत्वेनणेर्विभाषेतिविकल्पंबाधित्वाविधेःसं
भवादितिभावः नमग्रहणमिति तेनास्यप्रेन्वनमित्यादौविध्यर्थतास्त्विति
नशंक्यमितिभावः वृनिसक्षतिपरइति हिलंतोरादाहरणेनप्राचाग्रामादिके
उत्पवोचाम एपतभादोनामिति एपतस्यप्रक्षत्पतरत्वादप्राप्तेवचनं यत्तव
दंति हरचडीतिसत्रेऽचडीतिपर्युदासेनप्रकृतिग्रहणएवयथिकस्यग्रहणमि
तिज्ञापनादेतत्सिद्धमितितत्सूभसात् ज्ञापनेऊत्वमात्रविषयकमितिभाष्या
दौसिद्धांतितत्वात् अचोयत्प्राकामकत्वमिति यत्तुवदंति अजंतभूतस
वंदविधयास्यादित्येतदर्थमजग्रहणंतेनदिल्प धिप्स्यंत्यत्रयतिकृतेयतो
नावस्त्वाद्युदात्तत्वंभिष्यतीति तदापातनः आईधातुकेविवक्षितेयधतोलो
पःस्यात्तदाहीदंसंभवेत् लोपस्त्वाईधातुकेपरएवोचितः अन्यथापरनिमि
त्ताभावेनस्थानिवत्त्वाभावेगणयतीत्यादौउपधाहस्त्रिप्रसंगादितिभावः

तत्किं शसीति शस हिंसायां यत्तु केचिच्छंसिं सानुस्वारं पठंति तन्न ईडवंदवृ
शंसदुहां ण्यतः इतिसूत्रविरोधात् नानुबंधेति अनुबंधानामनेकांतत्वात्
एकांतत्वपक्षेपि दद्दातिस्यात्योर्विभाषेति विभाषाग्रहणाल्लिंगादितिभावः
आले भ्यो गोरिति समासांतोदात्तत्वे बाधितेत्वाद्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरः तत्र
एपतितिंत्स्वरोवतिष्ठते यदितु यतोनावइत्याद्युदात्तः प्रसज्येत उपात्प्रशं
सायां प्रशंसैद्गम्यमानतया विशेषणं धात्वर्थस्तु आभिरेव तेनयस्य
स्मात्ताभ्यामिः प्रशंसाहेतुः तदिष्टोदाहरणं विपरीतंतप्रत्युदाहरणं अ
आपिव्यादौ प्रत्यये विवक्षितइतिपूर्ववदेवसूत्रार्थः तेनएपतिकृते अंत
स्वरितत्वे प्राचानुयतिपरइतिव्याख्यानं [illegible]कर विरोधादुपेत्सं गदमद
चरयमेनपंचम्यर्थेसप्तमी पञ्चभ्योनुपसर्गेभ्यो यदित्यात् अनुपसर्गेकिं न
वैपयेकार्यमिदंनिगाद्यं यमेरिति पूर्वेणैवसिद्धेरितिभावः नियमेसा
[illegible]ति यमः समनुपनिविभ्यश्चेति वैकल्पिकेअपिताद्धितोयदित्यर्थः य
[illegible]देहेकृत्यानांकर्त्तरीत्यस्याप्रकृतेःकर्त्तरित्ततीयादुर्लभा कर्त्तृकर्म
[illegible]तिषष्ठ्यादुर्वारत्वात् तयापित्वंयेतितेनेतिचकरणात्ववक्तिवदस्यात्

नैकिशाग यद्वा यमोपरिविषणोमिदितिमतमाश्रित्यपर्यवसितं नियमयन्त्रि
ग्रंसप्रवमितंच ह्रीकृत्यएपतांच्यतेबोध्यः अथवाएपत्येवसंज्ञासंकेतत्वान्न हृ
एरंतितिदिकु एवंचवार्तिकप्रयोगोप्यन्यथासिद्ध तयानिष्प्रयोजनतंज्ञापयितुं
नप्रभवतीतिभावः लुत्य मिति यद्यपिपाणिनेरथनाह्यर्थंहयसाधारणल
थापिपाणिनाहृस्यव्यवहृतेष्वेपवहृत्वात् अर्थनियमोलभ्यते एतदर्थमे
वह्निनिपातनमाश्रितं यदाहुः धातुसाध... नोह्यं नोप्राप्त्यर्थं नियमस्यच य
न्तुबेथविकाराणांहृस्वार्थंचनिपातनमिति पातेनेति पातप्राधान्यनियतपरः
कृएपायावरणोवरापिहृणां नियमोनास्तीत्यर्थः हृङ् इति अनिरोधहृपस्या
र्थस्यसंभक्तिवाचिनेषवसोप्यादिदं लभ्यते इत्याहुः अनिरोधेपिदित्यस्यानुक्तो
नहृजोपिस्यादितिधनयन्नाह हर्नेपेति एतिलक्ष्यमाणस्त्यादिनाहृनः कप् इ
हृस्त्रेअवृधादीनिनिर्विभक्तिकानिनतुहृहः तेनवर्येतिस्त्रियामेवनिपात्य
ते अस्त्रियान्तुहृङः अहृलोरितिएपत्वायोअत्विजः इतिवृत्तिकारमतम् न
चात्रपतिलिवितिकप्पृष्ठकः तत्रसनपवयहृणेनतुहृङ इतिसिद्धान्तात् भट्टि
स्तुहृद्वाजुसानिहृंप्रीमन्वानः इतिलिंगेपियतमृत्युहृस्वग्रीवोमममृत्योसाविति

म॰ कृ॰
२
3

उपसर्गो प्रजननं प्रजननः गर्भग्रहणे कालः प्राप्तोस्याः कल्या तदस्य प्राप्तमि
निवर्त्तमाने कालाद्यदिति यत् अध्याहार्यमिति यदित्यजर्य्यं शाहस्यैव यो
गाद्दिराश्रीयेत तर्हि भट्टिप्रयोगो न्वनरूक्तं स्यादिति भावः म्लोरजर्यमिति
कालिदासप्रयोगोऽजर्यं प्राहुस्सजरणाभावविशिष्टसंगतेऽजहल्लक्षणापि सु
वचा सर्वथापि संगतत्वेन रूपेण वाच्यता नास्तीत्यत्र तात्पर्यं अत एव भा
ष्ये संगतं चेत्कर्त्तरि इति व्याख्यातमिति भावः भावग्रहणमुत्तरार्थमिति भा
ष्यस्यस्वरसमनुरुंध्याना नानामतमाह कर्मणीति यतिस्तुपश्यइति सुप्यनु
पसर्गाभाव इति सर्वं निवृत्तमिति भावः अत्य इति कथं तर्हि दुपयमिति इडो
दैवादिकात् यत् न हड इति इडवदिति ज्ञाप[illegible]त् तत्र हि ई डु चेद्भ्यासादुव
योदात्मनेपदिनो ग्रहणमिति भावः परस्यापीति अरोराव प्रपकु इति प्राप्य आ
उ पूर्वादिति न चैवमाज्यं किमासीदित्यत्राव ग्रहः स्यादिति वाच्यं ऋत्विजे पूर्वे
[illegible]त्यादावि वसत्य प्यवान्तरपदत्वे संप्रदायानुरोधेन क्वचिन्न दकरणात् यत्
[illegible]जगाता वित्यस्याज्यमित्युक्तं तद्भाष्यादि विरोधादर्थानन्गुगमाच्चोपेक्ष्य
[illegible] इद्धतपस्करणं लिंगमिति भावः ईचवखनः ऋतुः सुपठ इति दीर्घे

२

पयसर्णो कृतस्तस्य माशयः इइइति प्रश्लेषेणाद्वितीय इकारो येविभाषेत्यात्वं
निवर्तनमविधीयते अन्यथा येविभाषेत्यस्यावकाशः स्वायते स्वन्यते इत्व
गुत्र विकाशः यस्मिन्पक्षे आत्वं नास्ति आत्वपक्षे तु भयप्रसंगे परत्वादन्तरंगत्वा
च्चात्वं स्यात् येविभाषेत्यत्र द्वियेइति विषयसप्तमी तेन यकारादौ वृद्धिस्यैव
प्राप्तमात्वमन्तरंगं इकारस्तु कार्यासद्धविधानाद्बहिरंग इति दीर्घं प्रत्यावधारण
स्य भाष्यकृतस्तस्य भावः इत्वमन्तरंगं कार्यप्रवृत्तियोग्यत्वात् आत्वं तु बहिरं
गं यइति परसप्तम्याश्रयणात् एवं च इत्वे मात्वं बाधो न्याय्य एव नचङ्कसादे
शेङ्कस्य पितीत्तिनुकप्रसंगः आङ्गुणस्य एवत्व तु कोरित्यसिद्धत्वादिति वाच्यम्
पदान्तपदाद्योरेकादेशोसिद्धो नत्वन्यो पीति सिद्धान्तात् अन्यथा वृद्धेरत्र मि
त्यत्रक्लत्वाश्रयो नित्यस्तु कस्यात् ईश्ये तेत्र दीर्घान्त्यादौ ताद्वेतिवैकल्पिक इति दि
कृ विभक्तेः कार्योत्प्रसंगो बीजमाह तदनुबंध्येति राजसूय यद्वेति राजानं क्री
णान्तीत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः तृहयेणि पातनं तेनाय्यपदेत्वेसमेयादौ
द्वितीयेज्योतिष्टोमादौ चनातिप्रसंगः उक्त्वमिति तस्य परत्वाद्धलि चेति दीर्घं
इति भावः नित्यकाबिति तेन यत्र अन्यथा योनेति भावः भियो ह्रीकाबिति क
मैरीति शेषः पापमितिवेति तपोन कल्को यथयनं नकल्क इत्युपक्रम्यता न्ये

म.कृ.
ध

वभावो पदत्वान्निकल्कःइतिभारते दर्शनात् कल्कः पापाशयेदंभे विट्किट्टयोरपी
तिकोशाच्चेतिभावः वत्सतर्यामिति वृत्तिकृतानुसूत्रे प्रश्लिष्ट कयपउदाहरणेन्तु
मत्तस्यनप्रतिगृह्यं तस्मान्नापिगृह्य लोकेष्विति एपदेवेतिभावः यदाश्वैरि
ग्रवस्यामिति अवग्रहो विच्छेदः अवांतरपदसंज्ञां सूचयितुं पदपाठकाले
किंचित्कालमवसाने प्रग्रहस्तु प्रकृतिभावाद्यणाद्यभावे परस्परमचोरसं
निकर्षः अवगृह्य प्रगृह्य पदाहो प्रातिशाख्यादिषु पदविशेषपरतयाभिहितौ
गृह्यकाइति गृह्यासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्चतेइत्यमरः पत्रेवाह
नमिति पतेत्यनेनेत्यर्थे दाम्नीशसेत्यर्थे दाम्नीशसेत्यादिना करणे ष्ट्रन् यु
ग्योर्गोरिति यद्यपि तद्वतिरथयुगप्रासंगमिति तद्धितेनापीदं सिध्यति तथा
पि एपते व्यावर्त्तयितुं सूत्रे अन्यथाहि योग्योगोरिति स्यात् हृद्योसत्यामिति
तेन अमावास्यायावेति विहितेन तद्धितेनाकृ स्यपदेपि सिध्यति यदितु यत्प्रत
यांत स्यैदंत्याहि किंनिपातनमाश्रीयेत तदा यत्तामुश्चेऽधिकरणे एपदेश्वताव
[illegible] स् अथापि बाहुलकाल्लभ्येत एवमपि एपदंतमन्यविहितं तद्धितीय
[illegible] णादिति दिकु अदहलोः पंचम्यर्थे षष्ठी अद इति नश्वर्तेर्ग्रहणं किंत्वदण
मो [illegible] लासाहचर्यात् परंकार्यमिति निर्देशात् ईडवंदेत्यादिलिंगाच्च ल ध

पिबतेर्थोपसंख्यानंचेति पोरदुपधादितिप्राप्तस्ययतोऽपवादः जयादित्वात्स्वरः आसुयुवपि
तिकोशाद्यपिरपेरुपरिप्रतिषिध्यमानत्वमस्ययार्थेनचकारेणादभेःसंग्रहमाह त
मतस्यानिबीजंभाष्यादिविरोधश्चस्पष्टएवेतिबोध्यं स्रीकार्यंइति चुलुंपादिव
त्सृत्तेतिभावः तथाचप्रयुज्यते नलाभंप्रातिनद्भातितस्करः विविस्तुगोपायश्चदाम
इत्यादि आराधयपके अवश्यपाक्यश्चावश्यपके मनोज्ञादित्वाद्वुञ् अपण्यानां भ
माचेइतिटिलोपः लाव्यमिति कचित्तुयोतितार्थस्यापिप्रयोगोदृश्यते लाव्य
वंप्रत्ययनादरात् अवश्यलाव्यं अजोपपदसमासासंभवेपिमयूरव्यंसकादेराकृ
तिगणत्वात्समासः युग्यंश्चपात्रइति युज्यंबंधनइतिचनरहस्तेसानुबंधकत्वादि
तिभावः वैश्यपत्तुलादेरपिति दाक्षिणात्यैर्दृश्यतेनिर्विकल्पते वैश्यपङ्कलाद्भित्त्वतः भ्रा
ह्माद्याग्रहपत्याहेति प्रसरणा कर्मव्यापार इति वस्तुतस्तुसम्मतिः प्रीतिः साय
स्मिन् चौराटौनास्तिलोकानाम् सोसंमतिः यद्वासंमतिर्यस्यविषयेषुनास्ति र
विरक्तोसम्मतिः तेत्राणार्थेद्वयमपिदृश्यते पाय्यसानाय्यमीयतेनेति माङःकृ
रणेण्यत् धीयतेनयेति अत्रचसर्वासामिधेनीनधाय्या किंतुसमिध्यमानवती
समिद्धवतीचांतरेणविकृतिषुप्रक्षिप्यमाणाःपृथुपाजाअमर्त्यइत्यादिकैवसूत्रे
सामिधेनीयग्रहणंप्रयोगविषयोपलक्षणार्थं तथाचासामिधेन्यामपिदृश्यते
धाय्याः शंसतीतिनहिधाय्याशब्दःसामिधेन्यामेवदृश्यते अतो ऊंडपाय्यइति पिबतेरपि

म-क्र-
५
5

कर्त्तोर्यत्प्रत्यययोस्तु गणामस्य नन्वणेव तु तित्स्वरप्रसंगात् यतो नावः इत्याद्युदात्तः
तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः तथा च प्रयुज्यते प्रणाय्योऽन्तेवासी प्रणाय्य इति सम्मूर्छावाञ्छितो
नेस्त्वणेपदार्थयोर्निपात्येते अतो किम् उपाद्याने संचेयः आम्नायौ अग्निरिद्धेन ज्व
लनः किं तु तेषु रणार्थं इष्टकाचयनेन निर्मितं स्थलं तस्मिन्नभिधेये परिसमूह्यो
पचिनोतेर्ण्यत् आयादेशश्च समूर्वं स्य वृद्धिस्तु सम्प्रसारणं दीर्घश्च निपात्यते ५
चित्योऽग्निरिति चिनोतेः कर्मणि क्यप् यतोऽपवादः इह सूत्रे अग्नावित्यनुवर्त्तते त
च्चित्य प्रत्ययस्यैव विशेषणं न द्वितीयस्य तस्य भावार्थकत्वे नाग्निवाचकत्वासंभ
वात् अग्नेरन्यत्र तु चेयमित्येव ण्वुल्तृचाविति ह्रसितं हसनं वा तत्र अस्य ल्युटो
विषये नपुंसके भावे इत्यनेन इकृतिभाक्तेऽत्र इच्छार्थेषु लिङ् लोटाविति लोऽनेन
लिङ्भवत्येव लिङ्र्थेत्ति वचनात् इषत्यानः आत्तोयुच् अत्र खलन प्राप्ति लिङ्च
लोघवादिति इदंहि चकारमात्रेणायासन्नृपविधेरनित्यताज्ञापयितुं शक्या इत
रत्र तु कृत्यग्रहणेन कृत्यतद्ग्रहणेन च ज्ञापने गौरवमिति भावः इति कृत्यप्रक्रि
[illegible]ण्वुल्तृचौ चकारात् तुमुन् हसितुं रिरंसमेयः सृत्यत्र सामान्यग्रहणविधानार्थः
[illegible]शेतेति इत्यादिश्च ज्ञातिर्वेद् अक्नेतेति प्रोषाभ्यां समर्थाभ्यामिति श्रमेरणम
[illegible]यतो अल्लोपस्येति यत्तु प्राचोक्तं नयातु लोपेत्यत्र इकारेत्यनुवृत्ते:
प[illegible]इति तन्न यङन्ते अल्लोपस्य स्थानिवत्वात् यङ्लुगन्ते तु नयातु लोपेति ५

विकरणा...पाश्रमत्कत्वादितिप्रागेवप्रपंचितं जारभरेति जारंबिभर्तीतिविग्रहः ९
तद्वज्जय...पीति कर्मण्युपपदेभवतीतिभावः वेक्रियइति संयोगस्यैकत्वा
नैत्वं लोलुवइति उवङ्यणस्तुन श्नोःहुपीसुक्केरिहचसवभावात् पाघ्राध्मा
ध्मेत्सूत्रेउपसर्गेइतिकेचिदेनवर्तयंतितद्वद्वनामसंमतं तथाचश्रीहर्षः फलाति
भूमस्यपयानिति श्रूयतेचपदापथः पश्यतेहकारवर्णमिति अनुपसर्गाल्लि
प इहलिंपविंदेतिभाविनानुमासहितौनिर्दिष्टौ तेनलाभार्थस्यैवविदेर्ग्रहणंन
तुसत्ताद्यर्थानाम् धारयइति धृञ्धारणे धृङवस्थाने एवंतयोर्द्वयोरपिग्र
हणं अथकथंनमहमत्रोत्तरधारयस्यतेइतिश्रीहर्षः परत्वाद्धिकर्मण्युणाभाव
सूत्रधारादिषुयथा तथाचवार्तिकं अकारादनुपपदात्कर्मोपपदोविप्रतिषे
धेनेति सत्य कर्मणःशेषत्वविवक्षायामणःप्राप्त्यापोहृतेशेषषष्ठ्यतेनसमा
सोभविष्यति चेदयइति विदचेतनाख्यानादिषुचुरादिः ज्ञानाद्यर्थानामन्य
तमोवाहेतुमण्णंतः इष्टोदाहरणेषु लिंपिविदिभ्यांतुदादिभ्यःप्राःशेषंचादीना
मितिनुम् धार्यादिभ्यःप्राप्नुणोप्यादेशौ अरविंदमिति चक्रस्यनाभिनेम्योरंत
रालेस्थितानिकाष्ठानिअराः तदाकाराणिदलानितस्यअस्यादराःतान्विंदति
लभतइत्यर्थेकर्मण्यणबाधनायेदम् ददातिदधात्योर्विभाषा ननुददददाने इत्यथा

रोगिभ्यामभ्यामचिरद्वेदथ इति दाम्याभ्यांलोदायोयाय इति च सिद्धम् सत्यं स्वार्थेसि
म.भू. ६ द्धेसूत्रे अदथः इङ्दिस्त्वव्ययसर्वपदप्रकृतिस्वरश्च्यते अजंतत्वेन अस्त्रावगाका
चितिमंतोदात्तत्वस्यात् एवाद्यया अनुपसर्गादिति निवृत्ते उत्तरसूत्रेपुनरनु
6 पसर्गग्रहणात् एवं च तत्संबद्धं विभाषाग्रहणमपि निवर्त्तते तदाह नित्यमिति
घोङः इति इङ्दिश्रीङोयणादेशानतथाश्नतेः अच्छहाता नावापतिरभ्रतो
नाम्रकारांतानांवानग्रहणंध्याख्यानादिति भावः स्नुगतावितिघाचात्तसूत्रेआ
श्रुसंश्विनिताललक्षंपठितवाश्रुणोतिरुदाहृतस्तदनाकरम् तथाचप्रयुंजते अ
नास्रावावः किमद्रमिति अमरोप्याह वचनेस्थितआस्रावः स्रावइति दवदा
वीवनारण्यवह्नी इत्यमरः गेहेकः गेह इति प्रत्ययार्थस्यकर्त्तृविशेषणं नोप
पदं गृहपतिनासंयुक्तेज्य इति निर्देशादित्यभिप्रेत्याह गेहेकर्त्तरीति एतत्सू
त्रेशाकायमकर्त्तृ गृहग्रहणं इति भट्टोजिगुपधलक्षणेकप्रत्यये कृते गृहशब्द
स्यसिद्धेः भाष्यमतेत्विति तथाचपेठेरजकरजनरजनः स्रूपसंख्यानमिति
[illegible]कंप्रख्यातं भाष्यकृतोकेकितपठेअरिणादिकाइति गस्थकन् गामादा
[illegible]विशेषेणिगेयाहइतिश्रूयते नतुगाङ्गतावितिगाथकःशब्दस्यगा
[illegible]विषयकशिल्पिन्येव निरूढत्वादित्याकरः तदाह गायतेरिति जहातेस्त् ६

शोग्रामग्रटकादर्थिकं वर्द्धनात् पुंस्त्वः लब्धत इति भूयः सहचारात् योद्वियां॰
देस्पृत्रे र्गः पुनरनुतिष्ठतिसतत्रप्रायेणाकौशलं लभते तेनसुहृद्प्रियः सुहु
विर्गितेत्युवनवद्गुणोपिकुर्वतिनेतिभावः कर्मण्यण् अंभकारइति स्त्रणाकु
णकेन्ट्कर्मणोः हृतीतिषष्ठ्यंतस्यऊंभयाहुस्यकारणाहेनसमासः द्वाचामस्य
काधवादइति श्रतोनुपसर्गेकइतिप्रामिबोध्या माडेमडोरिद्दग्रहणं नव्रमा
मानइत्यस्यअकर्मकत्वात् गोसंदायइति अणनुकू आरंभसर्मण्यांटिति क
र्तरिसर्वेणैवसिद्धेरिहकर्त्तरिकृदितिनसंबध्यते अनिर्दिष्टार्थाश्चस्वार्थेयातोः
स्वार्थेस्यभावएव नन्वेवंघजर्थेकविधानमित्यनेनगतार्थतेतिचेत् न वा
र्त्तिकेदर्शनस्तद्रष्टतोऽप्रवृत्तेः किंचनित्यसमासार्थमिदंअतएवल्युडंतेना
स्वपदविग्रहमाह आरब्धनामुत्थानमिति नन्वेवंघजर्थकः विधानस्याप॰
वयितृत्तिप्रयुच्यर्थमितिवार्त्तिकेस्याग्रहणंव्यर्थंस्यादितिचेन्मेवं अकर्त्तरि
कारकेचरितार्थत्वात् उद्दश्चचाप्त्यारब्धस्येबंनतमतेनपुंसकेपठितं तनेत्रेण
चतेथवानिवेशेनव्याख्याततदुपेद्य भाष्यादौसर्वत्रपुल्लिंगस्यैवोदाहृतत्वात् ल्युः
कर्त्तरीमनिज्भावेकः किप्रीः प्रादितोन्यतः इत्यमरकोशाभावेकस्यपुंस्त्वविधाना
त् भावेनाकचिश्रोन्यइतिनपुंसकविधानेकस्यपर्युदासात्वेतिदिक् अस्माच्च
कप्रत्ययातस्येति तेनभूमिस्थितंगोस्थानमित्यादौनेतिभावः यत्तश्चाचाय्यः

म॰कृ॰ ७ सस्येति व्याख्यानेन तदाकारविरुद्धं कप्रत्ययान्तस्येत्यपाहृत्य व्याख्येयं द्विरदः त्रिप
इति एवं अग्रबदः अग्रावदः गोष्ठः भूमिष्ठः अपष्ठः कुष्ठः इत्यादि नेदपरिमन्तेः इति
अत्र मजेरणादाविति पाक्षिकी वृद्धिः प्रामाण्यव्यवस्थितविभाषयानैव केस्याद्
वेत्यर्थे प्राट्न्स्मिन्निति अनुपसर्गग्रहणेन प्रेन एर्जुदस्यते सूत्रे विप्रियोण्या
पातत्वात् इति भावः गोसंख्य इति गाः संचष्टे इति विग्रहः एवं प्रकथमन्तुर्य
स्यात् संपूर्वे सप्रयोगो नास्तीति न्यासकारः भावेथात्व कमात्रविषयो सोऽया
त्वरिति वाचावाम गायोष्टकु गायतेरेव ग्रहणेन त्वगाङ्गतो भाक्तिनाविस्वन
यो अनभिधानात् पिबतेरिति लुग्विकरणालुग्विकरणपरिभाषालब्धा
र्थकथने उपपदपरिगणनेन त्वाचनिकमेव कवचहर इति कवचोऽय
मनेक्रियमाणं संभाव्यमानं वा वयोगमयति तेनासत्यपि कवचे ग्रहणेन क
वचहर इति भवत्येव हलिसूचकयोरिति अन्यत्र तु संबोरंतादकर्णेजपिता
णाभिधातोः प्रामिउपपदे यात् उमा त्रात्मज्ञायाश्च सुप्यात् भिक्षाचरतीति
[illegible]ति रत्र चरणात् पूर्वके ऽजेने वर्त्तते चरणेन भिक्षामर्जयतीत्यर्थः सेनाचर इति
[illegible]ति प्रविशतीत्यर्थः पचादिष्विति टविधानं तु नित्यसमासार्थम् इति
[illegible]मिति कैयटहरदत्तादिरीत्योक्तं माधवस्तु इक्षिरयमित्याह् पत्वादित्ति
[illegible]सूत्रेणाटपवभवति तेन किंकरी स्तु उपपन्नमि ७

किंय

त्ति स्यात्तिर्हि विप्रतिषेधस्य निर्मूलत्वादिति भावः यदपीह किंयत्तदक्षु षजे
ऽति एवं स्थिते तत्र विकल्पोक्तिराकर विरुद्धा अयुक्ता च कर्मणोऽपि प्रस
क्तत्वात् वाजभावे दिवा बिभेति टङितिवाच्ये सूत्रे किमादिग्रहणापनयनस्य हर
दत्तादिभिरुक्तत्वात् यत्तु परिष्कुर्वन्ति हेत्वाद्यभावे इत्युक्ते हेत्वादौ तु टः एवं च भिन्न
विषयेण चाऽस्य बाधासंभवादुभयमपि भवतीत्याशयेनाचार्यैर्वेत्युपनि
बद्धमिति अत्रेदं वक्तव्यं अत्रियो हेत्वाद्यभाव इति विशेषणेन तावन्मुनित्रये
णाहत्ते येन भिन्नविषयत्वं स्यात् पूर्वविप्रतिषेधस्तु निर्मूल इत्युक्तमेव अत
एव प्रयोगादन्यत्र किंकरीत्यसाधुरेवेति कैयटहरदत्तादयः तस्मान्नैवं प्राचो
ग्रन्थस्य निर्वाहः यदि तु तन्निर्वाहे आग्रहः तर्हि इत्थमुक्तिसंभवः हन्तो हि क्व
चित्स्तुत्तकेपठ्यते अथवा पचादिपाठः करिष्यत इति इह किमादिग्रहणम
पनीय पचादिष्वेव किंयत्तदक्षु प्रकृतेष्विति पाठं वार्त्तिकमपि इत्थमेव नेयमि
तितत्त्वाशयः अस्मिन्पदे कर्मणा बाधित्वा चरितार्थमिदं वचनं हेत्वादि वि
वक्षायां परत्वाद्धेन बाध्यं तेन प्रयोगं विनापि किंकरी स्यादेव व्याख्यानांतरे तु
नेत्युक्तमेव एवं च विषयविशेषव्याख्याभेदात्फलितं विकल्पमाश्रित्य प्राचा
वेत्युक्तमिति सहृदयैराकलनीयं कर्मण्यण् अतो कर्माण्युपपदे धातोरण् कर्मग्रहणा

स्वरूपपरत्वेनाह कर्मण्याडिति अकर्हिपन् वर्णग्रहणेन दंतविधेः सिद्धावः

म·ह्व· पंतग्रहणं ज्ञापयति यंत्रत्यादौ कृत्वते न मुमहत्यर्थम् तथाहि अंतशब्दः समीप

८ परः अन्तःसमीपे अंतमस्यास्तीति विग्रहः समीप्यस्वैतनत्वाय स्येति सूत्रे विहितो योऽयं तत

8 दंतस्य मुमभूदिति व्याख्यायते एवं च जनमेजयः इत्यादौ स्वतो वृक्षेपि मुम् सिद्ध

येऽथ प्रथमं स्विर्तीति दूरः प्रवर्तनीयः इत्यवधेयम् शार्ङ्गजन्हाविति शार्ङ्गेन शार्ङ्गः

स्युशब्दः कृतमार्गाधिज्ञान यत्तु प्राचीनग्रंथे व्याकरणे हृतो व्याकरेन्तु वा न युनी

तिलगार्ङ्गे षितिपठित्वा शार्ङ्गजन्ह इत्युदाहृतमिति तद्भ्रमसात् भाष्यहत्यादि

ष्टुसर्वे ताल वादि पाठस्यैव दृश्यमानत्वात् शार्ङ्गपान शाहृडिति माधवादि

भिर्विहितत्वात् दुर्गसिंहादिग्रंथेपि तथैव दृष्टत्वाच्चेति दिक् यथासंख्यवार

यितुमाह अत्रेति येटसित्वादिति अवयवे चरितार्थत्वादिति भावः खशप्र

त्ययान्ताह्येव येटोड्डीवि शिष्टानान्यतः इति वर्द्धमान दीरस्वामिहरदत्तादयः ते

न घाघ्रा धेति धाप्रत्यये म्नातो न उपसर्गे कः इति कप्रत्यये च दावेव अत्र च संप्रदा

[illegible] रणाम् नाडीमुष्ट्योश्च यथासंख्येनेति एतद्वे हैव भाष्ये हृतौ च स्थितं

[illegible] मसंख्यमिति सूत्रे नाडीमुष्ट्योरित्युदाहृतं भाष्ये तत्साप्तिमात्राभिप्राये

[illegible] उदिकूले नन्दकूलमेव उत्त हस्तापि समस्यन्तत्वात्‌ उपपदत्वे स्यात् ८

तत्र [illegible] वहिर्भावस्तद्यथासंख्यं स्यादिति चेन्न एवं हि सति लाघवादुत्कूलयोरि
त्येतावद्ब्रूयात् नाडीमुष्ट्योरितिवत् तस्मादुदीति पंचम्यास्थाने सप्तमी रुजिवहोरि
ति पंचम्यास्थाने षष्ठी एतत्त्रयं यथासंख्यमत्र कैयटे स्पष्टं किंच रुजेः सकर्मक
त्वात् कर्मण्येवोपपदे तेन कूलं विशेष्यते नोच्छ्रितत्ववाचिनेत्यसंभवात्
तदेतदाह उत्सर्वोभ्यामित्यादिना अभ्रंलिह इति अभ्रंलिहं तु मर्मस्पृक इत्यमरः
व्रणे स्त्रियामीर्ममरुरिति च असूर्यंपश्या इति उग्रंपश्ये चेदं यत्परिहारार्थं द
र्शनेन सूर्यमपि न पश्यंति सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो भवत्येव यदा तु सूर्यद
र्शनाभावमात्रं सूर्येतरस्य चेद्दारदर्शनं वा विवक्षितं तदा वाक्यमेव भवति अ
नभिधानात् प्रियवशे खचि प्रकृते पुनर्योगान्तरकरणमुत्तरार्थम् द्विषत्प
रयोरित्यत्र ह्रस्वणिलोपौ यथा स्यातां द्राग्माभूत् नन्वेवमुत्तरत्रैव क्रियतामिति
चेत्सत्यं ह्रस्वकरणादन्यत्रापि क्वचित् तदेतद्वार्त्तिककृदुक्तेनाह गमेरिति अ
संज्ञार्थमिति संज्ञायां वगमेश्चेति सूत्रेण सिद्धमिति भावः वाचंयमपुरंदरौ
अमन्तमिति अत्र हरदत्तः खच्प्रत्ययोप्यनेनैवास्तु न चैवं वाचंयम इत्य
स्य व्रतविषयता न लभ्येतेति वाच्यं निपातनबलादेव तल्लाभसंभवात्

अथवावाचंयमोव्रते पुरंदरश्चेति सूत्रयतां सर्वयापि वाचंयमो व्रत इति सूत्रं स्युः
म॰ क॰ सर्वयोरित्यत्र सरिदोरिति संप्रश्नत्यज्यतां इति सूत्र सर्वयोः द्विदारणे अयमेव
८ गृह्यते न तु टभयोः हृदु आरोहेऽयेनाविति संप्रदायः आपितंभव इति याव
१ तापार्दनेनश्रुतिष्वादिभोजितो भवति स एवमुच्यते इह वासरूप विधिना
ल्युडपि आपितंभवनः आपितंभवनम् सरूपत्वात् युनूनाम्य तएवेति
प्राच्यः यत्तुवटेति कल्युडुमनवलर्थे पुर्वासरूपविधिर्नेति निषेधात् ल्यु
डप्युक्तः इति अत्रैव वार्तिकं यत्रद्वयोर्दोषो अथ कल्पेन कल्युडादयः प्रसक्ताः
तत्र नित्यबाधः न तु विकल्पेनेति तस्यार्थः इह तु ल्युटोपवादः खचु तत्र
वासरूपन्यायो नित्यबाधएवमत एव दृजयादित्येन ल्युडुदाहृतः त्याः क्तात्ताव
म त् संज्ञायां विश्वंभरः कैटभजित् रमा विश्वंभरा स्थिरेत्यमरः भृतमिति मा
त्रमिति तन्फलं तु स्वारावग्रहो रथंतरमाज भारावसिष्ठः इह हि कृदुत्तरपद
[illegible]स्वरेणांतोदात्तमधीयते रथमित्यवग्रहेतिच अखंडत्वे तु नञ्छिष
य[illegible]दात्तः निरवग्रहताच स्यात् अस्तु तमिति माधवाद्यनुरोधेनेत्य
ये[illegible]रोनेति हरदत्तादिमते इत्यर्थः चित्तेंद्रिययोर्व्यापारोपरमरूपो ९

आ[illegible]त्यादिवेदान्तग्रन्थाभ्येत्हानुकूलाः गमस्य योगविभाग उत्तरार्थः
[illegible]थ्यावा[illegible]
अमर्वयो[illegible]योर्णिनिः एतयोः कर्मण्युपपदयोर्हन्तेर्णिनिः स्यात् सुप्यजातौ
गृहलेदाभिः सिद्धे ताच्छील्याद्यभावे पि णिन्यर्थमस्यारम्भः शीर्षभावार्थं च वचने
लक्षणवतीति सूत्रे लक्षणशब्दोऽभिप्रायज्ञ इति भावः जायाघ्न इति जायामर
णसूचकं पाणिरेखाविशेषादिकं यस्यास्ति स तां हन्तीति गौणो व्यवहारः एवं प
तिघ्नीत्यत्रापि शक्तौ हस्ति शक्ताविति किम् विषेण हस्तिनं हन्तीति हस्तिघा
तः शक्तिग्रहणसामर्थ्याद्धि प्रकर्षो विवक्ष्यते स्वबलेनैव हन्तुं यः शक्त इति
कपाटघ्नः पाटयति प्रविशतीति कपाटम् पाठान्तरे तु अटतेः पचाद्यच् कवं चो
रोऽत्र योगविभागात् कोः कवादेश इति हरदत्तः आढ्यसुभग प्रतिषेधसा
मर्थ्यात् इति तथा हि आढ्यीकरणमिति ल्युपल्युट् ख्युनोस्तुल्यं नच ख्युनि मु
मूर्द्धसौ स्यातामिति वाच्यं अव्ययपर्युदासात् च्व्यन्तस्य चाव्ययत्वात् नच ख्युनि
उपपदसमासो विशेषः ल्युट्यपि गतिसमाससंभवात् उभयोरपि नित्यत्वावि
शेषात् नच स्त्रीप्रत्यये विशेषः टिड्ढेति सूत्रेण ख्युन उपसंख्यानेन नच ङीपस्तु
ल्यत्वात् नापि स्वरे विशेषः ल्युटि लित्स्वरेण ख्युनि नित्स्वरेणाढ्यम् उदात्तत्वावि
शेषात् नचोत्तरार्थमच्व्यावित्युक्तमिति वाच्यं केवलोत्तरार्थत्वे हि तत्रैव ब्रूयात्

म. कृ.
१०

तदेतदुक्तमिदेति भाष्यमतेनेति भाष्यवार्त्तिकस्वरसेन स्नुडिस्नुडिति निर्गतेऽ
च्चावित्यस्य केवलोत्तरार्थत्वमगत्या स्वीकर्त्तव्यमिति भावः कर्त्तरि भुवः कर्त्तृग्र
हणं करणानुवृत्तिभ्रमनिरासार्थमुत्तरार्थं चेति प्राञ्चः वस्तुतस्तु व्यर्थमेव अ
स्वरितत्वादेवानुवृत्तिसिद्धेः उत्तरत्रापि अनुपयोगात् स्पष्टीकरिष्यते खिष्णुचः
स्वकामुमर्थः नन्विकारो मास्तु इडागमेन रूपसिद्धेः एवं चकारोपि मास्तु प्रत्ययस्य
स्वरेणैव सिद्धेः न च कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्चेति स्वरसूत्रेऽस्य ग्रहणं न स्यात् चकारा
भावात् इकारस्य लाक्षणिकत्वात् षत्वणत्वयोरसिद्धत्वेन स्नु इति रूपाभावाच्चेति
वाच्यम् कृतेपि इकारेऽनुबन्धपरिभाषया लेकृमानादिषु चैव ग्रहणस्य न्याय्य
त्वात् इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमिति चेत् तर्ह्येवं चकारमात्रमस्तु
तत्सामर्थ्यादस्यापि ग्रहणसिद्धेः किमिकारेणेति चिन्त्यमेतत् यत्तु स्नुहेर्नो
केषत्वणत्वयोः सामर्थ्यादस्य ग्रहणमिति तदापाततः स्नुजपेक्षया स्नुजौ
प्रक्रियालाघवेन सामर्थ्यायोगादिति दिक् निहत्यमिति ननु स्पष्टः सकर्मक
[illegible] र्मण्युपपदे इत्येवोचितं इति चेत् अत्र प्राञ्चः सर्वस्मा आत्कर्त्तरीत्यनुवर्त्त
ते [illegible] र्थमनु कर्तृप्रत्ययार्थं संपद्यते कर्मण्युपपदे एकः कर्त्ता करणादौ
वा [illegible] कर्तृप्रत्ययः एवं च सम्बन्धत उपपदे इति फलितं भवतीति वस्तुतस्तु १०

व्याप्तेर्हेतुकर्मणि वा मंत्रेस्पृगित्यादेः क्विपापि सिद्धेः क्विनन्यस्पोयस्मादिति बहुव्री
हिरित्यसमर्थत्वसंभवादिति दिक् सदृगिति कर्मकर्त्तरि प्रत्ययः हृद्यग्रो
रुष्णोत्कत्वात् पुंसदिति सर्वपदादिति षत्वेन न भवति छंदसीत्यनुवृत्तेः आदि
त्यादि विषयः उभयत्र तदुपामादित्वात्स्वत्वमिति माधवाद्यः उपानिषदिति
सदिस्वतेरिति वः अध्ययामाम्यामिति सप्तम्यां ग्रामणीरिति निर्देशेन ज्ञापित
मेतत् नी ह्रस्वप्रत्ययविषयं चेदं तेन कर्मण्यणित्वेन ग्रामण्यः अदोन
न्ने पिद्रस्यादिति जनसनखनक्रमगमो विडिति सर्वे सुत्र्यादनुवृत्तेः सर्वस्
त्रेतु छंदसि सर्वत्र इत्यं छंदसीत्यनुवर्त्तते उषिग्याकरः अत एवेदं तन्त्रोपन्यस्तं
विजुपे छंदसि आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेत्यपि कृत्याद अन्येभ्योपीति
सुपामेति सुष्टु प्रणातीति विग्रहः प्रातः एतीति प्रातरित्वा वाहभ्रडिति वा
हाट्मात्स्प्रमपतीति विग्रहः सत्तौ तु वहाभ्रडिति पाठः वहसंधः अन्येषाम
पि दृश्यते इति सर्वपदांतस्य दीर्घ इति हृस्वदत्तः आत्मात्मात्मासद्भ्रंतिति आशिषि
लिङित्यादि निर्देशेनेटं सिद्धं न च प्रास सइदद्दृहलोरित्येव वाच्यं तत्र परस्मैपदि
न एव प्रासमैर्ग्रहणात् तहींज तस्मडाभाद्दवर्यम् यद्यपि सर्तिप्रासीति सूत्रेस

म.सू.
११

ष्ठायोगकरणात्पदद्वयेप्यङितिसिद्धान्तः तथाप्युत्तरार्थं व्यापरस्मैपदग्रहणानु
वृत्तेरप्यङ्कोरेस्यस्ततयापरस्मैपदेत्त्वलोपः आसिः तस्मात्परस्याङितिनिष्कर्षः अत
एवाभ्यासेत्त्वश्यादौनेत्वमितिभावः स्तुस्नाविति श्रोःस्तुपीतियण् म्यःकच श्रोस्त्या
।। इति क्विपित्ववस्रोघुमास्थेतीत्वेन स्यानिवद्भावस्यानल्विधाविति निषेधात् अत्र
यलक्षणसूत्रं तु नियमार्थमितिनिष्कर्षात् यत्तु कैयटेनोक्तं मीत्वमक्कारादावि
तिवचनात् भाष्यकारीयोदाहरणप्रामाण्याद्वाप्रत्ययलक्षणेनइत्वं नेति तन्न अ
क्षणोदित्यादिसिद्धये प्रत्ययप्राधान्येऽप्युविध्यर्थमप्रत्ययलक्षणसूत्रमितिपक्षेबो
ध्यम् एतेन मित्रार्णात्प्राप्तिमित्रयीरित्यत्रइत्वं व्याख्यातं निष्कर्षेतुप्राप्तइत्तु
क्विति ततोऽङितिनियमार्थमिदं अजादौचेदङेवनान्यत्रेति हलग्रहणमात्तु
इत्यवधेयं स्यादेतत् स्तुपिस्थः क्विप्चेति सूत्राभ्यां कविचयोःसिद्धौ तत्राह यामी
ति यातु ग्रहणसामर्थ्याद्वित्यात् मात्रात्भवन्नचप्रत्ययोरेतत्वादिप्रवृत्तजनष्टय
प्रक्रि[illegible]तेतथातिष्ठते कश्चिणावपितायेतेतिभावः नन्वेवंप्राप्सियातोरित्य
स[illegible]या कचेतिसूत्रयता चकारेणचिस्मश्चित्तेसवर्णदीर्घेणप्राप्स्याइति
भो[illegible] एवंचोत्सर्गापवादयोः समानदेशतायांसदर्भप्राप्तिः ईत्वाभावा ११

र्थं यागकरणीयमिति मदुक्तावयवमिति चेन्नैवं अङ्काच्छकाविति सूत्रेणाग्रशो
ऽवारण्याकोत्तरपदांतोदात्तत्वापत्तेः कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति प्रास्यादृष्ट
प्रत्वापत्त्यात्वात् किं च तेन नञ्समासे तु नञ्सूत्रे पदप्रकृतिस्वरः सिध्यति आमंत्र
ऽधितोति ताच्छील्यस्य विवक्षितत्वाच्च तृन् अत एवंखलाण्णीति कर्मणि षष्ठी न कृ
ता भाष्यविरोधादिति उक्तं हि भाष्ये सुपीति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं किम
र्थं अनुपसर्ग इत्येवं तद्भूत् उदंस्तु माभूत् यथा स्यात् उदासारिण्यः प्रत्यासा
रिण्य इति प्रसिद्धश्चेति एवं च व्याघ्रीत्यादि प्रयोगा अपि निर्बाधा एव अप
रस्त्वप्रायुक्त लिंगविशेषविधिर्व्यापी विशेषे येन बाधित इति यत्तु समपदा
र्थो टीकायां व्याघ्रीत्यादि प्रश्ने चाडुदासारिण्यः प्रत्यासारिण्य इति वत्तत् साधु
रित्युक्तं तस्यापि संभवमपि चिकीर्षता भ्रम परं परापूरणी कर्त्तव्या तथा हि
सुवृत्ति उपसर्गानिह न्यर्थे नितावदेको भ्रमः तथा सति पाणिनीयानुसारिणी
मित्यादौ अस्मात् इत्याप्राका उपसर्गग्रहणं केवलोपसर्गपरं उद्घत्तु पाणिनी
यादि पदांतरमप्यस्तीति प्रसादादि ग्रंथे पुरस्कृत्य तत्र तत्य केवल पदस्य अस
ह्रायपरतया नेकोपसर्गसङ्गावे णिनिर्भवत्येवेत्यपरो भ्रमः एवं सति उत्सतिः
भ्यामाङि सत्ते रुपसंख्यानमिति सोपजीव्यग्रंथविरोधापर्यालोचने उपसर्गोपी

त्वेतदं प्राप्त्याहृत्तिफलकमिदमन्वयद्रणामिति वृत्तिमते उपसर्गान्तरं केचिदाश्रि
म. वृ. वणिनिः प्रवर्तितेन त्वनेकमप्युपसर्गमिति मतप्रसरीरस्यापर्यालोचनतन्मूलं
१२ त्वात्तेनातावत् साधुकारिणीति एतज्ज्ञापकमिदं श्राद्धेरितिसूत्रे हितच्छीला
12 नुदृश्यकृसाधुकारी दृश्यते नच्चताच्छील्यं विनाणिनिर्णो सत्येवमगच्छते ब्रह्म
णिवदइति वाचनिकमेवेदम् अताच्छील्यार्थमिति एतच्च कैयटहरदत्तादि
ग्रन्थेस्पष्टं यत्तु भट्टवार्तिके ब्रह्मवादिग्रहणस्य ताच्छील तद्धर्मतत्साधुकारिप
रतयाव्याख्यानेदष्टा श्राद्धेरित्यधिकारे णिनिविधायकवार्तिकमस्ति इति
केचिद्व्याख्यान्तितत्प्राण्याद्भेनप्रयुक्तं भट्टपादानां तदयमाशयः सुप्यजाता
वितिसूत्रेणताच्छील्ये णिनिः उपसंख्यानेनज्ञापकेन वासाधुकारिणिश्राव
श्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरितिश्रावश्यकेणिनिस्तु तद्धर्मे पर्यवस्यति एवं चब्र
ह्मणिवदइतिवार्तिकेन ताच्छील्यादिविरहे यद्यपि णिनिरुपसंख्यातस्तथापि
[illegible]आकारीत्यात्ताच्छील्यादिविषयार्थेस्वलभइति एवं च फलितार्थकथनपरं भ
[illegible]किं नत्वाद्धेरितिसूत्रव्यापारप्रदर्शनपरमिति स्थितं मनः बहुलग्रहणा
[illegible]दैवादिकस्यैवग्रहणमन्यतानादिकस्य तेनोत्तरसूत्रे रवणिप्यनेवति
नी[illegible]यत्तदाह मन्यतेरिति आत्ममाने ममन्ननेमानः आत्मप्रशंसापरः क १२

मेणेह प्राधेयस्यासमासः तदाह सकर्मकेत्यादि प्रत्ययार्थत्वेन सन्निहितः कर्त्ता
सावणिनिः ५ वादिति यद्यपि वा सद्रूपविधिना लभ्यत एव णिनिस्तथाप्यवधे
रत्यासंग्रहीयते तेन कर्मण्ययजड इत्यादौ णिनिरेवानुवर्त्तते तेन न स्यादिति भावः
जातुतमात्मानमिति एकस्यात्मनः स्वरूपेण कर्तृत्वे पंडितत्वविशिष्टरू
पेण च कर्मत्वे बोध्यं कालिंमन्यते स्त्रियाः पुंवदिति प्राप्तपुंवद्भावं बाधित्वा प
रत्वात् ह्रस्वः यत्र तु कालाचानि नोक्ष्वति प्राप्तः पुंवत् इति प्रसादवृत्तोकेतन्मामा
दिकमेव दिवामन्येति अधिकरणशक्तिप्रधानस्यास्य स्वहृतिस्वभावात्कर्म
त्वे इव एकाचः अमग्रहणमिहानुवर्त्तते तत्रैकेन अम् विधीयते परेण प्रत्ययो
विशिष्यते तदाह सार्थमवदिति भाष्यकारेति अयं भावः यथा प्रसादयांश
स्थाः पुंयोगात्स्त्रियां वर्त्तते प्रष्ठीगणिकेति तथेह स्त्रीप्राधान्यः परित्यक्तस्वलिंगः
क्लीवः सन् कुले वर्त्तते तत्र ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः मुमत्तु न अपवादेनाभावा
यात् समोनपुंसकादित्यमो लुक् न चैवं गामन्य इत्यादावपि स्तुयोयात्तु प्राप्ति
पक्षिकयोरिति लुक् स्यादिति वाच्यं अमुविधिसामर्थ्यादेव तद्बाधात् स्त्रीप्राह
स्यह क्लीवत्वे प्रमाणं तु भाष्यमेवेति दिक् भूते यान्तर्थस्य विशेषणमिदं धातो
रित्यधिकारात् भूतेर्थे विद्यमानाद्धातोरित्यर्थः सामेनेति सामेन लता विशेष

णयागं कृतवानित्यर्थः अग्निष्टोमेति अग्निष्टोमसंस्थाकेन यागेनासर्वं भा
म॰ कृ॰ वितवानित्यर्थः उक्तं च काशिकायां अग्निष्टोमः फलभावनायां करणमिति
३ एतच्च भावकर्मप्रक्रियायामेवोपपादितं कर्मणीढ्नः पितृव्यघातीति
अत्र काशिकायामुक्तमिति तद्ग्रहणं कर्त्तव्यं इह मा भूत् चौरं हतवानिति यद्यपीदं भा
ष्ये नास्ति तथापि प्राचूप्राक्ति स्वाभाव्याल्लभ्यते इत्याहुः चतुर्विध इति अयमा
शयः इह सूत्रे अनंतत्वात्सर्वं ब्रह्मादय उद्देश्याः ततोऽनंतरं प्रकृतित्वाद्धंतिः ततः
परिशेषाद्भूत इति किंतु सर्वांते निर्दिष्टत्वात् विधेयत्वात् तदेवं वचनव्यक्ति
ब्रह्मादिषूपपदेषु हंतेर्भूते क्विबिति एवं स्थिते यत्रैवकारस्ततोऽन्यत्र निय
म इति न्यायेन नियमोऽभवन् अनंतरे भवति ततश्च ब्रह्मादिष्वेवेत्येवयाम्
ण्हंतेस्तदनंतरं निर्दिष्टत्वात् उपपदांतरसंबंधनिवृत्तिफलो नियमो भवति
ब्रह्मादिषु हंतेरेव भूत इति तु अनंतरत्वाविशेषेपि प्राथम्यादुपपदनियमः
ब्रह्मादिषु हंतेर्भूत एव क्विबिति तु आनंतर्ये क्विपूहंत्योरविशिष्टेपि प्राथम्या
[illegible] नियमः ब्रह्मादिषु हंतेर्भूते क्विबेवेति वचनव्यक्तौ कालनियमः सो
य[illegible]पपदप्रत्ययकालनियमानां विवेकः अगृह्यमाणविशेषत्वात्तु च
तुर्वि[illegible]धी हग्रहणं तत्र ब्रह्मादिष्वेव हंतेरिति प्रकृतिनियमे भूत इत्याश्रयणात् ३

कालांतरेषूपपदांतरेष्वपि भवन्त्येव उक्तं कंसं हंति हनिष्यति वा उक्तं कंसं हा हरिर्हतवानि हयोग
वितवानित्यत्र लादिष्वहंतेरेवेत्युपपदनियमेपि भूतत्वस्याश्रयणात् कालांतरे यात
तत्वभावात्येव उक्तं जेष्यति जेष्यति वा हरे जिदिति भूतस्यवक्विविति प्रत्यय
मिच्छमपि प्राप्तादित्युक्तेः सुरुषदान्मरिरिहेति प्रागत् भूते क्विबेवेति कालनिय
मेपि उपपदांतरे भूतेपि प्रत्ययांतरं भवत्येव पितरं न्दत्तवान् पितृव्यघातीति
सोपपदस्य प्रत्ययो नियमेन व्यावर्त्ततेति प्राप्तं भवत्येव उक्तं दत्तवानिति भा
ष्यकारस्तु प्रकृतिकालनियमावेव आश्रिश्रियत् तस्यायमाशयः धातुकालौ
ह्निन्नुवक्तौ किंतु प्रकरणाल्लक्षणाज्ज्ञयन्यप्रमाणेनोपस्थितौ अतस्तयोरेव उप
दोयोन्यायः न तूपपदप्रत्यययोः अन्नस्य पस्यापितत्वात् एवं न्यायोपपत्त्या न भा
ष्येन सह विरोधाहतिमतं उपेक्ष्यमेवेति केयटे स्थितं यत्विह हटदत्तेनोक्तं था
तूपपदविषयं नियमद्वयं भाष्ये प्रदर्शितमिति तत्र धातुकालविषयमिति व
क्त्ये उपपदग्रहणं ग्रामादिकमित्यवधेयं सकर्मत्रिविधयेति धातुनियमस्त्वि
हनेष्यत इति भावः सोमे सुञः इत्यपि चतुर्विधो नियमः इति वृत्तिः एवमुत्तरसू
त्रेपि कर्मण्यग्न्याख्यायां प्रत्येनचिदिति समुदायोयं भ्राद्रवनीय धारणार्थे उप
कानिर्मितस्थलविशेषे निरूढः दृशेः क्वनिपु अनेनापि पितृदर्शनं तत्प्रसिद्धेनि

यमार्थमिदं कृतिरेव यथा स्यात् तत्सह निर्दिष्टमनिनापि सोऽयपदं चाणादिमाभूदि
म·हृ ति निष्ठात्वभवत्येव पारदृश्वानि एवं स्थिते विश्वदृश्वन यज्ञावयमेवेत्यादौ विश्वं
२४ पश्यतीति लटो विग्रहेऽपि न क्षतिः प्रत्ययांतरनिवृत्त्यर्थं सूत्रमित्येव वृत्तिकारादिभि
15 र्व्याख्यातत्वात् कालांतरनिवृत्त्यर्थत्वस्य चाभियुक्तैरनुक्तत्वादिति दिक् मंदुरायामिति
वाजिशालात्तु मंदुरेत्यमरः प्रमन्तुजेति उद्दृजनिः सकर्मकः अनुरोधविप्रियाद्जनन
वृत्तित्वात् अन्येष्वपि दृश्यते अपि प्राहुः इति यत्तु अंतात्येता हेतिप्रकरणे अन्य
त्रापि दृश्यत्वपसंख्याते तद्भूतकालेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थं वस्तुतस्तु प्रकृतसूत्र
स्य स्य अपि ग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् तद्धानिकं अनेनैव गतार्थं वि
भावितं चेदमिकोयणचीति सूत्रे जनेर्डः प्रक्रमणागमेरण्ययं डो वक्तव्य इति वदता
भाष्यकारेण एवं च प्रकृतसूत्रस्थ अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वार्त्तिकमपि गतार्थं बो
ध्यं निष्ठायामाण्पदार्थे भावकर्मणोरिति यद्यपि याज्याजरसिमित्यादौ करणादा
वपि बाहुलकात्पण्ड्भवति तथापि तयोरेवेति वचनं भावकर्मणोः एव साधुतां दुपा
ते[illegible]सपवेद्द विवक्षितः इति भावः श्रियोदित इत्ये श्रितिनिवासगत्योः द्वयोरपि
ग्र[illegible]ःकामः इति अतर्भावितण्यर्थात्कर्मणि क्तः एतञ्च दितिनोक्तिः सनेदि
मभि[illegible]व्याख्यायांमाथवग्रंथे स्पष्टं भावेऽतु दितेकामेनेत्सुदाहार्यं रक्षाम्याम २४

इट्ग्रहणं यथास्मिन्नित्यनेन तकारो विप्रोच्यते तेन निष्ठा तेन चाक्षितं मुदितमित्यत्र न तका
रस्ये निष्ठाव्यवहितत्वात् तदेतदाह पदस्य निष्ठान्तस्येति एकविंशतेरिति क्र्यादिसूत्र
प्रभृतीनि सूत्राणि विंशतिः तन्मध्ये सूत्रं विहाय बाद् योजेयाः जीन इति स्निहत्वान्निय
त्वाद्यसंप्रसारणं ह्वेञ् संयोगादेरित्यस्याप्राप्तिः सून इति गुप्तरीषोत्सर्गे विन श्चाद
त्ति धातूनामनेकार्थत्वात्स्नातेर्विनाशो वृत्तिः सिनो ग्राम इति पिण्डीक्रियमाणो
ग्रासो यदाद् ध्यादिव्यञ्जनवत्त्वात् तेषु पनेनेतुकूलो भवति तदा कर्मणि पवकर्त्तरि बो
ध्य यस्य विभाषा यस्मिन्नाद्धातुकापेक्षा षष्ठी यदीयस्याद्धातुकस्येत्यर्थः
उदक्तमिति उत्थितमित्यर्थः धून इति लोणा इत्यर्थः घूतमिति विजिगीषया
हितग्रहाः पत्यत इति गम्यते विजिगीषा दिवादिविति दीव्यमदे कृपातन्तुत्वे
लाहृप्राक्काकुत्सर्वैः इष्यन्तः ननुफुल्लविकसने ऽस्मादुल्लाहेस्तुपचायतिविइत
राभ्यामितिप्रप्ययलदाणोऽक्प्रत्यये च फुल्लादयः सिध्यति तत्किंसूत्रेणेत्यत आह
सूत्रेविति निष्ठात्यर्थमित्युपलक्षणं फुल्लवानिति निष्ठा स्यनिष्ठावहूजनादिति
स्वरस्य च सिद्ध्यर्थमिति बोध्यम् वेत्तत्विति तथा च भाष्ये वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा
विद्यतेर्विन्न इष्यते विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विन्दतेरिति इत्त इति श्रु
कः क्तिन्नीतिनेट् मूर्त इति स्वादितश्चेति मत्त इति क्षीदित इति भुज्यत इति भोगः

म·सू·
१५

प्रतीयत इति प्रत्यय इति कर्मसाधनावेतावितिव्याचष्टे भोगेप्रतीतेचेति भिन्नंश
कलम् भिदेः क्तेनत्वाभावो निपात्यते भिन्नं शकलं खंडे ऽन्यमरः भिन्नमन्यदिति
विदीर्णमित्यर्थः अरण्यमाथमरणं अथमं दुःखपदमरणं यस्य सो ऽथमरणः तस्य भा॰
वस्माथमरण्यं तेन च व्यवहारविशेषो लक्ष्यते तेनोत्तमर्णाधिमर्णसिध्यति धारेरुत्तम
र्ण इति निर्देशाच्छेदूलिंगम् स्फायस्फो कथं तर्हि स्फीतिकाम इति स्फीत इति प्र
सिद्धिः स्फीतिश्चाख्यानपणनादचहः यस्येति निरः जश इति विकल्पिते ह्वादि
तिभावः उषित इति यजादित्वात्संप्रसारणं शासिवसीतिषः त्रुषित इति ए
वेच तस्यालमेवाद्युषितस्येति प्रयोगमहत्वकास्तुये भावे क्तिः पितारकादित्वादि
तजितियद्दाद्वहतिष्ठकेनहदृश्येव समानन्यायतयाकुथादावुपयोस्यते इति
वाबोध्य मचेः उदित्वात्क्त्वायां विकल्पेप्राप्ते निष्ठायां यस्यविभाषेति निषेधे॰
वचनम् अञ्चित इति नाचेः पूजायामिति नलोपनिषेधः लुभः लोभ सहेतिक्त्वा
यां विकल्पेनिष्ठायां नित्येच प्राप्ते वचनम् घुड् म्र मुकः कितीतिनिषेधेप्राप्ते॰
[illegible] घुड्भाव उत्तरार्थमिति उह्वम्न कोसेडित्येव सिद्धमितिभावः [illegible]वेति
न[illegible]त्वानुकृष्टत्वादितिभावः क्षेपिपत इति परनेकाच इति यण वादिति॰
स्नन[illegible]कोडिन्न्यायेनबाधः स्यादितिभावः भ्रांदि इति त्रहनमोचनयोरि १५

नि...यत· स्त्रियां तेस्त्विति गात्रप्रकरणोपक्षितस्य नचायमपि ङीबिति वाच्यम्
...कलम् ...षविरोधादिति भावः अत्र हरदत्तः जिह्विदा स्नेहनमोचनयोरिति
विदीर्ण... दशैस्य तेन तु जिह्विदा ख्याते प्राह इति भ्वादिरपि मिदिनासाहचर्यात् टि
...ह तच्चिंत्यं भ्वादिषु षिमिदेः पठ्यमानत्वात् तस्माद् विशेषाद् उभयोर्ग्रहणं न्या
य्यम् तदेतदाह दिवादौ भ्वादौ चेति ञिमिदादीनामादितश्चेति निषेधात् क्षेणानिष्टा
डुलेभेत्यतस्मादिक्रमेणानिष्ठोदाहृता त्वक्षणान्त अनायासमसाध्य इति त्वक्षमो
षयजातमपुलादिके प्रत्ययमयोभिधानत्वप्रत्ययत्वायत्वोयनैतत्स्फोटमित्याहुः वेद
भाष्य इति तद्धेनवनीतं भवति घृतं वैदेवानां फाण्टं मनुष्याणामिति श्रुतपयस्सु
नैर्मास्त्वाय मित्यर्थः अन्येति मन्यादेरवाच्यत्वे प्रत्यर्थः वाहितमिति वाह
प्रयत्ने पृषिधासौ विरुद्ध यानौ विद्यातः अविनीतः तस्य भावो वैयात्यं निय
मार्थत्वे ऽयं वचनं निष्पाप्रागल्भे धास्तुहिंसायां अनयोरप्रादित्वम् यस्य वि
भाषेति सूत्राभ्यामिट्प्रतिषेधसिद्धेः तेदन्तदाह अविनय एवेति नाप्नोति अ
नभियानादिति भावः अत्र प्रमाणमाह अत एवेति अन्यथा विभाषाभावा
दिक्रमेणेरिति विकल्पप्राप्ते नित्यार्थं सूत्रं स्यादिति भावः माधवस्त्विति प
वं च हरदत्तोक्तं चिंत्यमनुक्तमिति भावः बलमस्यास्तीति बलः अर्शआदिभ्यो च्

तदाह बलवतीति तस्येति तकारस्येत्यर्थः हृस्येति अनङ्सौ हे इति हृस्वे हे हे लो
म.मृ. पेनैव सिद्धमिति चेत् मैवं तथाहि सति हलोपस्यासिद्धत्वेन ऽहिमेत्यत्र रङ्
९६ तोहल्ङ्यादेर्लोपो रिति रभावो न स्यात् परिहृतमण्ड इति त्यपि लघुपूर्वादित्यया
16 देशो न स्यात् परिहृतस्याप्यत्यपरिहृतः कन्येत्यत्र अङ्गत्यो तमल्लक्षणः ष्यङ् स्यात्
अतो सिद्धत्वनिवृत्तये हलो लोपो निपात्यत इति भाष्यादौ स्थितं अत एव हुलोप
इति सूत्रे अणः किं हृह इति प्राचोऽग्रन्थस्य प्रामादिकतामवोचाम अभौ निपा
तनमिति हलोपे प्रयोजनमपि प्रागुक्तं बोध्यम् हुञ्ञागहननयोः हृञ्
डुः स्वं तत्कारणं च हृश्यते कषति हिंसार्थः कषोऽमोऽहृ इति डुः खवदेतुरित्यर्थः
अभेः अविदूरस्य भावः अविदूर्यं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् अस्मादेव निर्देशात्
नञ्पूर्वादिति निषेधो न भवति सामीप्ये च लेव कतुनोक्तं नातिदूरस्यासंप्र
हृापत्तेः तदेतत् ध्वनयन् व्याचष्टे नातिदूरमासन्नं चेति एवं सामीप्ये इति
चलाणस्य प्राचोऽन्नमनतेति भावः पो अधीयत इत्यप्यायने बहुलवचना
[illegible] ल्लुट् वादेत प्रमुदमदतुउपशमने शरीराप्यायने दिवादिश्वरादि
[illegible] पदेत्यस्य प्राथायने छद अपवारणे ज्ञापिमिसेसाथामुक्तः कृष्णम
कृष [illegible] स्यतीप सहेति विकल्प्यते हिलात् यस्य विभाषेति निषेधप्राप्ते वि ९६

कलोदि बधीयते अमगात्यादिषु अमरोगोऽइति चौरादिकत्वन गृह्यते एकाच इ
त्यनेव सिद्धेविधिपाठः तोऽपीति निब्रवासंभ्रमे ज्वरत्वरेत्यूट आदितश्चेति निषे
तोहृत्यविकल्पः आदित्वस्यफलंतु आत्मनेपदमात्रम् तदेतदाह फलमनुमि
ति तथाच एधत्यादिवत् तद्वत्वाच्चेयत्वमेव न्याय्यमितिभावः सङ्वस्य इति अवि
शाहनेपि संसर्वे स्यपरत्वात् येविकल्पएव आस्थातइति आङ्पूर्वस्य स्थनेमेनो
भियानेप्ययमेवविकल्पः परत्वात् प्रकृत्वइति ह्लादीशरेवेइतिनित्यान्त्रेट् य
तिस्यति श्लिपानिर्देशो यात्तुविशेषणार्थः नहिते न विनप्रयत्नलभः यत्तु
प्रसादकृतोत्कं श्लिपानिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्यर्थः दादत्तः मामातइति तत्र
यङ्लुकिह्रीटाभावेदादितः मामितइति तत्रतिकितीतिवचनावाक्षिप्रसं
गः अभ्युपेत्यभ्रमः दोट द्योरिति विधीयमानआदेशः अनेकाल्त्वात्सर्व
स्येतिनिर्विवादं तथाचसाभ्यासस्य प्रवर्त्तेत हृतेर्यङ्लुगंतस्यवधिः
तथाच दादत्तइतित्वइदाहृते हृपंकथमुक्तिसंभवं लभेत दयातेर्हिः श्लिपा
निर्देशो येदानिवृत्यर्थः तोत्यनुहतेर्यङ्लुकिनः दायितः अत्रापिप्रसादकृ
तश्लिपानिर्देशास्यङ्लुङ्निवृत्यर्थे वादाधीतइति पुमास्येतोत्वमदाहृतेते

सर्वस्वरेवदेयं दोरह्नो: इदमादेशासंतानपवनल्लुत थांत: संहितायामल्पत्वेपि
म·कृ· प्रक्रियायांदोषादितिप्राञ्च: तथाचाहु: तांतेदोषोदीर्घत्वारव्यादांतेदोषोनिश
२ नत्वं थांतेदोषोथत्वारव्य:स्यान्निर्दोषत्वंस्योग्राह्यइति तदनुसारेणाह दष्यआ
17 दिति वस्तुतस्तुसर्वेपदाद्दनूपपदाद्इत्याह कांतोवेत्यादिना अचउपसर्गान्त:
अचइत्यावर्त्तते तत्रैकंपञ्चम्यंतमुपसर्गविशेषणम् अपरंषष्ठ्यंतस्यानिला
भायेतथाचषष्ठ्यऽजंतादित्यादिना यद्दाहितकारवोयमादेश: तेनानेकाल्त्वा
त्सर्वस्यस्थानेभविष्यति अचइतितुअनाहत्तेपंचम्यंतमेवास्तु नचैवमयोमी
त्युत्तरसूत्रेपिसर्वादेशत्वापत्ति: अचइत्यनुवृत्त्यअच: परस्यपकारस्यादेश
विधानेतत्रोत्वस्यसंयोगांतलोपेपूर्वस्यजश्त्वेरूपसिद्धे: अवदत्तमित्यादि
आदिकर्मणिक्तइत्यतत्अदत्तमित्यस्यैवविवरणं प्रीतमिति दयातेर्दिरित्यत्रस्मु
विकारस्यनिर्देशाद्धोदोहिर्न्न नापिदत् तदित्योदद्इत्युपादानात्इतिभाव: फ
[illegible]रीति अनेनपादिकेथलोपइत्यर्थ: प्रकृतइति कर्तुमारब्धवानित्यर्थ: ऽ
[illegible]इति नदीस्नानेकृपास्नइत्यर्थ: गंगापापम्इति प्रसूवेस्नास्नुव्यापौ प्रागिर
[illegible]गतिपाठेनविवक्षितेतिभाव: उपोषितइति वसतिक्षुधोरिडिट्
[illegible]पीतिष: मुञ्जंदस्येति आस्यतेस्मिन्नित्यासितं आसनमित्यर्थ: या २

यथेष्टं वदतीति याचितं मार्गः भुज्यतेऽस्मिन्निति भुक्तं भाजनं अधिकरणवाचिनश्च
प्रक्रिया ...कर्तरि षष्ठी द्विगणाः ह्रस्व इति आदितश्च श्वीदितः इति नेट् इत्यत इति नीव
नत्वं ...वृत्कत्वात् यस्य विभाषेति नेट् सुपजोर्दुं निप् इदन्तस्य तोऽश्रप्रसवेऽस्य
ययोरिति निरनुबंधकयोर्ग्रहणं प्राप्नोत्यनभिधानात् उभयपदिनामद्य च यो ह्यानभ
वतीत्याह स्नोतेरिति उकारः स्नोतेर्गुणप्रतिषेधार्थः पकारः स्वरार्थः स्नगर्थश्च
छंदसि लिडिति सूत्रस्यार्थमाह भूतसामान्ये इति नच छंदसि लुङ् लङ् लिट इत्यनेन
गतार्थता यावत् संबंध इत्यधिकारे हि सविधिः इदं तु यावत् संबंधं विनापि भवती
ति विशेषात् त्रिमुनिमतमिति सूत्रकृता छंदसीति प्रक्रान्तत्वादुत्तरसूत्रे भाषा
ग्रहणाच्च भाष्यवार्तिकयोरपि क्वसुकानचोश्छंदस्युभये इति वचनात् तावेवात्
कमपि हि तिङ् त्वादेव आजिवान् इत्यादौ न लोपादीनां कित्कार्याणामन्यथासि
द्धिमाशंक्य कातिर्गीवान् तिग्मिरणा इत्यादौ अच्छ हृतामिति प्राप्तस्य गुणस्य वाधना
र्थं कित्करणमिति सिद्धान्तितत्वात् अत एव कित्करणसामर्थ्याद्भाषायामपि क्व
सुकानचौ स्त इति केषांचिदुक्तेर्नादर्तव्येति हरदत्तमाधवादिग्रन्थेषु स्पष्टमि
ति भावः कवयस्त्विति गतानुगतिकतयेति भावः अत्र च प्राचा दाश्वान् साह्वान्
मीढ्वांश्चेति सूत्रमनुपन्यस्तं तच्च यद्यपि छंदसि भाषायां चाविशेषेण प्रवर्तते इति

हन्तादौ स्थितं तथापीह्रोपेदितं छंदस्येव प्रातुर्यणादास्मानित्यादिप्रयोगाणामु
म॰सू॰ पलंभात् उक्तसूत्रस्यहित्वाभावादिनिपातनमात्रोपदर्शनात्वात्कस्मात्मश्रब्दं सत्ता
२८ यानिर्णीतत्वात् अनेनैवक्तस्मादपिविधानेगौरवात् यदाहुः अल्पार्थं विधिसंत
श्लेनानेकार्थं विधिपिन्धमइति अतएवहितत्सूत्रमनावश्यकम् तथाच पदकाराः
साह्लानुविध्याइतिमंत्रेसाह्लानितिरूढं संविच्छिदुरितिदिक् उपेयिवाननाश्वान्
इडिति वलादिलक्षणएवेट्नेडु प्राकृतीतिप्रतिषिद्धः क्रादिनियमात्प्राप्तः
वस्वेकाजाद्धसामितिसूत्रेणएकाचामादंतानांडुसेश्चवसोरिट्स्यात्तानेषामि
तिनियच्छताप्रतिषिद्धः निपातनाद्धिनेहक्रतेऽनेकाच्त्वात्तनचमवर्णादीर्घेनैका
च्त्वं दीर्घइणःकितीतिदीर्घेकृतेतत्सामर्थ्यात्सवर्णदीर्घाभावइतिपदाश्र
यणात् सएवेड्इहप्रतिप्रसूयतेनापूर्वोविधीयतेतेनसंप्रसारणविषयेनभव
ति अतएवोशाद्दरति उपेयुषइति अविवदितमिति व्याख्यानमेवात्र प्रारणं
वचेःकर्त्तरीति ननुभावकर्मणोःपतत्त्वनिपातनाल्लब्धम् लटः शानच्यानचौसा
[illegible]धिकरण्यमतीति यद्यपिकेवलस्यलटःप्रयोगाभावात्सामानाधिकर
[illegible]तथापिअटप्रायोः शानच्यानचोरसद्रूपस्यानिरूपितत्वकल्प्यते
प[illegible]ति विक्लित्यनुकूलव्यापाराश्रयत्वमित्यर्थः पचतीतिविग्रहश्रद

र्थं...दी...नसामर्थ्येन क्रियाप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानीति सिद्धान्तात्
...लिभात् कृ आनतोर्येयः इति सूत्रादनुवृत्तं पंचमंतमपि अतः इति पदं व्याख्या विप
र्यानि... आन् इति सप्तमीबलात् न च विपरीते पंचकं पंचम्याः सर्वसूत्रे च स्थिता
...त्वात् तदेतदाह अगागमस्यात् इति यत्तु प्राचा अटं तांगस्येति व्याख्यातं तन्न
पचमान इत्यादौ अटु उपदेशात् लसार्वधातुकमनुदात्तमिति प्रत्यनचास्वरस्यासि
द्धिप्रसंगात् त्वत्पक्षे हि अग्रामभक्तो मुक् स च तदेवनग्रावद्व्यात् तदवयवम।
कारं त्वत्पक्षे वदथादेवस्य चैतदाकारे लडिति यद्यपि प्रथमांतं प्रकृतं तथापि ष
ष्ठ्या विपरिणम्यत इति भावः पुनरिति एवं हि पुनर्विधिः संपद्यते स च प्रथमे
नाप्यास्ते पि क्वचित् प्रवृत्त्यर्थ इति भावः प्रथमेति उपलक्षणमिदं अथ प्रथमांते
न सामानाधिकरण्याभावे यीत्यर्थः तेन ङवेतोपसंख्यातः ङवेतोभक्तिः ङ
वेङक्तिः ऊर्वाणाभक्तिरिति प्रत्ययोत्तरपदयोरपि सिध्यति विदेः शावर्वेस्तुः स्यानि
वत्वादेव सिद्धे वसोर्ग्रहणं करणं वसोः संप्रसारणमित्यत्र क्वसोरपि सामान्यग्रहणा
र्थमनुबंधग्रहणपरिभाषापितत्सामर्थ्यादेव न प्रवर्तते हुड व्यजोः एवुला
दिवत्त्वं तेओयं न तु प्राग्आदिवत् लादेशः नच्यासि सतिवेति वाच्यं स्यात् पचतेय
जतेइति तिङोपि यथास्तुः न च वामहप न्यायेन निर्वाहः लादेशोपि तदभावस्या

केऽस्थितत्वात् किन्तु लादेशत्वेऽभावकर्मणोरपि स्यात् कर्त्तर्येव चेष्यते एवं चा
म.कृ. नशः वक्ष्यमाणशानच्प्रसक्तौ तेनैव बोध्यम् यत्तु शानचो लादेशत्वे भावेप्यात्मकात्तु
१९ दात्तत्वं स्यादिति वदन्ति तच्चिन्त्यं नित्स्वरस्याप्यजागरूकत्वात् अनुदात्तत्वेऽप्रा
19 प्तेश्चेत्यास्तां तावत् ननु एवं लादेशत्वाभावे सोमं पवमान इत्यादौ कर्मणि षष्ठी
स्यादिति चेन्नैवं न लोकेति सूत्रेण त्रिति प्रत्याहारनिर्देशस्य उक्तत्वात् ताच्छील्य
चानशो लादेशत्वाभावेनात्मनेपदत्वात् तस्मै पदिभ्योपि विधानमिति ध्वन
यन्नुदाहरति प्रात्तैर्निघ्नान इति सुनोयजसंयोगे सुनोतेः शतृप्रत्ययः स्यात्
यजेन संयुज्यमानेऽन्तेहत्तिश्चेत् न चेह यजसंयोगोऽस्त्येवास्तु यजविषयकस्ये
त्वेनोत्पत्तेः इति वाच्यं यजमानं सुनोतीत्यादेर्बाधवर्त्तयितुमशक्यत्वात् अत्राहुः
संयोगग्रहणं प्रधानकर्तृसंप्रत्ययार्थं तेन यजमानादन्यत्र न भवतीति एवं चा
प्रधाने कर्त्तरि लटः शानच्प्रत्ययनेनापि न भवति संयोगग्रहणसाम
र्थ्यादिति हरदत्तः यः सुन्वन् भवतीत्यादौ एकवचनोत्तानोऽप्यधिकारि परि
[illegible]र्थमेव बहुवचनोत्तानोऽन्तु स्थलविशेषणत्वं संभवतीति प्रदर्शयितुम्
[illegible] सर्वे सुन्वन्त इति तथा च ये सर्वे इत्यादिना अर्हाः प्रशंसायां किम् अ
हे[illegible]वयम् आह्वः शीलादीनां त्रयाणां विशेषणानां समर्प्ययितुं निर्दिष्टे १९

कि...नुबन्धैः प्रकृतिभूतया तथात्वर्थो निर्दिश्यते स्वलक्षणं कृञ्जितिकरोतेर्ग्रहणं
नघाः वे... नहिंसार्थस्य इह पचादयस्त्रयः उदात्ताः पठ्यंते तेत्रउदाः पचपतमद
दात्तं... वर्णत्वे प्रत्येकमनुस्वरस्य पाठः उपसर्गोत्तरनिवृत्त्यर्थः तेन समन्यतिस्तुरि
...त्तिन भवतीत्याहुः इह पचेरनन्तरं पतिः केचित् पठन्ते तथा च भट्टिः उत्पत्तिस्तु सं
हिस्त्रचचेरतुः स्वराह्नयणाविति कालिदासोपि मसंजराश्च...समानामेलानामु
त्पतिस्वविइति केचित्तु तत्स्थाने दान्तं पठित्वा पदगतौ विश्वस्मात्प्रत्ययमाहुः
पारयिस्तु वइति प्रयामत्वाल्लाघ्यत्ययः नैतदिति चकारस्यानुक्तसमुच्चया
र्थत्वमित्यर्थः गकारेति नन्वेवं गकारस्य त्वं स्यात्सिद्धं तथा हि शिवेत्तुत्वं स्या
दिति चेत्सत्यं सोत्रोयं निर्देशः तथा च वार्त्तिकं ...स्यादिकारः कडि
तोरीत्वपासनात् गुणाभावसिद्ध्यर्थः ...को निष्टत्वकगारितोरिश्चि
सि त्रसुरिति नेदुधातिनेट् ...इति ...यर्थः सेपुच्छा परि
देवीति देवृदेवने आदिः गपतस्यदेश्यतेल्लुनेदयरणाम् लादागोकत्वात् अ
गपतेः साहचर्याच्च वैकष कषहिंसार्थः लसश्लेषणक्रीडनयोः कत्यस्माद्या
या संभविष्यामि ...चलषः लषकान्तौ प्रमाथीनि मथे विलोडने निदिहिंस

इहसूत्रे विनाशेति विसर्गस्य न श्रेयं णिपितस्य भाविनाणिलोपेन निर्देशः अकारस्त्वा
म·सू· गन्तुकः केचित्तु विनाशीति णिंपितमेव पठंति परिवादीति तु वदे णिंपितस्य पाठो
२· निर्विवाद एव असूयतिः कंड्वादियगंतः निंदादीनामसूयांतानां समाहार द्व
२० द्वंद्वोऽत्रेत्युक्तं स्यादेतत् असूयतेरेव वुञ् विधेयो नेतरेषां निंदादीनां ण्वुलेव
सिद्धेः न हि तत्र लित्स्वर नित्स्वरयोर्विशेषोऽस्ति उभयथाप्याद्युदात्तत्वात् असू
यतेस्तु ण्वुलि प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं वुञि तु आदिरुदात्त इति विशेषः तत्राह ण्वु
लेति रजादयोनेति न केवले ण्वुल् विषयकमेव बाधकं किंतु प्रत्ययमात्र
विषयकमित्यर्थः देविक्रुशोः दीव्यतेर्देवमण्यंतस्य दिव इति सूत्रस्य चुरादि
णिंपितस्य च ग्रहणम् प्राहन इति प्राहप्राहने चुरादिः अनुदात्तेतश्च हलादेः आ
दिग्रहणाभावे हलंतादित्यर्थः स्यात् ततश्च जगुप्सन इत्यादि न सिध्येत् अपि चे
हानुदात्तत्वे गुपादिष्ववयवेष्वचरितार्थस्यानुबंधस्य समुदायविशेषकत्वात्
[illegible] क्रमस्य क्रमिरुक्रामि यङंतौ परस्परामिति निंदादिसूत्रे हि तत्र शीलादिषु वास
[illegible] धिनात् रजादयोनेति ज्ञापितं इहतु ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधि
[illegible] र्नेव केइतिभावः नयः आपद्यत यन यग तातावितिपठितस्य नयतेर्ना २·

येलिपेयः अनुदात्तेत्वादेवसुचः सिद्धत्वात् किंत्वनेत्ति पृथक्कुपदमितिमत्वाह
गङ्कारमात्रादिति कृयिनात्मायिनेति कृयीग्रहे दमायीविधूननेन सूदीप नाडी
निर्गमेति परस्परमितिभावः आयिकमिति नकेवलंयथाश्रुतभाष्यमवलं
ध्येपुंस्त्वयोरेवसमवेप्राइतिमंतव्यंकिंतुप्रायिकत्वपरभाष्यमप्रत्तात्पर्यम् तेनग
मेलेषपतनपदेत्पुकस्मिन्पयेत्वप्रपिर्थगाता गामुकः बोकबलमेतिच्छिनुत्विष
येपुजपि विकत्थीविकत्थनःइत्यादिसिद्यतीतिभावः जल्पभिक्ष कुदङ्केदने
लुंटस्तेये चौरादिको जिटदि जिजयेजिश्रभिभवेहडअनादरे लिशयेदि
निवासगत्योः श्रि न्भे भावायां विपूर्वः यश्चभयचलनयोः नपूर्वः निपातनना
न्वयोपात्तुनासमासेनलोपेततःप्रत्ययः प्रसवीति षूप्रेरणे अस्मादितिस्तूति
सूयत्योस्तुसानुबंधत्वान्नेह्ग्रहणं जिटदीपत्यैवप्रश्लेपठितत्वात्सृदंशस्त्रेंतपक्ष
मुचितं एवंदिहत्यांविभक्तिश्चकारभ्रमात्क्लितिसुवचम् स्पृदिपृदि नत्पूर्वइति
तव्यहूस्यसमासोपिनिपातनादितिबोध्यम् दायेट उदःभूदोदेङोत्रयाणामे
वग्रहणमित्याहुः भंजभास भंगुरइति भंजेः कर्मकर्तर्येव अभिधानस्वभा
वादित्याहुः विदिभिदि विदेर्ज्ञानार्थस्यैवग्रहणंनलाभार्थस्यव्याख्याना
त् छिदुरमिति कर्मकर्तरीतिवृत्तिः नैतद्भाष्येदृश्यम् तथाचमाघः मुरवे

कर्त्तरिप्रायुंक्त प्रियतमामाधवग्गर्गृह्णमत्सरद्धिदुरयादुरयाचितमेगना जागरूकः
म॰ हृ॰ जागुरितिपचस्यंतम् तथाचेष्टे जागर्त्तेरिति जागरूकः इति सिद्धमेवन तु निपा
२१ तितं उजरञ्जकस्यानवृहितिप्रसंगात् यजजप जेजक इति जपजभदहद
शभंजपपशांचेतिनुक् यावद्रूकप्रह्रस्तउलूकादयः प्रत्यवक्ष्यन्ते माधवस्तोद
21 ऊर्ध्वादिगणेयावद्गूकेतिपाठादेवयङन्ताद्देश्नूकप्रत्ययइति सनाशंस भिक्ष इति
प्रत्ययग्रहणात्तदंतग्रहणं घोषुमदाने यत्संभक्तविनियान्तोस्त्वनेदं ग्रहणम्
गर्गादिषु विजिगीषु प्राह्नस्य पाठात् आङ्शंसुइच्छायाम् भिदुरिच्छुः वेत्तेरिति
ज्ञानार्थस्येवग्रहणन्नेतरेषाम् एवमिषेरपीच्छार्थस्येवग्रहणम् नतुइस्याती
च्छयोः अनभिधानात् निपातनाद्धेतिभावः क्वाच्छंदसि किन्तयः क्वइति
व्याख्यानात्कद्रुपात्स्वियगपिदृश्यते तेनतवरपवोः गिरस्मानदंतसमर्थमनप
र्थेवाः यमस्ययोनौ प्राकृतंभुरास्त्रु मित्यादिसिद्धम् अथकथमेतेः प्रणाय्यैः
रवपानिरूह्न तिसनस्वयवइति महूपादाः मृगसादिषु अस्तु ग्राहोद्रश्मः
[illegible]युरिति नच्छंदस्यपुत्रस्येति निषेधात् क्यविचेतिईत्वमकत्सार्वेति दीर्घ
नभवति आद्युः आदितिदकारोमुखसुखार्थः नतुयंतकारः तेनतास्य
रत्वाभावात् ऋउत्यनेनदीर्घोपिदृश्यते नवरिजियुरिः नरतेगिरतेश्चवङ्ले २१

छंदसीत्युक्ते रूपम् इति प्राञ्चः वस्तुतस्त्वादित्यादिप्रकृतिविशेषग्रहणमुदाह
रणप्रपंचमात्रं किंकिनौलिट्त्वेनतावन्मात्रेणविवदितं तथाचवार्तिकम् कि
किनावुत्सर्गश्छंदसि सदादिभ्योदर्शनादिति उदाहृतं चभाष्ये सेदिवांसमित्यादि
एवंस्थितेआदितितिपरकरणेपिनहितितिरितिध्वनयन्नाह आदृताहृदंतादिति
वभ्रिवज्रमिति नलोकेतिषष्ठीनिषेधाद्द्वितीया किंकिनोस्थानेतिवादयस्तु
न लिड्वदित्यतिदेशेनस्वरूपावाधेनैवकार्यातिदेशात् छांदसमत्रेहयोपम्य
मनेभाषायामित्यादिवार्तिकविशेषविवेचनार्थम् इहचवार्तिकेनाभिर्येघ
पिनष्टप्रपतेनथापियात्तुहृत्तोकचिह्नतिशतकेचदर्शनादुपन्यस्तः नीगा
भावश्चेति नींग्वचित्यादिनाप्राप्तस्यनीगागमस्याभावइत्यर्थः श्रयतिहरि
श्रीरिति प्राचात्तुश्रयंत्यतामितिकर्मणिक्विबुदाहृतः तत्रकर्तरिकृदितिसू
त्रविरोधस्पष्टएव बाहुलकेनतुअगतिकगतिः एतेनश्रीयतइतिश्रीरितिक
र्मणिक्विविग्रहोनतुश्रयंतीतिकर्त्रर्थेन कर्मणिक्विपोविधानादितिप्राचो
ग्रंथ्योव्याख्याताणांनामुक्तिरपिप्रयुक्ता अतएवजुहूरित्यस्यजुहोत्यनयेतिप्रा
चोविग्रहोप्युपेक्ष्यः तथाचजुहूरित्यत्रहरदत्तेनोक्तं करणस्यात्रकर्तृत्वविव
क्षेति एतेनधीरितिव्याख्यातं भुवःसंज्ञांतरयोः धनिकेत्यादि तेनग्रामयो

ऽन्तरेयत्तिष्ठतितत्रनेतिभावः एतच्च हशिग्रहणानुवृत्तिर्लभ्यते नन्वेवं प्रति
म. सू. २२ 22 भूशाहः संज्ञेतिफलिते तत्र संज्ञायामित्येव सिद्धं किमन्तरग्रहणेन अत्राहुः या
वदव्ययभाविन्यः संज्ञाः प्रतिभूतिभूशाहस्तु सत्येव तस्मिन्नुदाणप्रदानेनिवर्त्तत इ
ति दाम्नी दृष्टोपिनलोपिनोनिर्दिष्टोज्ञापकः क्वचिदज्ञितपिदृष्टोनेलोपोभ
वतीतितेनत्सुटिदृशनादिताः इत्यादशनेइतिसिद्धं नचसंनियानातएवेवनलो
पास्यादितिवाच्यम् शुनोदन्तदंष्ट्रेतिनिर्देशात् तद्वेदिति एतेनहलेधुकरयो
रभियेयत्वमुपपदत्वं चनिरस्यति मुखमित्यघे इति तत्रैवहृदेरितिभावः
अर्त्तिलूधूसूइतिक्तादिरेवगृह्यतेनिरनुबन्धकत्वात् अतएवगाङ्कुटादि
ङित्वात्गुणानिषेधेऽवङ्तदाह धुवित्रमिति अघोणादयः हेत्वापाः का
रुषिशाल्पिनिकारुके इतियणीकोप्रामभिप्रेत्याह कारुरित्यादि आघेयेगाहे
हिः द्वितीयेतुयोगमात्रमितिविवेकः अतएवद्वितीयेप्यात्वर्थं प्रतिकारकान्त्य
योभवत्येव तथाचभट्टिः राघवस्यततःकार्यं कारुर्वानरपुंगवः सर्ववानरसे
नानामप्यागमनमादिशात् पायुःपुंसि गुदेत्वपानपायुर्नेत्यमरः पिवत्यनेनतै
लादिकमितिविग्रहः पातिरक्षतिइतिविग्रहेरतकोपि तथाचमन्त्रः भुवस्त
स्यस्वतवाःपायुरग्रेइति स्वतवान्यायावितिहृत्वे मायुरिति भेषजोषधभैषज्या २२

न्यग्रोधो जायुरित्यपि इत्यमरः सहचर्यात्तु त्वं मायुः पित्ते इत्यमरः प्राह्णेऽपि मायुः
गोमायुस्तु मायुमहूत गोमायुरेकोऽजमायुरेकः इत्यादौ वेदभाष्यकारादिभिस्त
थैव व्याख्यानात् स्वदतेरोचते इति स्वादु विग्रहो निग्रहो यम् एवं मायुरपि आ
श्रुपीग्रमिति विलम्बाभावमात्रपरत्वे क्लीबं तद्विशिष्टद्रव्यपरत्वे तु त्रिलिंगम् ^
अथ प्राग्रमित्युपक्रम्य क्लीबे शीघ्राद्यसत्वे स्यात्त्रिष्वेषां भेदगामि यत् इत्यमरः
शीघ्रे तु तस्यैव छंदसीणः उणानुवर्त्तते मानम्नायाविति आयुप्राह्णेमान
ष्यपर्यायेषु वैदिकनिघंटौ पठितः अत एव त्वामग्ने प्रथममायुमायवे मा
युनलोकः इत्यादिमंत्रेषु वेदभाष्ये तथैव व्याख्यातं अर्वाचीनास्तु छंदसीणः
इति सूत्रे बहुलवचनाद्भाषायामपि प्रवर्त्तते इति स्वीकृत्य आयुर्जीवितकालो
ना इत्यमरग्रंथे आयुः प्राह्णस्तु कारांते ^ व्याचख्युः वायुनाजगरादायुनेति वर्ण
विवेकः एतेर्णित्वेत्युसत्यये सकारांतोवक्ष्यमाणम् आयुः प्राह्णस्तु लोकवेदयो
र्निर्विवाद एव अत एव जरा आयुरस्येति विग्रहे शृं अहत्वाजदायुषमिति प्र
योगः कथं तर्हि मा वपिस्साजदायुमामिति भट्टिः तदीविष्यस्याद्रेभजतजदा
यो प्रथमजः इति विंध्यवर्णने अभिनंदश्चेति चेत् अर्वाचीनमते तावद्दुद
मेव वस्तुतस्तु जरायात्तिप्राप्नोति इति जदायुः मृगयादित्वात्कुः आयातीत्यायुः

जटाग्रघाजटाग्रं च विंघाटाग्रुतथाग्रघेति द्विरूपकोशः चाद्विति चटुचाटु प्रि
म॰ह॰ २३ यंवाक्यमिति हेमचन्द्रः चाटुचाटुकृतकसंभ्रममासीकार्मणत्वमगामरमणो
भुक्तिमाह्यः चाटुर्नेरिप्रयोक्तिः स्यादिति रत्नमालाकोशः नोखिंसि चकरच
23 बङ्कचाहुर्न्मोठयोषिद्वृदस्येतिमाह्यः ऽद्भृतच्चेरद्विमपिपठित्वारासुरित्येके बा
ङ्कलकादित्तिबह्वः स स्येति किंशाहन्नामस्यप्रकैविशिरवकंकपत्निणी
तिमेदिनीकोशः चोरप्लुलः त्रस्तितरतेः षट्यानिर्देशः केचित्तुत्रोरिति
ङ्लित्वाऽऽकृथातोरपिप्रश्लेषात ऽयत्तिस्यर्यतेवा स्मालुः शाकविशेषोचुटी
चेत्याहुः कर्कयोल्लुमालेतिकेत्यमरः भरूशो भरुरिति भरुः कर्णेहरेशंभौति
मेदिनी भरुर्भर्तृकनाकयोरिति हेमचन्द्रः शायुरिति स्यजगरेशायुर्वाहसर
स्तुभोऽयमरः तरुरिति तरंतिनरकमनेनरोपकाः चरुरिति स्मन्रवस्त्रावि
तोतकृष्णपक्वौऽदनऽतियात्तिकाः त्रिहच्चेवैपिकरणेष्वेवे उगवादिभ्यःय
दितिसूत्रे कैयटस्त्वाह स्थालीवाचीचरुमाह्यः तात्स्थ्यादोदनेभाक्तःइति वि
श्वप्रकाशेतु चरुर्भाण्डेचहव्यान्नेऽतिनानार्थतोक्तं स्मथ प्रमानुचरहव्यान्नः
भांडयोरिति मेदिनीच हव्यपाकेचरुः पुमानित्यमरः ग्रंथेकमाद्येहवनेतेनक
मेथारयं स्मधिकरणार्थेहवनेतेनषष्ठीतत्पुरुषं वाश्रित्यहेयाख्याचख्याणाः २३

स्वाम्यादयोपि नानार्थे तायामनुकूलाः तत्र काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिषु लक्ष्ये वि
रले कृशे यतः श्रमानुप्रियालक्षैराशिभेदे प्रारासने इति मेदिनी विश्व
प्रकाशामुदाहरति यत्र वाचेत्यादि स्यात् तत्र तत्र वा सार्द्धमित्यतः सार्द्धमि
त्यनुषज्यते शुद्धवंशजनितोपि गुणस्य स्थानतामनुभवन्नपि शार्ङ्गः देवस्त्वेन
मृजमाम्वविपत्ते सायकमिति श्रीहर्षश्लोकश्लेषः यत्र वंशावि शुद्धोपि निर्गुणः
किं करिष्यतीत्यतिरिक्तरिः केचित्तु इहसूत्रे पर्यनिवृत्त पठंति तेषां मते सकारा
न्तयनुः शाहमेवाम्नित्योक्तग्रन्थान्निर्गौह्याः तस्यापि श्रुतत्वात् उक्तं च अमरेणाश्र
याश्लिष्योयत्र शृगापाविति किंत्तरडति तुंगवदनो मस्तुरित्यमरः मीनाति
मीनोतीत्यत्रैव नेह बाहुलकात् कटतिरसनामिति कटुः कटुःस्त्रीकटुरोहि
ण्यां पालताराजिकयोरपि नपुंसकमकार्ये स्यात् पुलिंगोरसमात्रके त्रिषु त
द्वत्सुगंध्योश्च मत्सरेपि खरेपिचेति मेदिनी वटतीति वटुर्द्विजस्तुतः स्मृतः इ
ति संसारावर्त्तः नटवटुरितित्यपचारात् दंतोष्ठ्यादिरयम् कविकल्पद्रुमा
दिप्रामाण्यात् अभिव्याप्येति यद्यपि कलिपादीस्यादिति सूत्रे यावदनु
वर्त्तत इति न्यासग्रन्थेन मर्यादीकृत्य त्यपि प्रतीयते तथापि अभिव्याप्येत्य
वोचित्ते पिंडं तं सोमं ममभिस्त्यादौ मप्रपाहू स्याग्दात्ततार्थभानात् वीतो गुण

म॰ क॰
२५

वचनादिसूत्रेदशादत्तेन अभिधाप्येतिस्पष्टमभिधानमालेतिभावः त्रपुसीसमि
ति तद्भिन्नमिदं लक्षणात्रपते लज्जतेऽस्य त्रपुसीसकरंगयोः इति मेदिनीकोशः १
हनुरिति हन्तुः पुमान् शराद्याद् इति वररुचिकोशः स्त्रीलिंगोऽप्ययं हन्तुर्हट्टवि
लासिन्यां शस्त्रावस्त्रगदे स्त्रियां हन्वोः कपोलावयवे इति मेदिनीकोशः प्रशु
तिशायने मतुप् हनुमान् अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः अत्र हणात्यातिका
दीर्घः हनूमान् स्नेहेन वभातीति विग्रहः प्रमादिनाऽथवः मनुरादिराजो
मेत्रश्च विटुर्घटवर्गोयादिः कंदुरिति स्कंदत्यस्मिन्नजातीयइति कुत्स्या
भोगास्थानमित्याहुः अमरस्तु आह स्वोवेंऽवरीषभ्राष्ट्रोनाकंडुर्वास्वेदनी
स्त्रियामिति कंडुर्वानाऽसति स्वेदिनान्यास्थाकुमानितियर्थः सृजेरसुमश्च र
जतीति रज्जुः स्त्रियां रज्जुर्वेण्यां गुणे योषिदिति मेदिनी आगम सकारस्य श्चु
त्वेनपः जश्त्वेनजः तर्कुरिति कृत्यतेनेनेति विग्रहः तर्कुटी सूत्रलाततर्कौ
रिति रत्नावलीकोशः कालिपादि एकापिषष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते युगागा
मेद्विफलेरयघवषष्ठीपद्याघादिचतुष्टयविधेयाद्भ्याऽस्थानषष्ठी
मापिथतयोर्विधेयेऽश्रुत्वेनुपसंक्षियतइति विवेकः अनागमकानांसापाकाऽ
देशाऽऽतिपदेनस्थानषष्ठ्येवेतिबोध्यं फलस्वसारेऽभिधेयवत् नदीभेदेम २५

लेखाश्मीतिमेदिनी वलेर्गुञ्जा वलसंवरणादितिदंतोष्ठ्यादि यत्तु ज्वलदतेन
सूत्रे पवर्गीयादिं पठित्वा बलप्राणने इत्युपन्यस्तं तल्लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् अ
येनाभातिचवदवलगुवोर्गृहेरित्यादौ दंतोष्ठ्यपाठस्येति विवादत्वात् यगणोको
शस्यमाह बभ्रुरित्यादि बभ्रुर्वैश्वानरे स्मृत पार्थोच गरुडध्वजे विशालेन कु
ले शूलिपिंगले त्वभिधेयवदितिमेदिनीकोशः अन्यतोपीति अः कश्चेति
वक्तव्ये शाकटायनस्य निर्देशादित्याहुः अश्चेति प्रकृति समस्तेन चकारेण प्र
कृत्यंतरसमुच्चयाद्येति बोध्यं पृश्निरिति प्रः स्वल्पेऽभिधेयवत् पृश्निः स्यादे
वलोकेच नृपभेदपरागयोरितिमेदिनी विधुरित्यादिर्विश्वकोशः इदं सू
त्रेऽपि भश्चेति पठित्वा सुद्युर्दृषुः सूर्यो विश्वानिराह वोपि द्यव इति केचि
त् कृशोः करोतीति केचित्तु सूत्रे कृ इति दीर्घं पठित्वा किरतीति विगृह्णंति
ऊर्ध्वं रूपांतरे भस्के धुमानः पुंभूम्निनी ह्रनीतिमेदिनी सुषामेत्यादि एतत्त्वन्या
साधनरोधे नोक्तं वार्तिककृता तत्तु प्रत्याख्यातम् नामित्युपसंख्यातम् अपभुः
पुंसि बाले च वामे स्यादन्यलिंगक इति मेदिनी आजि दशि अकोयजेने अपस्तर
जिरादेशः ह्रशः पाशिः कमेस्तु गागमः अमरो गमात्यादिषु अपपुगागमः प
त्रिशान्ताशाने भोजोथानः अपस्पर्धेः वाप्सलोडने अपस्पादादेशः पुड्भ्योपिङुम

स्यः स्यादित्यर्थः अविशेषेणेति चादिगणे तु पश्चिमं निपठितम् पश्चादर्थे
म॰ स्तो॰ मव्ययमिति पाणिनिः केतुः केर्दर्पः कः केतुर्मकराङ्क इति त्रिकाण्डशेषः पोस्तुरि
२५ ति पटुरियमिना भ्राने चुरादिर्दन्तोनः स्त्रीपुंसयोरिति गकंथमरेणहोपरोढ
25 योः भुजबाहू इति पराह्णे भुजेबाहू प्राह्णेहयोः स्त्रीपुंसयोरिति लदर्पः अ
कारान्तोप्ययम् अतएव बाहोऽस्य भुजयोः पुमानिति दामोदरः बाहाभुजे पु
मान् मानभेदामस्तृषवासुषिति मेदिनी टावन्तोप्ययम् प्रथिमादि प्रथ
ते इति पृथुः पृथुः स्यान्महति त्रिषु त्वक्पर्यां कृष्णजीरे च पुमानग्नौ पोतर
इति मेदिनी म्रदितं कथ्यते अकठिनत्वादिति मृदुः कोमलः भृगुः पुमान्
मुनौ हरे तटे भृगुः क्रतु इति मेदिनी भृगुः भृगुर्क्षेप्रपाते च जमदग्नौ पिनाकिनीति
काण्डान्तरम् लघुरिति एकायांस्त्री लघुः क्लीवं शीघ्रे कृष्णागरुण्यपीति त्रि
काण्डशेषः लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत् क्लीवे शीघ्रे कृष्णागरुणि च
पृक्कानाम्नौषधौ स्त्रीति मेदिनी नृपभेद इति एतेन अप्रवेदस्य पातो गोमना
ऽथमर्थ विश्वकारनाम्नार्घुमात्मसम्भवमिति व्याख्याते बहुरिति बहुत्वा
दि संख्यासु विपुले त्वभिधेयवदिति मेदिनी ऊरुर्जङ्घेति उज्वलदत्तः तत्र
तयोर्भेदात् उणमहदिति कर्त्तरि प्रत्ययः उपतक्ष्णीति सहियावत्कार्यंस्मिष्य २५

त्तिलगातिव्याप्रियत इत्ति यावत् पर्शुरपीति पर्शुः पर्शुनासहेति विश्वः द
रिद्रुहेद्रा इति दारुहस्तिद्रा इत्येके नद्दानिति पुरुभ्यामितिमः स्वरुशाहस्वरूरो
मूर्खेंद्रत्वर्थेहर्येदशापाटीहत्यनुसारेणोक्तम् स्वरुः पतिंवराकन्येत्यपिबोध्य
स्वरुर्दंत्येहेरेदर्पेद्रयेश्चेतत्तु वाच्यवदिति विश्वत्रिकांडशेषौ प्रांशुरिति प्राकि
प्रकाश्यो प्राकतेस्मादिति प्रांशुः कोलेगरेप्राशेस्वमायादमेदयोः पादोभेदे
चपापेचश्यानावपिचहश्यतइत्ति विश्वः पीयुरित्तिपीयुः कालेरवौद्धकइति मे
दिनी क्रिमिविशेषइति नीलेयुः क्रिमिजातौस्यादुं भरालीप्रसूनयोरिति विश्वः
पाठांतरमिति नीलेयुरपिनीलांगुरिति विश्वः यातोरपीति केचित्तु नीलग्रहे
उपपदेगमेष्टिलोपः उपपदसमासम् दीर्घश्च पादिको निपात्यत इत्याहुः लि
गुचित्तेनपूसकमितिवररुचिः मृगधादयश्च मृगधुः उत्तिगोमायौ व्याधेच
परमेष्टिनीतिमेदिनी मृगधूर्ब्रह्मणिख्यातो गोमायुव्याधयोरपि देवधुर्हामि
केख्यातोदेवपूर्जीकयाज्ञिक इति विश्वः प्राकृतिगण इत्ति तेनपीलप्रतिष्ठेमे
प्रसमात्कुः पीलुर्गजेद्रुमेकांडे परमाणुप्रसूनयोरिति विश्वः मद्यस्तुपीलुश्चा
हूस्यहत्तेम्रार्यप्रसिद्धिः गजेतुम्लेच्छप्रसिद्धिरित्याश्रित्यव्यवजह्नुः कंडिमदे
केडुरित्यादिबोध्यं वाभ्रुरारात्रिरिति वासंतेप्रस्यामितिविग्रहः वाभ्रुरोगहे

म॰कु॰
२६
26

भइत्यन्ये वाग्गुणावासितासायोरितिमेदिनी चंक्रुरइति चक्रिः श्रोत्रियायातः चंक्रुरः
स्यंदनेहदेइतिमेदिनी अंकुरोरुधिरेलोम्निपानीयेऽभिनवोद्भिदीतिच रुक्मेरे
ति अंकुरोंकुरएवचेतिविश्वप्रकाशः व्यथेः व्यथभयचलनयोः अस्मादुरच्
कित्स्याद्धातोः संप्रसारणंच दशपाद्यांतथः किच्चेतिपठित्वाथकारमेतादेशाविः
थायविथुरोऽस्मिकनइत्युदाहृते माधवेनापितदेवानुसृते नत्वेतद्युक्तं त्वमेषां
विथुराशावोसिअतिविद्धाविथुरेणविदस्याइत्यादिमंत्रेषुथकारपाठस्यनिः
विवादत्वात् यदपिमाधवेनोक्तंविदिभिदीत्यत्रव्यथेः संप्रसारणंचेतिवचना
त्कुरचित्यंतेरूपमिति तदपिस्यवोचः कुरचित्यथायकेसूत्रेव्यथेरूपसंख्याना
स्याप्रसिद्धत्वात् तस्मात्किदृथः किच्चेतिदशपादीपाठंपुरस्कुर्वतः प्रमादकार
दयोप्युपेक्षाः कथंतर्हिविधुरइतिप्रयोगस्यनिर्वाहइतिचेत् धुराविगतइतिप्रा
दिसमासेनेत्यवधेहि ससांतास्इतिसूत्रेहत्तिपदमंजर्योस्तथैवोक्तत्वात् म
किमंडने अस्मादुरच्नलोपश्च बाहुलकादिति धातोरुपधायाः पदेउकारइ
तिभावः मुरोमकऊक्रोपिचेतिविश्वः मुकुरः स्यान्मकुरवत् दर्पणेबकुलद्रुमे
कुलालदंडइतिमेदिनीच धातोरिति केचित्तुगुणादुगामश्चनिपात्यतइत्याहुः
कर्बुरश्चेति कर्बुरः सलिलेहेम्निकर्बुरः पापरक्षसोः कर्बुराकृष्णवृंताशाणावले २६

पुनरन्यवदिति मेदिनी मसेश्च मसूराममसूरावा चेष्यां व्रीहिप्रभेदयोः मसू
रीपापरोगे स्यादुपधाने प्रमानिति मेदिनी अवसरयति पतिपत्न्योः प्रसूस्व
सृः स्वसारस्तु पिता तयोरित्यमरः अविषइति राजा समुद्रश्च महिषो महान्
तुरीयं यामम महिषो किवक्ति ३ तमातामहिषमन्ववेतन् दित्वान्डीप् महिषी राज
पत्नी रुद्रैः रोहिषो मृगभेदः स्याद्रोहिं वचनएणमतमितिं संसारावर्त्तः वेदभाष्य
मिति इंद्रो बृहस्पतविषीम् इंद्रस्यात्रत विषीभ्यः इत्यादिमंत्रेष्विति भावः वैदि
कनिर्घंटौ अथोजः पाजइत्यादिषु बलनामसु तविषीपाठः स्यपाठश्चेदं मूलमि
तिबोध्यम् तविषः शोभनाकारे भेले दृढव्यवसाययोः तविषी देवकन्यायां
भुमिस्वर्गमहोदयौ ताविषी चेंद्रकन्यायां नासुगीब्रुथिकाचनेश्रतिमेदिनी कि
लेर्बुक् किलश्चैत्यक्रीडनयोः किल्बिषं पापरोगयोः अपराधेपीति मेदिनी
इषिरोग्निरिति आहारः इत्यन्ये छिदिरः पावकेरज्जौ करवाले परश्वधे मंदिरं न
गरेडागारे क्लीवं नामकरालयोः वंदिरो नेकयेचंद्रे तिमिरं ध्वांते नेत्रामयांतरे मि
हिरः सूर्यवृद्धयोः मुदिरः कामिमेघयोः रुधिरो गारके घुस्मि क्लीवं तु कुंकुमा सृ
जोः सुषिरं वंशवाद्यादिवाद्यविवरे चन पुंसकं मूषिके वास्त्रियां नलेपाषयोः आति

नैत्रिंशः आशिरो वीतिहोत्रे स्याद्राक्षसे भास्करेऽपुमान् इतिमेदिनी अजिरमंग
म.का. नमिति अंगोर्वसुदिग्भ्यनाटेप्यस्य बाहुलकालत्वमित्येके अन्येतु विश्वकोशा
२० द्युपष्टंभेनदंत्यमेवेच्छंति अरदशापादीहृतौ नञ्सर्वेस्यजीर्यते ऽक्षरवर्णलोपोनि
22 पात्यतेऽस्मुक्तं तदपिद्याह्ये आशु हतमजो रंश्रत्नमीडशमित्यादौ नजीर्यती त्य
जिरइत्यर्थस्यानुगुणत्वात् अजिरं प्रांगणे काये विषये दर्दुरेऽनिले शिशिरो
नाहिमेन स्त्री त्वतुभेदे जडेत्रिषु खदिरीशाकभेदे स्त्री नाचंद्रे द्रते तथावन इतिमे
दिनी शिशिविशामिति धोरतेस्मिन्न्राजबलानि निवेशः शिबिरं श्रेष्ठमित्य
मरः सलिकालि कलिलइति मिश्रो गहनश्च महिलेति महिलाफलिनी
स्त्रियोरितिमेदिनी हृषेर्दरेति तथाचदमयंतीकाव्ये परमहेलारतोप्यपार
दारिक इत्ति परस्य महेलास्त्रीत्र्य चपरमा उत्कृष्टा हेलाक्रीडा तत्ररथ इत्यर्थः
कपिल इति कपिलो रेणुका याञ्च शिंशपायां गो विशेषयोः पुंडरीककरिण्यां स्त्री
वर्णभेदे त्रिलिंगकम् नानले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुक्कुरे इतिमेदिनी रेणुके
हलतोविशेषा दैरेणुरेणुका कौंती कपिलाभस्मगंधिनीत्यमरात् मिथिला
दयस्य मध्ये विलोडने अकारस्यत्वनिपातनात् कठर इति कठकृच्छ्रजीवने २०

ऊठिच द्वितीयस्य इद्वित्वात्तु मिश्रणात्स्यादृ बाहुलकादिति कवेरोतच् उ
पादिः स्वाद्यादारभ्य पतदन्तानि समस्तसूत्राणि केषांचिदसम्मतानि कपोत इति
कपोतस्याच्चित्रकंठे पारावतविहंगयोरिति मेदिनी कपोतः पक्षिमात्रेपी
ति त्रिकांडशेषः स्पर्शैतच् स्थितेप्रामादिके यत्कपोतः पदमग्नौ कृणोति
देवाः कपोत इषितो यदिच्छन्न इत्यादौ सर्वत्र प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तस्यैव प्र
सञ्जनत्वात् कठोर इति कठिनः स्यादोग्र कठोरताराधिपलांछनच्छविरिति
माघः किशोर इति किशोरोश्वस्य शावके तैलपर्णौषधौ चस्यात्तरुणाव
स्थसूर्ययोरिति मेदिनी कटोल इति कटेर्वर्षावरणयोः केचित्तु सूत्रेक
डिं पठंति कडिमदे काण्डोलपिटकः चेंडालश्च चेंडालिका तु कंडोलवीणा
चेंडालवल्लकीत्यमरः पटोल इति पटोलं वस्त्रभेदे नौषध्यां ज्योत्स्नां तु योषि
तीतिमेदिनी कल शब्दे बाहुलकादतो ष्मालच् कल्लोलांश्च सिद्धेषे स्यान्म
हत्सूर्मिषु वारिणा इति मेदिनी षंटेः सिंहालक भेदेस्यात्सिंहं रक्तचूर्णके
सिंहली रोचनारक्त वेलिकायात्मकी स्त्रवेति मेदिनी विस्थप्रकाशो सितनि से
तश्नीलो कुमारक इति मेदिनी सेतवालो स्त्रियां प्रमानिति मंडेदपिमधंभमस्त

म.सं
२८
२५

इतिचामरः यात्वैर्नेन्द्रियेषुच प्राहुर्योनिमहाभूततद्गुणेष्वस्मादिस्त्र मनः
स्थूलादौस्मैष्मादौविप्राथाद्वैरिकेल्तिचेतिमेदिनी श्लेष्मादिरसरक्तादिमहा
भूतानितद्गुणाः इन्द्रियाण्यश्मविकृतिःप्राहुर्योनिस्थयातवइत्यमरः अर्ते
स्वन्तुः त्वनिग्रहेतेमोदात्तत्वार्थेतुक्रियते अतनाय अम् अज्जुर्यजनीना
मित्यादि अन्तुर्वेषोदिष्टस्तुच आर्त्तेवेभाभिचयुमानितिमेदिनी कामिमनि
कमिग्रहेणोग्रपेचार्थम् आजिरेपीत्यादिनाकप्रत्ययेतुकिमिद्धत्वात् मंतु
रिति मंतुः पुंसिपराधेपिमनुष्येपिप्रजापताविवितिमेदिनी दीर्घसंज्ञया
भितिमेउत्सवेदभाष्येतु मंतुमइतिमंतुर्नानंतहन्देउरुद्वेति व्याख्यातम्
गात्नुर्नाकोकिलेभ्रंगेगेयर्वेत्रिषुरीषणाइतिमेदिनी भानुर्नाकिरणेसूर्येइ
तिच वायःकि केतुर्नारुक्पताकारिग्रहोत्पातेषुलक्ष्मणीतिमेदिनी अ
नुःप्राणेरमिति अभिलषितार्थस्त्र्यस्याप्राप्यत्वात् अतएवअस्यार्तोर्यामप्रा
हस्याभिलषितार्थप्रापकइत्यवयवार्थमाहः क्रतुः कतुः अत्नुर्यत्तेमनो
पुंसीतिमेदिनी पथिवत्यौः स्वन्तः चित्वादेतोदात्तः स्थानेपत्यैवदत्ते कृएउ
षावहतुः पथिकेहृषपमानइतिमेदिनी आतकन् जैवातृकःप्रमान्सोमे २८

कृषकाद्युपमनोस्त्रियामितिमेदिनी कृषिवमि रभसकोशस्थमाद कर्षूरित्यादि
कर्षूः पुमान् करीषाग्नौ स्त्रियां कुल्याल्पखातयोरितिमेदिनी सर्जवेगाजिर्वि
गाजिर्विधुति स्त्रियांखर्गेवियोर्हर्षतिखर्जूः पिटांतेस्सरता खर्जूरीपादपे
केतुमितिच मज्जेः मज्जूः स्त्रीप्रसुहौथावकेपिचेतिमेदिनी वहः वधूः स्नुषा
नवोढास्त्रीभार्यापृक्कांगनासुचेतिविश्वः पृक्कामहिलाचवधूरितित्रिकांड
शेषः कषः कषणित्रिषेतिदंडकेपठितः कच्छूत्रपामयामाविचर्चिकेत्यमरः
गात्कसि कसगतौ कासूर्विकलवाचिस्यात्तथाप्राणायुधेस्त्रियामितिमे
दिनी कासूः प्रत्ताद्युधेरुजि कुर्हौविकलवाचिस्यात् इतिहेमचंद्रः नलेब
तेस्त्रलाबः ओटूच तर्द्दीरीति नेडुष्मीतिनेट् वरमनादाविति परिगणन
स्यानाश्रयणात् बाहुलकाद्वा केचित्तु ओदुंकेतिपठित्वा धातोर्दुगागमम
ङ्गः तेषांधातोर्गुणोदुर्लभः चकारबलेनवासाधनीयः दुगागमात्पूर्वंयत्स्या
यस्तदपिभवतीतिव्याख्यानात् दरिद्राते; इत्यत्रापीति भोजदेवस्तुर्यालो
पइतिरेफादिकंपदेछित्वाहेयाख्यास्यात् रिस्रश्राचदद्रूः रक्षस्वश्राश्रये
मवयंत्समदेप्रस्यतिद्वितीयरेफलोपः दद्रूः मृगय्वादित्वाद्कुः दद्रूः सांतश्च द

म॰क॰ २५

हुणोर्हृद्रोगी स्यादित्यमरः॥ अस्य चत्वारि रूपाणि॥ अंहः दंभः॥ अंहः वेधनमिति अ
हिवेधने॥ अंहः स्त्रियां स्यान्निगडे अभेदे भूषणास्य चेति मेदिनी॥ अंदुको हस्तिनि
गड इत्यमरः॥ संज्ञायां कन्॥ केन इति ह्रस्वः॥ केचित्तु अप्रमगतो अस्य दुक्॥ अंदुर्बृंहि
रितिव्याचख्युः दृभी ग्रंथ इति तुदादिः॥ दृंभूरिति संदर्भकर्त्तेत्यर्थः॥ कथन
इत्यने अस्य रूपाणि हूहूवदित्युक्तं कैयटोप्यत्रानुकूलः॥ माधवादयस्तु दृह
ग्रहे उपपदे भुवः॥ कुप्रत्ययः उपपदस्य दृत्रादेशो निपात्यते यद्वा दृन्निति
नोतमव्ययं दृदार्थकमुपपदे दृन्भूः॥ नक्रः सर्पः कपिर्वेतिव्याख्यानाय दृन्क
रेतियणं वर्षाभ्वः रूपमस्येत्याहुः॥ कुलीयोति उदाहृतं च विक्रमादित्येन न
तस्याजेबोः फलरसोनटीभूयप्रवर्त्तन इति यत्तु परिणतजंबूफलोपभोग
हृष्ट इति प्रयोगं दृष्ट्वा तत्वे माधकरोत्वेनोदाजहुः तत्र इको ह्रस्वो इति सूत्रेणागता
त्वत्वात् दृदिमिति केचित्तु दृध्यान्तेरितं हि त्वेषु कुनिपात्यते दृध्यात्यस्मै दीयतूरि
त्याहुः॥ उज्वलदत्तोप्येतं पाठमाह केचिदिति एतच्च कैयटमाधवादिमतादृग्रथविरुद्ध
मित्युपेक्ष्यं अत एव दंभूः स्त्री सर्पचक्रयोरिति भाति मेदिनी मरुदिति प्रज्ञादित्वा
दणि मारुतोपि मरुतस्तु पाठो ह्योप्यमुत्य नोस्ति तथा च विक्रमादित्यकोशः मरुतः २५

29

स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो मरुदिति मेसारवर्त्मेश्च कोयंवातिमदाक्षिणा
त्यमरुत इति कविराजः अत्रानुपपत्तिमत्वाद्दाक्षिणात्यपवन इति पाठं कल्प
येत्यल्पदक्षानः इति वर्णविवेकः गरुदिति यवादिरयमतेन मतुपो वत्वं नः
गरुत्मान् श्रीमद्गुरुश्च गरुत्पक्षी स्वर्णालतयोरिति मेदिनी विश्वकोशमाह ह्रीरि
ति ह्रीर्ह्रीणिस्त्रियां त्रपासिद्धयवर्णविशेषयोः अस्त्रियां स्यात्तृणे चेति मेदिनी
अपपस्येति एतेन गतेरो ह्रीङ्गतारिर मथिस्मरथ्यपसेवनुद्वेषे तिपुष्पदन्त प्र
योगो व्याख्यातः रोहिन्मरुग्गोलत्ताभेदे स्त्रीनाके इति मेदिनी प्रामेर्ठं बाहुल
कादिति यद्यपि नेदुपधिकृतीति इणिनिषेधः सुवचः तथापि नेडुमनादावि
ति परिगणनादेव मुक्तम् पोहः स्यात्तु सिंगोपतौ ग्राहकसंडे वर्षवरे त्वतीयप्र
कृतावपीति मेदिनी कमठ इति कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकमि
ति मेदिनी जरठ इति जरठ्वयोहानौ जरठः कठिने पाण्डौ कर्कशोप्यभिधेयवदि
ति विश्वमेदिन्यौ जरठः कठिने जीर्णे इति वैजयन्ती प्रामेः खः प्रोखो नित्योल्
लासस्थितिकें बोनस्त्रीत्यमरः प्रोखः बोनयोषित्राभालास्थितिनिपिभित्रविरु
ति मेदिनी कण्ठः कंठो गले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादपे इति विश्वमेदिन्यौ
फलत्रिक इति त्रिफलावसेति विश्वः त्रिफला प्राहु समानार्थे स्त्रफलामाहु

म·कु·
३०

30

इति ह्विगौरिति सूत्रे रलितः प्रायेः प्राप स्त्राक्रोशो द्रोह षादिष्वपि स्थितः शूद्राश्चावर
वर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः इत्यमरः वृषलस्तुरगे शूद्रे इति हेमचंद्रः पलल
मिति पलगतौ पललं तिलचूर्णे च पंके मांसे नपुंसकम् नाराक्षसे इति मेदिनी
सरलः पूतिकाष्ठे ना त्र्योदारवक्रयोस्त्रिष्विति मेदिनी सरलविरलायतेषु नायं
तैललिङ्गुमा नग्रामीनच पुन्नागानपश्यिम्नं संसारकानने इत्यभियुक्तप्रयोगः १
कमेरिति बाहुलकादित्यत्रानुषज्यते कंबलो नागराजे स्यात् सास्नाप्रावारयोर
पि क्रमावप्युत्तरासंगे सलिले तु नपुंसकमिति मेदिनी मुसलं स्यादयोग्रे
च पुंनपुंसकयोः स्त्रियां तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोधिकयोरपीति मेदि
नी मूर्द्धन्यमध्योपाध्यमिति वर्णादेशाना मुसखंडन इति धातोर्दंत्यांतेष्वमूर्द्ध
न्यांतेष्वच वोपदेवादिभिः पठितत्वात् उज्ज्वलदत्तादयस्तु तालव्यमध्य
मप्याहुः अत एव मुसलो मुषलोपि चेति विश्वकोशे मुसलोपि चेति पाठांत
रम् लंगेरिति बाहुलकादित्येव एवमग्रेपि लांगलं तालहलयोः पुष्पभि
द्गृहदारुणोः लांगलीजलपिप्पल्यामिति हेमचंद्रः लांगली तोयपिप्पल्यां की
वे तु कुसुमांतरे गोदारणोत्तणराज गृहदारु विशेषयोरिति मेदिनी कुड्मलो
मुकुले पुंसि नद्ययोर्नरकांतरे कोमलं मृदुले जले इति च बाहुलकादन्यत्रापि ॥ ३०

तद्यथा कुसुमशेषणि इत्यत्र तु निर्विवादः वोपदेवमते तालव्यान्तोऽपि गुणाः को
मलः कोमलो वा देशविशेषः इत्येके कोमले तिसूत्रेण त्वदंत्यपाठ एव सांप्रदायिकः
ममसंबंधे शंबच संबलं शंबलम् शंबलो स्त्री संबलवत्कूलपाथेयमत्सरे इ
ति मेदिनी कदि स्राह्वाने नलोपः गौरादित्वान्ङीष् मंदान्दोलितकर्पूरकदली
दलसंततया विश्राममायस्त्रमापन्नानाध्वन्यमिवाधमानिति काशीखंडम् अ
जादेराकृतिगणत्वाट्टावपि कदला कदली च रंभा कदली कदलो पुनः रंभाह
त्रेयकदलीपताकासृगभेदयोः कदला डिम्बिकायां चेति मेदिनी पिजि हिंसा
यां न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वं पिंगलो नाम भिङ्ग्रुचंडांशुपारिपार्श्विके निधिभेदे
कपावगौरसिरात्कपिले न्यवत् स्त्रियां वेश्याविशेषे च करिण्यां कुमुदस्यैव
हिति मेदिनी उशा इति सौत्रो धातुः उशालः शिदितेत्रिश्र देमेचदशकेतेवा
विपर्यादौ च नपुंसकमिति मेदिनी यावते वौड़ूलका दूखतं अथयथवलागवि
षषेश्रेहे पुमानाच्यलिंगः शृङ्गे च संदरे इति मेदिनी कमुकांतौ कमले मलि
ले ताम्रे जलजे व्योम्नि भेषजे मृगभेदे तु कमलः कमला श्रीवरस्त्रियोरिति विश्व
मेदिन्यौ मडि भूषायाम् मंडलं परिधौ कोठे देशे द्वादशराजके क्लीवेऽथ निवहे
बिम्बे त्रिषु पुंसि तु कुक्कुरे इति मेदिनी कोठा मंडलकमित्यमरः बिंबो स्त्री मंड

म. कृ. ३१
31

लेऽशिषितिच ऊडिटाहे पठगतौ छौछेदने ऊंडलेकर्णाभूषायां पाशेपि वलयेपि
च अश्वपट लेपिटके थ्व परिच्छदे छदिर्दैर्नेत्रमातिलके क्लीवं हेटेष्ठ नने वा फले
स्खलितं गण्डायोरितिमेदिनी मजे स्थिलोपश्च मलो स्त्री पापविट्किट्टे कल्कपणे
लभियेयवदितिमेदिनी चुपेः चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरांतरे चपला
कमलाविद्युतस्तुश्चली पिप्पलीषु च नंड मके तु शीघ्रे स्यात् वाच्यवत्तरले च
लेऽथितिमेदिनी प्राकि प्राम्याः प्राकले खंडे रोहिनादीनां त्वचि च नथोगाल्लक
लीमत्स्यः मत्स्यान्सप्राकलानितिभाष्यम् प्राकलं त्वचि खंडे स्यात् रागवल्क
निवल्कलेऽथतिमेदिनी प्रामले प्राकृदेने मोरित्तिनानार्थरत्नमाला छोयुक्त
छगले नीलवस्त्रेना छागे स्त्री हृद्धदारकेऽथ तिमेदिनी छगलछागे छगली हृ
द्धदारकभेषजेऽथतिहेमचंद्रः नमेतान्डुः नमितिप्रत्याहारः त्रिभयपवकणमा
ऽतिवृत्तिकारोक्तिस्तु अष्टाध्यायीस्थमात्रविषया टेऽथति बाकुलकास्तु ट
ऽतिनेत्संज्ञा दंडोस्त्री लगुडोपिस्यादित्यमरः दंडो सैन्या केपाम्भेगा वित्तित्रि
काण्डशेषः रेडा मूषिकपर्णी च विपवायां च योषिति खेडोस्त्री प्राकलेने त्व
विकारमणि मेदयोः मंडः पंचांगुलेप्राकभेदे क्लीवेतु मस्तुनि चंडा तु पांसु
लायस्त्री त्रिषु हस्तादिवर्जिते अंडमुष्के च पेयं स्यात् षंड पयादिसंघातेन ३१

स्त्रीस्थानेरोपतोत्तमान् गंडःस्यात्कुंभिखड्गिनि ग्रहयोगप्रभेदेचवीरांगोपिट
केपिच चिह्नवीरकपोलेषुबद्बुदभूषणावकेट्ठे चंडोनातिंतिणीहदेयमकिंक
रहेत्वयोः चंडीकात्यायनीदेव्यांहिंस्राकोपनयोषितोः चंडायतनदहरीणांस्वग्र
छायाविदुषतिकोपने तीव्रेपिपंडंःपुंस्याहेपियिस्त्रीस्यादितिमेदिनी फणगतोफ
ऽः ग्रहादित्वात्रणफोटमृदरे कादिभ्यःकिन्न टंडमिति ऊणस्फोटहापकरण
योः किंत्वायुगाः ऊएएमनत्यालयेमालभेदेदेवजलाशये कुंडीकमंडलौजा
रात्पतिवत्नीमृततेप्रमान् पिठरेतुननान्तौ इतिमेदिनी कोउमिति कमुकोतो
ग्रनुनासिकस्यक्कोतितिदीर्घः कोडोस्त्रीदंडवाणेवंवसोवसरवारिस्थित्यमरः
ग्रर्वाऊत्स्नितः ग्रनएव कांडंस्वेवनकंस्कंधबाणावरदनोस्योः ऊत्स्मितेहद
भिन्नाडीहनेदरहस्मिनस्त्रियामितिमेदिनी गुडोगोलेक्षुपाकयोरित्यमरः
गुडास्फोटो नहत्केपाम्त्रस्यगुडाकेशःशिवः जटाधारित्वात् गुडःस्याद्गोल
केदंतिसन्नाहेक्षुविकारयोः गुडास्तु धाचकथितागुडिकायाचयोषितीति
मेदिनी स्थाचति लघासिद्धेत्वालचस्याकारश्चिंतप्रयोजनः विसरेवा
पित्वापदेस्याघुदात्नार्थंइत्येके स्थालंभाजनभेदेपिस्थालेस्यान्नाटलोरवयो

रितिमेदिनी चात्वालो यज्ञकुंडे स्यादर्भे चेति विश्वः मार्जालीयः स्मृतः
म॰ क॰ शूद्रे विडाले काये शोधने इति मेदिनी पातालमिति उपयाहरद्धिः पाता
३२ लेनागलोके स्यात् विवरे वडवानले इति मेदिनी चंडिको पेत्रत्य स्यात् इटि
त्वान्नुमिश्रडपथत्वाभावान्नहरद्धिः यत्नमाथवग्रेश्ये यतिचडिभ्यामाल
न्निति पठित्वा पातालशब्दे बाहुलकाद्धिमुन्कात्यालन्निति हरदत्तीयें जितं
केचित्पठंती सुपन्यस्य चंडालशब्दे पि हरद्धिः स्यादिति दूषितं तटतिरभसात्
पके इत्युपरितो बाह्मावनंतरद्वीजेत कुलालवरुडकर्मारनिषादचंडालमि
त्रामित्रेभ्यश्छंदसि इति चंडालत्वार्थ्यः णं विदथतावाति केन तद्भाष्येण च
सहविरोध इति बोध्यम् तमिवाशि नमुकांत्यायाम् विशाप्रवेशने विड
आक्रोशे मणहिंसायाम् कुलसंस्त्याये कपिचलने निर्देशान्नलोपः पल
गतौ पचि विस्तारे तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वारुणद्रुमे विशाला तिंड
वामरुंणाऊक्कयिमानुयोषिति नपहलभिदोः ष्ट्रसिद्ध्युलोपाभिधेयवत् वि
डालो नेत्रपिंडे स्यात् हषटेश्यापाके प्रमान् मणालेनलदे क्लीवं पुंनपुंसकयो
र्विसे कुलालः कुंभकारस्त्री तेजनोतरे कपालोस्त्री शिरोस्थि स्यात् घ ३२

टादेः पाकले द्विजे पंचालीपुत्रिकागीत्योः स्त्रियां पुंभूम्नि नीवृतीति मेदिनी
बाहुलकात्पपतेरपि शाला पालचलने ऽस्मात् इजि बाह्याशालानि पाना
मितिनिपातनमात्मनेपदत्वमितिन्यासः वोपदेवस्तु शालङ् कत्थने इति पपाठ
शालाङ्कुस्कथपशाखायां शृंगगैकदेशयोः नाडेष्विति मेदिनी पतेः बाहुलका
दृर्यंतेरपि पतंगः शालभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः क्लीवे सूतेइति मेदिनी
सूतेपारदे इत्यर्थः वरांगस्तु रगादीनाम स्कालेव सुभगयोरिति विश्वः विडंगइति
विडंम्भ्राक्रोशे विडंगः कृमिसंघघ्ने विडंगो ना मरेन्यवदिति विश्वः विडंगस्त्रि
षुभिज्ञे स्यात्कृमिघ्ने पुंनपुंसकमिति मेदिनी मदंगइति मदत्तोदे मदंगः प
टहो घोषे इति मेदिनी कंसाइति हकविच्छेपि बाहुलकाद्दित्वं कुरुशाहूइति
वास्तु सारंगः पुंसि हरिणे चातके च मतंगजे शबले त्रिषु इति मेदिनी बाहु
लकात् नृत्यये स्थ नारंगः पिप्पलीरसे यमजप्राणिनि विटे नारंगकमेपि
चेति मेदिनी गनूगमप्ययोः बाहुलकाद्दमेपिरपि अंगं गात्रउपाये च प्रती
के चाप्रधानके अंगारेशाविशेषे स्यादंगसंबोधने व्ययमिति विश्वः अं
गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूम्नि नीवृति क्लीवेकत्वे प्रधाने त्रिषु अंगावत्ति चात्तिका

म॰क॰
२२
33

वितिमेदिनी छाग छायते छिद्यते छागः पूयते मूत्रमनेन मृगालक्रमुके ह
देइतिमेदिनी खण्डभेदने खड्गो गण्डकशृंगे स्यान्निस्त्रिंशे गण्डकेपि चेति प्राह तरंगि
णी खड्गो गण्डकशृंगासिबुद्धभेदेषु गण्डके इतिमेदिनी भग्नः किदृहणस्य सा
थेम् अनुहृत्यैवलाभात् भृंगो भृङ्गाटषिङ्गयोः मधुव्रते भृंगराजे पुंसि भृं
गपुटत्वचि इतिमेदिनी शृंगं विषाणाख्यातं प्रोलाग्रे जलयंत्रके मीनौषधि
सुवर्णानां भेदे शृंगी प्रयुज्यते इत्युत्पलिनी कोशः करंडकम् करंडो मधुकोश
सिकरंडेषु दलाटके इतिमेदिनी वरंडोप्यन्तरावेदौ समूहे मुखरोगयोरि
तिविश्वमेदिन्यौ बाङ्गुलकान्तरनेः तरंडो वडिशी सूत्रबद्ध काष्ठादिके प्लवे
इतिमेदिनी प्रहृष्पारस्त्रीवन्तरे हृतो दरत्स्त्रियां प्रपाते च भयपर्वतयोरपि
भस्त्रीभास्वरेयोनावितिमेदिनी उत्तरं वतुलाभिके इतिमेत्र स्पष्ट्याख्याया
भसद्गात इतिवेदभाष्यम् जाघन्यापनी संज्ञायेति भसहीयो द्विस्त्रियः इत्य
त्र भसज्जघन्यमिति व्याख्यातारः हणातेः टषत्रिष्वेषणप्रिलापदृ प्रस्तर
योः स्त्रियामितिमेदिनी अर्त्तिस्तु सोमस्तु दिनदीधितौ वानरे वज्रवैरे च पि
तृदेवे समीरणे वसुप्रभेदे कर्प्पूरे नीरे सोमलतौषधयो इतिमेदिनी धर्मीस्त्रीप २२

एषआचारस्वभावोपमयोः अग्नौ अहिंसोपनिषन्न्यायेनाथवतुर्यमसोमयेऽति
च धर्मः । ग्रोग्रयमेस्वभावाचारयोः अग्नौ इतिविश्वः सौमपट्टे दुकूले स्त्री सौमं
वल्कलजांशुके प्राणातेजसि जेऽइतिमेदिनी भामक्रोधेरवोदीप्तौ धामस्तु
सिग्रहेरमंयमेपिचकीर्तितः बांधनेप्रसिद्धेकामदेवेपयोधरे वल्गुप्रतीप
सखेघुत्रिघुनायोसियामस्य वामीसृगालीवडवारासभीकरभीषुच पद्मोसी
पद्मकेव्यूहनिधिसंख्यांतरेंबुजे नानागेऽतिचमेदिनी यत्तस्यामिति य ज्ञा
तूज्वलदतेननतत्रभत्तद्दसनयोरित्युपन्यस्तं तत्र तस्यचवर्गं तृतीयादि
त्वात् नचलत्तमपितथैवेतिध्वमितव्यं अत्तीभ्यातेनासिकाभ्यामिति मैत्रेय
लभ्यादुत्तस्यांतस्यादित्वनिर्णीयात् नचतदुपन्यस्तस्यानुरण्यंतस्यादिरितिभ्र
मितव्यं नत्वान्क्रोडतरममाणाऽत्यादिप्रयोगेणतथाकविकल्पद्रुमादिभिस्स
हविरोधादिति दिक् मनिमत्यये तन्नोतेः राजयक्ष्मेवरोगाणामिति माघः
यक्ष्मणापिपरिक्षीणाराजयोगतिरक्षुः दशपादीहनौतुऽदहस्तेनेपदीतिवर्गा
यापठित्वा सौत्रोधातुः बाहुलकात्नकारस्थाने संज्ञेतुकाअदितिपदेष्ठगुदाहृत
तत्र पत्तयोरर्थदेऽत्र स्मान्नतिनागतार्थत्वात् नेमः कीलेवधोगर्ते प्राकारे के
तवेपिचेतिमेदिनी नेमस्त्वर्द्धे प्राकारगर्त्तयोः अवधौ केतवे चेति हेमचंद्रः

जह्राति: जिह्मस्तु कुटिले मंदे क्लीबं तालागर पादपः इति मेदिनी अवतेः ओं
म॰कु॰ प्रलेंमोक्षतोरा रेखेइति विश्वः अग्रेसरश्च अग्रस्तु अग्रदने अग्रतो मन्नामनोराका
२४ रक्षा ग्रामः स्वरेसंवये हंदे शब्दादिपूर्वकः इति विश्वः शब्दादिपूर्वको ग्राम
शब्दः हंदे शब्दः ग्रामो गुणग्राम इति यथा संपूर्वो यं प्रहे तद्वर्के संपूर्वक
गेस्मृत इति क्रमं नयारमिति क्रमासत्पंकारस्य यजमानाः इति त्वेक्रतुमिति
मंत्रे वेदभाष्य स्कूमोरपिमिरिति सूत्रतेत्वहि त्यन्ये शुक्लंतेजसि सूर्येनामे
दिनी शुक्लंबलमिति वेदभाष्ये शुधम इति शुक्लोयरु पिसंपुरोग इति मे
दिनी दक्षस्तु यजमाने स्यात् पिचौ रेक्रु तामसने इति च नक्षणामिति मंत्र
स्यभाष्ये तु दक्षोदर्शनीय इति आख्याते त्रिशुक्लपामो दीरितु कोसौ पणामा स्या
च्छारिवानिश्रीत्यमरः श्यामो वटे प्रयमासवारिदे हृद्दारके पिके च कस
हरितेः शुक्लेसिस्यात् तद्वत् त्रिशू मरिचे सिंधुलवणे क्लीबे स्त्रीषणारिवौषध्यो अप्र
सुतांगनायांच प्रियंगावपि चाम्बुलो यमुनायांत्रियामायां हूलत्रिवृति
कौषधे नीलिकायां इति मेदिनी दूमिति दूरगतौ वर्णोसिश्रियामीमे मरुः
क्लीबे इत्यमरः जनजनने जन्मे मनिन्नेनस्तु नातः जन्तु जननजन्मानीत्यम
रश्च भयसमाधारणाः शुजिरुजि रुक्मंतुक्कांचने लोहे इति विश्वमेदिन्यौ हंतेर्हिंच २४

हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकं शीतले वाच्यलिंगकं इति मेदिनी भी
ष्मो गांगेयघोरयोः भीमो म्लेच्छेतमे घोरे शंभौ मध्यमपांडवे घर्मः स्यादातपे
ग्रीष्मे पुंस्स्वेदांभस्यपि ग्रीष्मऊष्मर्त्तुभेदयोरिति च अश्वः पृषति अश्वस्तु
भेदवाजिनोरिति विश्वः लङ्काकरंजभेदे स्यात्फले वक्त्रे खगांतरे इति विश्वमेदि
न्यौ कांवपापेमनौ तु स्निकि एव बीजायग्रीधुश्च विश्वातततिविघायांसीजग
ति स्यान्नपुंसकम् ननाम्बुन्याशुसितेदेवप्रभेदे षष्ठिखिले त्रिषु इति मेदिनी उग्र
ग्रीभ्याम् शोवेमनुखमिति वेदभाष्यम् दक्षश्रुति दक्षप्रह्ले दक्षोन्यवत्कुलवर्वयो
स्त्रिषु इति मेदिनी शोवयह्व दशापादीहस्निरीत्याद यात्यनेनेति अन्येतुज
यतेर्जकारस्य दकारो निपात्यत इत्याहुः यह्व भ्रष्टो वैदिक निर्देशो महत्त्वाम
सुपठितः प्रवोयह्वं पुरूणां यह्वं महांतमिति वेदभाष्ये मीवेति वेदभाष्ये तु
अमीवा इति छित्वा अभेरोगे इत्यस्माद्धः उद्वेगकम् अमीवहावाह्लाप्यते इत्या
दिमेत्राप्तत्रान्तुहूलाः कनिष्ठः युवा स्यात्तरुणोश्रेष्ठे निसर्गबलशालिनि
हृषाकोर्णमहेंद्रेना इति मेदिनी तदात्तु वर्हेकिस्तव्हाप्रथकाश्वकाष्टतट्रूइ
त्यमरः अथास्त्रियां धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदंडकार्मुकमिति च ध
न्वा ठमरुदेशे नाक्लीवे चापेस्थलेपि च इति मेदिनी धर्विति त्यर्थः घुश्रमि

गमने घुवासूर्यः प्रतिदिवेति प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन्नक्षानिति मंत्रेतु प्रतिदिवा
म॰ह॰ कितव इति व्याख्यातम् स्वन्नुक्षन् कनिन्प्रत्ययान्ता इति नार्यनिदिति भावः
२५ एतच्च हलेति प्राह प्रकरणे मघवन्शब्दे न व्युत्पादितं केचित्तु निर्विशेषकृत्योरु
35 न्नादीनां सूत्रेतोदात्तनिपातनमित्याहुः तक्षोरवाडुपेदितिं श्वेति इकारलोपो
निपात्यते घृषेति घृषइन्द्रौ कैदौषधिप्राश्नाकयोरितियादवः मूर्द्धेति मूर्द्धा
नाम्मस्तकोस्त्रियामित्यमरः मज्जेति टावंतोप्ययं ऊष्मयासार्द्धमूष्मापि मज्जो
क्ताम्मज्जया सहेति रूपकोशात् अर्यमात्वपुमान्सूर्येपितृदेवान्तरेपिचेतिमे
दिनी परिज्मायतइत्यादि एतच्चेदप्रापादीत्यनुसारेणोक्तं परिज्मानं सू
र्यरथमितिमंत्रस्यवेदभाष्येतु परिज्मा परितोगंता अग्निः परिपूर्वस्य
अज्ञतेस्त्वित्यादिनामन्प्रत्ययः अकारलोपः आद्युदात्तत्वंचनिपात्यत इत्यु
क्तं उज्वलदत्तस्तु परिज्वेति पठित्वान्ज इति सौत्रो धातुः परिपूर्वः यणादेशः
परिज्वाचेदइत्याह तल्लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् मातरिश्वेति सप्तम्या अलुक्
उदात्तत्वंच निपात्यते इह भत्वविषये संप्रसारणं न भवति श्वयुवेति सूत्रेव्या
ख्यातत्वेन अंकुरवाचक श्वेवस्य प्राह सौ वस्य प्राहस्य तदंतस्य च ग्रहणात्तु इ
ह सूत्रेतेइति प्राह श्वा घर्थः तेनान्येभ्योपिदृश्यात इत्येन कनिन् दध्यापाधातुः २५

त्तिशाह्नीत्रनपठ्यते इत्युणादिवृत्तौ प्रथमः पादः करेणुर्भ्या करेणुरिभ्यां स्त्रीनेभे
त्यमरः करेणुर्गजयोषायां स्त्रियां ना तु मतंगजे इति मेदिनी गंधेति कला
यश्चेति बोध्यम् कलायखंजमतीनकः इरेणुश्चैडके चास्मिन्निति वैश्यवर्गेऽ
मरः हरेणुर्नामतीने स्त्री रेणुकाकुलयोषितोरिति मेदिनी विश्वप्रकाशौ इति
कुष्ठं कुष्ठरोगे पुष्करे स्त्रीति मेदिनी कुष्ठं रोगे पुगंधे चेति विश्वः नीथे नीथे
मघवान्मे सुतानामत इति मंत्रे नीथा इत्यतो दीर्घत्वबाहुलकात् नीथे नीथे स्तोत्रे इ
ति वेदभाष्ये रथः पुमानवयवे स्पंदने वेतसेपि चेति मेदिनी रथः स्यात्स्यंदने
काये चरणे वेतसेपि चेति विश्वः काष्ठा काष्ठा दिग्द्रावयोः कालमानप्रकर्षयोः
स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम् इति मेदिनी उषि कुषि कोष्ठः
कुसूले चात्मीये मध्ये कुक्षौ देहस्य च गाथा श्लोके संस्कृतान्यभाषायां वृत्तवृ
त्तयोरिति मेदिनी अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमरः अर्थो वि
षयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु अभिधेये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने इ
ति मेदिनी पोथः श्वयथुः पृथगतो मर्त्योर्णित् सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि
संघातमात्रके इति मेदिनी विश्वप्रकाशौ न्हृहव्य गद्रव्यापहारविशेष इति
वेदभाष्ये बह्वर्थं स्यात्तनु आगार यत्र गोपन वेषम नोरिति हेमचंद्रः बह्वथोर

यत्तुनोस्यात्तवत्रूथंरथवेष्मनारितिविश्वः पान्तु तृत्योग्नावंजनेतत्यानीली
म॰सू॰ मूहमेलयोरपीतिविश्वः पत्तत्यमंजनेभेदेस्यात् नीलीमूहमेलयोस्त्रियाम्
२८ मिक्षोभक्तपुलाकेनामधृष्ठिषेनपुंसकमितिमेदिनी ऋत्तोर्निति द्रोघवा
चस्तेनिर्ऋथंसंचेतामितिमंत्रेनिर्ऋत्योर्द्दिसेतिवेदभाष्यं निप्नोघवल्लप्रमान
हुरात्रेस्याद्रात्रिमात्रेचेतिमेदिनी प्रतित्वचाहमधरमितिमंत्रेगोपीथः सो
मपानमितिवेदभाष्ये तीर्थमितितुहूनिकारः श्रेवगायइति गाडोद्भस्वत्वे
निपातनात् समीणः समीघप्राहुः ग्रामपर्यायेस्ववेदिकनिर्देशोपठितः
श्रियेजातइतिमंत्रेसमित्याग्रहानीतिवेदभाष्ये धृतंचैतत् सम्यगितिज
यार्थमेत्रेतिव्युत्पत्तेः संपूर्वस्यऋणः किञ्चाघेतस्यलोकेपियुद्धार्थत्वदर्श
नाच्च ऊकेयमेरणेसमित्याजिसमियुधः नियंष्ट्व ष्टश्वसेचनेष्टंवतुवर
मंतेनारित्यमरः ष्टष्वंचरममात्रेपिदेहस्यावयवांतरेइतिमेदिनीस्तोत्रविशेषो
पिष्टष्टम् विज्ञापिकराणेष्टेस्तवतइत्याशेतथानिर्वीयात् गृत्थमिति गुप्त
रीषोत्सर्गे निपातनाद्दीर्घः एवंयूथेपि यूथंतिर्यक्समूहेः स्त्रीपुष्पभेदेचयो
षितिइतिमेदिनी यूथोपुष्पप्रभेदेस्यात् मागध्यांचकुरंटके यूथंतिर्यक्सम
हेपिहृष्टमात्रेपिभाषितमितिविश्वः प्रडुगनो निपातनात्रुणः प्रोषोम्रोह २८

36

यष्टीमण्यां नाकरो मध्यगे त्रिष्विति मेदिनी स्फायतेर्वि ह्रस्वश्चेत्यत इति दृष्टा
पायान्तस्य येषां ते प्रस्तुताः देभिवलीति पठित्वा वदन्त्यापल्लो उद्धतः मनङ्गानित्य
दाहरणात् माधवोप्येवं स्फारमिति नेदृश्यते तिनेद् वलियलोपः स्फारःस्या
त्स्फुटविकटेकरकाम्बुवृन्देइतिमेदिनी तक्रमिति तञ्चसंकोचने वक्रःस्या
त्कुटिले क्रूरे पुटभेदे शनैश्चरे इति विश्वः वक्रः शनैश्चरे क्रूरेऽसिपुटभेदेन पुंस
के पाक्षःस्थमानेबराजेकरजाञ्जनभूरुहोरितिमेदिनी त्वष्टुइति त्वदिरसे
पेषणे त्वष्टस्यादयमक्रूरत्वपणालयश्रुवाच्यवत् त्वष्टव्यगानदीकेरकारिका
मरहासुच वागेरीवेप्सयोर्हिंसामत्तिकामात्रयोरपीतिमेदिनी त्वष्टः सु
शेडास्तइति नत्वस्रावतत्त्वव समभूइतिमैत्रेयेवेटभाष्यकारैः प्रकृतसूत्रेउज्वल
दत्तादिभिश्चेत्यव्याख्याते दृष्टापादीहतेनोक्तं प्रमाज्यकाष्ठेचेसुके त्वष्टुः
एवमितिसुआतुवृत्तोमाधवः हिमांशुरित्यादिष्वदृष्टाणीवः दृष्टतिरोगानूदि
पतिदहः दस्रः खरेऽश्विनीसुतेइतिमेदिनी दस्रः खरेचाश्विनयोरितिविश्वः
भूयोभिप्रायेति माधवस्तु हृतिस्वरसमनुलभ्यविंदउभियाइतिमैत्रेयोबाहुल
कात्तवंनेतिव्याचष्टउस्नाःवृषेचकिरणेपुस्नार्जुनीयुपविष्टयोरितिमेदिनी ८

उस्रा गव्युपचित्रायामुस्रस्तु किरणेऽस्त्र इति विश्वः वास्तो दिवसे क्लीबं मन्दिरे च च

म. कु. तुष्पथे इति मेदिनी वास्तोष्पतिलोऽरित्येके माधवस्तु वास्तोष्वेवि धुनिम्नाती

३० ति मन्त्रे ऽन्नहृत्युक्ता प्रस्तुतलनाथेन तु वास्तोति व्याख्यात शुभंस्याद भके क्लीबमुद्दी

37 म शुल्कयोः स्त्रियां इति मेदिनी चूचुकमिति चकतरौ चूचुकन्तस्तनेऽग्रवृन्ते च चूचुको

गोरिकायां स्यात्तहन्तामे चूचुकमिष्यते इति विश्वः चूचुके हन्तामे चागोर्यां स्त्रीप्रसस्य

ऽग्रेऽग्रवृन्ते इति मेदिनी आर्द्रीवस्त्र आर्द्रानदत्रभेटस्यान्नस्त्रियां लिङ्गाभि

धेयवत् इति मेदिनी श्यचेटश्च श्मश्रोहृष्यलः शंहृदारेताम्रद्रे इति श्रुतेनाद्वैतं

बीयाघोणवद्गुरस्तु कृत्तः तथा चोत्तरते जम भगवता व्यासेन सत्वितम् श्रुग

स्यत्तदनाटरश्चवणादिति नृते सत्यसप्तत्तुः कृन्तु सर्वस्य अनेकाल्वात्

कृत्स्नमाख्यातमाभीलेयापसंपतनादिनोरीति विश्वमेदिन्यौ कृत्स्नकठिने

यौ रन्ध्रसे चाभिधेयवदिति च बहुलमन्यत्रापि संज्ञायां हृदयति वर्द्धयति

प्रजाः ब्रह्मा प्रोस्तु विभावयति प्रभुः प्रोषयति सुद्भेत्यादि छेदसि वर्द्धतु

त्वासु स्तुतयः यथिमाजनान बाहुलकादसंज्ञायांछेदसोऽपि क्वचिदित्यायाये

नोदाहरति वो नीत्यादि जीरीच जीरः स्वड्गवाणिग्रहयोः इति विश्वः जीरस्तु जरणो

खड्गे इति मेदिनी ज्येति तथा च न धातुलोप इति सूत्रे जीवेरदानुरित्यस्य प्रत्या
ख्यानार्थं नैतज्जीवेर्नूपं किं तर्हि किञ्जाः संप्रसारणमिति भाष्ये उक्तं सूरस्तुरा
चषकमद्ययोः पुल्लिंगस्त्रिषु दिवे प्रोक्ता स्यादिति मेदिनी सुरो देवे सुरा मद्ये चषक
केपि सुरा ध्वचिदिति विश्वः सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकं इति सूरः सूर्यः धी
रो धैर्यान्विते स्वैरे बुधे क्लीवं तु कुंकुमे स्त्रियां श्रवणतुल्यायामिति मेदिनी घ
र्मांशौ तेरु पुंसि वाच्यलिंगोर्थे लुब्धके इति च शुचीति तालव्यादिर्गतार्थः ।
सूरः स्याद्घाटवे भटे इति मेदिनी सूरः स्यादारभटे सूर्ये इति विश्वः हेमचंद्रो सूरः
स्यात्तरणावितिहिन्दूपेश्च विश्वः सीरोर्के हलयोः पुंसि चीरी झिल्ल्यां नपुंस
कम् गोस्तने वस्त्रभेदे चीरे खवालेखनभेदयोरिति मेदिनी चीरं तु गोस्तने वस्त्र
चूडायां सीसके पि च चीरी कच्छाटिका झिल्ल्योरिति विश्वः वाविये: वीरं तु विम
लात्मकमिति विश्वः व्यनिघ्नेषु अमरः वप्रः पितरि केदारे वप्रः प्राकारसोधसो
रेति धरणीरिति दिक्षौ प्रस्तातेप्रमानस्त्रीवेणुदेव चयेतते इति मेदिनी अजेंद
अजगत्यादिषु अजाः अप्सः प्रक्षिभिरंवरीषः इति मेवे अजागतिमतोस्य व्याय
स्य समजाच्यास्य इति वेदभाष्यम् इंद्रः प्राचीपतावंतरात्मन्यादित्ययोगयोरिति

विश्वः अग्रंपुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च आलंबने समूहे च प्रांते च स्या
न्नपुंसकम् अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवदिति मेदिनी क्षुरः स्याच्छे
दनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरेपीति विश्वमेदिन्यौ शफः खुरे कवर्गीयः खकारस्य
क्षुरशब्दे नापितस्योपकरणे कषयोगी च दृश्यते क्षुरः कोलदलेप्याके भद्रः
शिवे खंजरीटे वृषभे मेरुकदंबके वरिजातिविशेषे ना क्लीवे मंगलमुस्तयोः कां
चने च स्त्रियां तु रास्नाकृष्णाव्योमनदीषु च तिथिभेदे प्रसारिण्यां कट्फलानंत
योरपि त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च नपुंसि करणांतरे उग्रः शूद्रासुते क्षत्त्राद्रुद्रे पुंसि
त्रिषूत्कटे स्त्रीपचात्तु द्वयोरिति मेदिनी भेलः प्लवे भीलुके चाबुद्धिमुनि
भेदयोरिति विश्वः भेलः प्लवमणौ पुंसि भीरावज्ञे च वाच्यवत् गुञ्जाःस्या
ज्ञागवजेष्टमासे वैश्वानरे पुमान् रेतो द्विरदभिदोः क्लीवं गुञ्जोयोगांतरे सि
ते नपुंसकं तु रजते गौरः पीतेरुणे श्वेते विशुद्धेप्यभिधेयवत् नाश्वेतसर्ष
पे चंद्रे न द्वयोः पद्मकेसरे गौरीत्वसंजातरजाः कन्याधाकरभार्ययोः रोचनीर
जनीपिंजाप्रियंगुवसुधासु च आपगायां विशेषेण स्याद्दंसां पतियोषितीती
ति मेदिनी नदीभेदे च गौरी स्याद्वरुणस्य च योषितीति अष्टवर्षा तु या दत्ता ३८

श्रुतशीलसमन्विता सा गौरीति तस्तु तोयस्तु स गौरः परिकीर्त्तित इति ब्रह्मांडव
चनम् स्कन्दकांडे हेमाद्रिणाहृते एतेन गौरः स्यु व्याचार इत्यादि भाष्यव्या
ख्यातम् उराभूवाकु सुरासु चेति मेदिनी मालं क्षेत्रे जने माला माला पुष्पादि
दाम्नीति विश्वः मालं क्षेत्रे स्त्रियां पङ्क्तौ स्रजोर्जीयं तते स्तु मानिति मेदिनी
मालमुन्नतस्थलमित्युत्पलः क्षेत्रमारुह्य मालमिति मेघदूतः मणिहारी
यमर्थान्तरेऽपि हृतः मणिमाला स्मृता हारे स्त्रीणां दन्तक्षते तथा नरे इति विश्वः बा
ऊलकात् तिज निशाने स्वार्थे दीर्घत्वं जस्य गः तीक्ष्णात् कटुतो हिङ्ग्वाराजिका ग
उह्यर्थयोः त्रिषु स्रुसेनितान्ते चकटो इति मेदिनी सम्भिकर्मः सकसुकोऽस्थि
रेद्धितिविशेषणनिघ्न श्रमरः कुन् अस्पर्शस्यानिरूपपदस्याभिपिपाशात्सोपप
दस्य अर्थहारकसंबंधे षष्ठी प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः क्रियाकारकाभावात्
रजको धावके शुके इति विश्वः रजको धावकशुकाविति हेमचन्द्रः ऊहट्टेद
ने रक्तनकुरयति गौडिकः चषको मधुस्थापात्रे मद्यमद्यप्रभेदयोरिति मे
दिनी लमकः ऋषिविशेषः लषेः कार्षकः कृषीवलः लाषकः स एव कृ
षकः भूमिफाले स्यात्कर्षके त्वभिधेयवदिति मेदिनी स्त्रीजसौजधिकः फल
रितिरन्नकामः उदकं च ऊदीक्षेकेदने ननकुनूदिल्यौ त्यादिना गनार्थमि

म. को.
१५

दमत आह प्रपंचेति आङि संज्ञायामुपपदे आङि पाणि नन्वेनैनैव सिद्धे
आङी त्यत्र पाणिग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न उपसर्गांतर निवृत्यर्थत्वात् आप
णिकश्चिनि वणिक्च नित्स्वरेणाद्युदात्तः आपणेन व्यवहरतीति ठकि तु कि
न इत्यंतोदात्तः पणितया पेपनः पतत्रिणि पांडुरे इति मेदिनी पणन्श्चोरः पणि
नश्चोर्ये इति चौरादिकात्स्वार्थे घञ्चित्ते निर्येकारेपि केचित्तु स्मायूनोपत
ये इत्यादि प्रयोगोपष्टंभेन निर्येकारस्यापि इष्टैवात्तोर्थ्यादि घुमाय वा टिभिः
स्वीकृतत्वात्सकृतसूत्रेपि तमेव पठंतस्तेन प्राहो निर्येकार एवेत्याहुः
हरिणात्प्रेमि स्मारंगो विपांडे तन्भियेयवत् हरिणी हरितायां च नारीभिद्
नभेदयोः सुवर्णप्रतिमायां चेति मेदिनी हजेः किच्च हरिजिने कल्मषे क्ली
बं केशानाकुटिले न्यवदिति मेदिनी अजिनं चर्मकृत्तिस्त्रीत्यमरः कठिन
मिति कठकृच्छ्रजीवने कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् स्तब्धे तु त्रिषु नपुंसकं
स्थाल्यां कठिनी खटिकायामपि कठिना गुडशर्करायां चेति मेदिनी म
लमल्लधारणे मलिनं दूषिते कृष्णे त्वमस्त्यात् उषोष्णीति मेदिनी डु
डिनमिति नगरं क्षणादिनमणडुनजौ यथाविति श्रीदत्तः डुडिन ऋषिः य
स्यापत्यं कौडिन्यः पक्षिपर्वणि दिनं स्वडिनमिति तिर्यक्त्यर्थः १५

द्रुदक्षिभ्यां द्रुगतौ दक्षस्तौ द्रविणंनद्वयोर्वित्तेकांचनेचपराक्रमे दक्षिणो
दक्षिणोऽन्तसरलच्छंदवर्तिषु अवामेत्रिषुविज्ञादिविधिदानेदिशिस्त्रि
यामितिमेदिनी दक्षिणःसरलोदारपरच्छंदानुवर्तिषु वामेतरदक्षिणाच्या
वीयज्ञदानप्रतिष्ठयोरितिविश्वः अतः द्रविणंधनमूषाक्रमित्यमरः दरि
णान्तषोऽन्येपीतिमेदिनी तुहिनमिति तुहिनअर्दने लघूपधगुणोकृते
दक्षः तलिपुलिभ्यांच तलप्रतिष्ठायां पुलमहत्वे तलिनेविरलेस्तोकेस्व
च्छेपिवाच्यलिंगकमितिमेदिनी महेः ऊतत्वमिदंमाहिनस्सप्तितिमेत्रेमा
हिनोमहनीयःस्रजनीयइतिवेदभाष्यम् क्विचचि इकतीतिप्राट् छ्वोःशू
ड्तिप्रः प्राष्णोप्राष्णः श्रीरिति कृदिकारादितिङीष्तुन कृत्प्रत्ययोयउ
कारइतिव्याख्यानात् कृदंतेयदिकारांतमितिपदेपिकारग्रहणेनतसा
मर्थ्यादेवकेवलग्रहणात् उणेरतुङीषिश्रीमित्यपिरत्तिरत्नेउद्धृतीत्याह
श्रीर्वेषरचनाशोभाभारतीसरलद्रुमे लक्ष्म्यांत्रिवर्गसंपत्तिविधोपकर
णेषुच विभूतौचमतौचस्त्रीतिमेदिनी ज्हाकाशोऽत्यादिमूलोदाहृतंच
द्रुवः चातक्विप्दीर्घौ स्रुवःकः स्रुगतौ स्रुवोयज्ञपात्रविशेषः अयंस्रुवोस्र

भिजिद्धर्त्ति स्तुवेणपार्वणौज्जुहोतिइत्यादौप्रसिद्धः चिक्क स्तुवःस्त्रवयोगवि
मं.स्तु. भागाउत्तरार्धः ततोतिः वदतिसंख्यातशब्दणाम् तदाहवद्धेति स्त्रियांतुत्वग
ध. ग्रयेरित्यमरः केशवोक्तमाह गौर्नेत्यादि गौः स्वर्गेचवलीवर्द्दे रश्मौचकु
५० लिशेप्रमान् स्त्रीसौरभेयीदृग्बाणदिग्वाग्भूप्स्वभूम्निचेतिमेदिनी घो
रिति कर्त्तर्यधिकरणेवाप्रत्ययः दोरिति त्रिलिंगोयमितिप्रागेवोक्तम् ज
सिसद्दोषरिन् जसद्दरयेस्तर्पपित्र्यश्वेगामितिमंत्रेजसहरयेश्रांतव्येतिनीचा
यमानेजस्तहरिंनष्टेनमित्यत्रजसहरिंद्रुयितं ष्टेवतृष्टेनापदितामिवे
त्ति उतस्यवाजीसहुरिर्ऋतावेतिमंत्रेसहुरिः सहनशील इतिचवेदभाष्य
मधु सवनेत्वध्वरेस्नानेसोमनिर्दलनेपिचेतिमेदिनी खणः शाहनेखरे
इतिच वरणास्तितकप्राकेपिप्राकारेवरणोहनताविति विश्वः वहणोवरणःसे
तुस्तितकप्राकः कुमारकः इत्यमरः ऋष्टोरस्व जिह्वेति रसस्यास्वादने घोराद्दि
कः ततोनेयाद्दिनालुः णत्वमश्वेष्वेत्तिपुंत्वा श्रथरसने स्वदनेध्वनौ जिह्वा
यांतुनपुंसिस्यात्तुराखान्यांरसनाम्नियामितिमेदिनी यवाचदेत्यत्तालव्यम
ध्ययोरर्थेव्यवस्थाभूरिप्रयोगाभिप्रायेणोक्ता वस्तुतस्तद्धावपर्यंहृयेसा ध.

धू तथाहि मालव्यापि दंत्याश्वशो बशो बलस्यकराः रशनापि च जिह्वायामि
ति विश्वकोशात्जिह्वायामुभयं रसनं निस्वने स्वादे रसना कांचिजिह्वयोरित्य
जयपरशाकोशाभ्यां कांच्यामप्युभयं साधु रसनं स्वदने चाथ रसना कांचि
जिह्वयोः रसने चापि रास्नायामिति विश्वप्रकाशात्रेति दिक् एवं चेदह सूत्रे अशू
व्याप्तौ अश भोजने इति धातोर्द्वयमपि साध्यं रस्यत आस्वादने रस शब्दे इति धातु
भ्यां तु बकुलमन्यत्रापीत्यनुपदं वक्ष्यमाणोणादिषु तेन सर्वत्रावयवार्थानुग
मोपि सूपपाद इत्यवधेयम् उदे। मोदनेन स्त्रियां भक्ते केवलायां मोदनी स्त्रिया
मिति मेदिनी बकुलम् स्यंदनं तु स्रुतौ नीरे तिनिशे ना रथे ऽस्त्रियामिति मे
दिनी रोचना रक्तकह्लारे गोपित्तवरयोषितोः रोचनः कूटशाल्मल्यां पुंसि स्या
द्रोचके त्रिष्विति च चदि आह्लादने चंदनं मलयोद्भवे चंदनः कपिभेदे स्या
न्नदीभेदे तु चंदनीति विश्वः चंदनोत्र नदीभिदि चंदनोऽस्त्री मलयजे भद्र
काल्यां नपुंसकमिति मेदिनी भद्रकाली ओषधीविशेषः भद्रकाली तु गं
धोल्यां कात्यायन्यामपि स्त्रियामिति मेदिनी असु क्षेपणे असनं क्षेपणे
क्लीबं पुंसि स्याज्जीवकद्रुमे इति मेदिनी अत सातत्यगमने राजहंसः राजतेनः

दीरिकायांपियालेकिंशुकेपिचेतिविश्वमेदिन्यौ एवमन्येपिद्रष्टव्याः रक्तैः
म·ह· कुसुमैः बाहुलकाख्येपरपि लक्ष्याभावस्य कृपणाः भूस्तु बहुलवचनाद्व्याख्या
४८ यामपि भुवनेविष्टपेपिस्यात्सलिलेगमनेजननेइतिमेदिनी कृत्स्नं निधनं
५१ स्यात्कुलेनाशेइतिमेदिनी निधनंकुलनाशयोरितिहेमचंद्रः ऋषभः पि
षाणास्त्रिद्वयार्थेपिषाणाःपिपियोषितोतिमेदिनी वर्तमाने ऋषभस्सगेत्र
मानविदौनहयोः ऋषभोपिना अनयोस्त्रित्रिष्वेतद्विद्युक्तेप्रभाविमोइ
तिमेदिनी बृहतीक्षुद्रवार्ताकीवाकेटकायांववाचिव वासियान्यामहत्यांच
छंदोवसनभेदयोरितिविश्वः षाड्गुण्यंवाड्गिदचामितिनुम् बृहन्
विपुलः महतीवल्लकीभेदेराज्येतुस्यान्नपुंसके तत्वभेदेप्रमाणश्रेष्ठवा
च्यवदितिमेदिनी महतीनारदवीणा अवेक्ष्यमाणांमहतींमुहुर्मुहुरिति
माघः जगत्स्याद्विष्टपेक्लीबंवायौनाजंगमेत्रिषु जगतीभुवनेक्ष्मायांछंदो
भेदेजनेपिचेतिमेदिनी तत्रवायुवाचिनः पुल्लिंगस्यनुमिजगत् जगतौ
जगतः इत्यादि द्युतिगमिजुहोतीनांद्वेचेतियुत्यादितस्य जगत् जगताविं
त्यादि संचिनोतेरिति स्मृतिचंद्रस्तु संपूर्वोच्चयतेः संश्चदित्यादि तपष्ठ ४८

त्रमिति चेदमाऽस्यन्ते पिवमध्वस्य पदिं ब्राह्मणस्येति मंत्रेऽत्र तत्र पत्तश्चाक्षेयो गिकः
त्वपन्नित्यर्थः वेदभाष्ये तु तौ सादिकाल्पते: प्रत्ययेऽस्य गामस्यास्वस्या
न्नित्यत्वान्नुम्भावस्तु के तत्रो हि वादमात्रं एतेन तत्र ममस्य ब्राह्मणादात्त
पत्तपिवेत्यादिमंत्रोन्तरं व्याख्यातम् गौरित्यत्र तु हत्तौ वेदज्ञ भौ पिज्ञातिनीत्यम
र: वेदस्य समानचु आगतौ जहषु वयोदानौ एतेन प्रमदन्मदइत्यादिमंत्रद्वयेपि
शावमानपाहस्यागात्प्रातयासोऽर्वेबाहुलकोपपत्तं भेनलिङ्गं व्याख्याने नाती
वादत्तेयं अजिष्टहेत्व अजिभजेने अट्टित्वान्नुम् ततएव न लोपाभावः एवंच
अयं मंदिम ह्रीचस्वे सूत्रे एव पठितु प्राकथाः किंत्वं तत्र त्थावेवोपपद्यते उत्तर
सूत्रे पितुणाग्रहणान्स्तुत्यज्ञे अर्ते:श्रुत्र हथ:किदित्यकोम सर्व सामंजस्यात् ।
अजसानोमेघरिति अजसान:प्रतुवारउक्थैः अस्मिन्यज्ञे मदसानस्तएव
स् इत्यादिमे त्राणां भाष्ये तु यौगिकार्थ एव पुरस्कृतः अर्ते:धातोर्गुणः प्र
त्ययस्य पुडागमः आसाविषदग्वासानाय पाहमिति मे वसा भाष्ये असपसा
नाय पात्रूणां हिंसितेरुत्ति व्याख्यातम् युधिक्षधि बाहुलकात् पेरपि के
पाणः खड्गः कृपाणेन कथं कारं कृपाणा सहगाण्यते पोयादानसमर्थयंस

मं॰ह॰
५२

कोऽयं विमुञ्चति दुःखैः सुपो ध्याऽयस्मत्तुतुराणामेनः इति मंत्रे तुतुराणां कौटि
ल्यकारिणः पापं युयोधि हृदयकृतं विति भाष्ये श्लिते दृश्य स्थिता वर्णोऽस्य
स्मात्सनेतादानच् मनोत्वं कृतं कारस्याऽदकारः किदित्यनुवृत्तेर्नगुणः गुणप
कर्मेति सहि उक्तं लोभवितुमिच्छति शिश्रिदानोऽहस्तककर्मेति विग्रहः स्याति
श्लेष्ममरः श्रहस्तस्य स्वकमित्यर्थः इहदीरस्वामी प्रकृतसूत्रे विस्मृत्य श्लिटि
स्येतावत्स्मालिटः कामजिति व्याख्यात् तत्तुच्छम् कानचश्छांदसत्वात् इ
तित्वेनन लोपानुपपत्तेश्चेति दिक् हस्तकर्मेत्यमरे पाठांतरम् पापकर्मेत्य
र्थः तत्रावयवार्थानुगमबलेन बोध्यः शुद्धो भवितुमिच्छतीत्यनुत्तया शिश्रिदा
नो मम्लुचिरित्रितिगम्यते हृदुत्थौ अस्त्रंतिति मंत्रेन ग्रादिपाठेन ज्ञापिते श्रो
णादिकथालनन्तचौ स्तत्रायग्रहणामिति श्लोतोदीर्घौ नेत्युदाहरति श्रोस
रावित्यादि नित्वादाद्युदात्तः तथाच मंत्रः ग्रावग्राभ उत शंस्तास्थविप्रः स्रा
दिशाञ्छात् पास्तु सत्तु रिषो पास्ति विनयति स्तत्वान् पाता [illegible] पास्तो
पास्तारः पास्ताम मंत भट्टनापास्मके पुनरन्यदवदित्ति मेदिनी प्रसवे स्यात्तु
अस्त्रंतिति दीर्घः प्रस्रास्तारौ प्रस्रास्तारः तत्रास्य [illegible] वेपाज्जेपतीद्धारेच ५२

सारथ्यो भुजिष्यातनयेपिस्यात् नियुक्त वेथसा: कुमानितिमेदिनी कोशानु
मारेणाह वैश्यायामिति अमरस्तु क्षत्रियायांच शूद्रात्इत्याह याज्ञवल्क्योपि
क्षत्रियामागधवैश्यात् शूद्रात्क्षत्तारमेवचेति कुद्दलमल्पत्रापीतिमेत्रेप्र
पंचार्थेत्वादुपेदस्य नमेति नग: प्रकृतिभाव: यतेरच्छहलोप: त्वसाधुमाने
वणिग्लिपितलोपरादित्यभिधपीतिमेदिनी जायाजातीलतभोर्चितएणर्थ्य: सु
त्यसे: अमहोपणो अमदीप्याद्विषु आभ्यासजिउपपदे अनु याते: यतीप्र
यत्ने नजिचनेदे: उषाप्यूषाननेदाचप्रकीर्त्तितेतिद्वित्रपिस्त्रविम्ब: पुरुषा:
पूरुषानर:इत्यमर: सत्वे अर्डितेत्यनुवर्त्तते सत्मेऽत्रेति तत्पुरुषेहृतीति
समम्याश्रलुक् अत्तिम यमि: सोथ: अरणिर्वह्निमंथनाहयोर्निमंथ्यदा
रुणीतिमेदिनी सरणि: अणिवसनेरिति दंस्यादौरभस: सरणि: पंक्तौ
मार्गस्त्रीतिमेदिनी स्रहिंसायां तत: शरणिरित्येके शरणि: पद्धिचावली
वितिसालव्यादावजय: कुमावर्ग्रे शारणिमितिमंत्रे शारणिहिंसा ब्रतलोप
नूपोमोनष: तमस्वेतिवेदभाष्यम् धमनीतुसिराहहृद्विलासिन्याचयो
षिति अप्रानि: स्त्रीपुंसयो: स्यान्नेचलायांपवावपि नरणिर्युमणौपुंसि
कुमारीनौकयो: स्त्रियां रजनीनीलिनीरात्रिहरिद्राजन्तुकास्वचेतिमेदिनी

म॰ क॰
धनू
५३

कुमारीलताविशेषः नरशिकाकर्णिकाचालकेसरासहाकुमारीलिंगंयाद्वेति
यन्वंतरिनिर्घंटुः इजेर्नलोपोपिवाकुलेकात् कुबेरादेश्च चः चर्षणिर्जेन
इति वैदिकनिर्घंटौ चर्षणिशब्दस्य मनुष्यनामसु पाठात् श्रोमासश्चर्षणी
धृतः प्रचर्षणिभ्य इत्यादिमंत्राणां भाष्ये तथैव व्याख्यानाच्च अतएव आ
देश्च चरः इति दशपादी पाठ एवेद्धस्रकृतः उज्ज्वलदत्तस्तु आदेश्च थ इति
पठित्वा अथर्वणि विथ कीर्ति व्याख्यत् तन्न तथा सति ष्ये चरित्येव सूत्रयेत्
प्रागलभ्य हृणा वयःपार्थानुगमात् आदेश्चथ इत्यपरा स्यत्यमेलाघवाच्च
वर्त्मनिरिति कृदिकारादिति पदे ङीष् सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येक
पदीति चेत्यमरः द्विपणिरायुधमिति उत स्य वाजी द्विपणिं तुरण्यति
इति मंत्रस्य वेदभाष्ये तु द्विपणिं द्वेपणाम वनतु तुरण्यति त्वरयति गेठमिति
व्याख्यातम् अर्चिरिति सांते तमर्चिषा स्पृजेय यत्रितिमंत्रः नयनमिव
सनिंद्रे स्पृशतीति देषमर्चिरिति माघः ज्वालाभासोन पुंस्यर्चिरिति नानार्थे
सांतेष्वमरः इदंतोपीति गोजेनादर्चइरिति भावः अर्चिर्ह्रैति प्रोक्तास्त्रि
यामित्यमरः रोचिशोचिरुभे क्लीबे इति च छायातेऽनयाछदिः छदिः
स्त्रियामेवेति लिंगानुशासनसूत्रम् पवेच पटलेछदिरित्यमरग्रंथेपर धनू

लमाहस्त्वर्याद्बहिदिषः क्लीबतां वदन्त उपेक्ष्याः ॥ बृहेः ॥ बर्हिः शुष्मसिद्धनामसने न
स्त्रीकुशे च इति मेदिनी ॥ द्युतेः ॥ ज्योतिरग्नौ दिवाकरे पुमान्नपुंसकं दृष्टौ स्यान्न
क्षत्रप्रकाशयोरिति मेदिनी ॥ वशेरुचेः ॥ बाहुलकात्केवलादपि रोचिः शो
चिः स्त्रियां क्लीबे ॥ अर्चिर्द्वे ॥ अग्नौ स्त्रियामीमे मयूखे क्लीबे इत्यमरः ॥ ग्रन्थिनापर्वणीप
रुषीत्यपि च ॥ वपुः क्लीबे तनौ शस्ताकृतावपीति मेदिनी ॥ तनुः शरीरं तनुवे
तनुत्वेनगमितिमुकेषः स्यात्तनुस्तनुषामाहुर्धनुर्वाचधनुर्विदुरिति द्वि
पेभ्रविश्वः ॥ अथाश्रियां धनुश्चापावित्यमरः ॥ धनुः प्रियालेनानस्त्रीराशिभे
देशरासने धनुर्द्वे त्रिष्विति मेदिनी ॥ चदेः ॥ प्रियेत्वापि सर्वथाभ्रुक्त्वे ।
स्यान्न चदतेर्हृपमनुभवं त्यनेन चक्षुः ॥ मुहेः ॥ मुहुः ॥ पुनः पुनः पाम्वत्
भीक्ष्णमसकृत्समाः इत्यव्ययेष्वमरः ॥ अस्मात्परं बहुलमन्यत्रापीति सू
त्रे स्पष्टत्वात्ककम् ॥ कॄ ॥ नैर्ऋतः ॥ कर्वरः ॥ कृपाकर्बुरो यातुरक्षसोरिति
शार्णवः ॥ शार्वरी यामिनी स्त्रियोरिति मेदिनी ॥ बर्बरः पामरे केशविन्यासे नी
वृत्तेरे बर्बरः ॥ पुंजिकायान्तु बर्बरा शाकपुष्पयोरिति विश्वः ॥ बर्बरः पामरे
केशौ च क्रलेनी वृत्तं तरे भंजिकायां प्रमातृशाकभेदपुष्पभिदोः स्त्रियामिति

म.क.
५५
55

मेदिनी चत्वरं स्थण्डिलेऽङ्गनेऽ इति च नौ सदेः ष्वरजनुवर्त्तते सदेरप्रतेरिति षत्वम्
निषद्वरः स्मरे पङ्के निशायां तु निषद्वरीति मेदिनी इष्वग्नादिषु द्विनीयः पा
दः श्वित्वरः स्त्रीदनद्रव्ये धूर्ते वैरिणि च त्रिषु इति मेदिनी इण्यामे अन्त्यस्य इत्वं
पवं पापाने इत्यादीनामित्येके अन्ये तु पीवमीवत्तीवर्त्तीवस्थौल्ये प्रत्य
त्यये लोपो व्योरिति वलोपमाहुः पीवरः कच्छपे स्थूले इति मेदिनी नीवरो
नीवृथो व्यापे इति च स्यान्नीवरो वाणिजके वास्तव्येऽपि च दृश्यते इति मेदिनी
विस्पष्टप्रकाशौ कर्बुरेऽत्र नितेवाच्यलिंगं तत्केन त्रपुसकमिति मेदिनी बाहु
लकादुपपूर्वात् कृतेः उकारलोपः उपहरं समीपे स्यादेकान्तेऽपि नपुंस
कमिति मेदिनी उपह्वरो रथ इति केचित् तदुप्रयत्नतनमिति मैत्रेय उ
पह्वरे उपान्तं समीपदेशे ह्वृ कौटिल्ये गतिविशेषवाचिनां याहुनाग
तिमात्रमिह लक्ष्यते ततोऽधिकरणे ऽहः कृदन्तं पदप्रकृतिस्वरत्वमिति भा
ष्यव्याख्यानम् उपासङ्गः अन्तः पार्श्वयोः पार्श्वयोः जिनोऽर्हति च बुद्धे च पुंसि
स्यात् त्रिषु जित्वरे इति मेदिनी फेनमीनौ डिंडीरोऽब्धिकफः फेन इत्यमरः
मीनो राश्यन्तरे मत्स्ये इति विश्वः कषैः कसः सस्य वनीषु त्रेके समावेवाय ५५

मेर्जुने कृष्णास्याद्द्रौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति मेचकेवाच्यलिंगः
स्यात्क्लीबेमरिचलोहयोरितिमेदिनी ब्रध्नःसूर्यःबुध्नःपिष्टिकायांरुद्रेचेति
विश्वः बुध्नोनामूलरुद्रयोरितिमेदिनी याहू यानाभ्रष्टरुचिवेप्रोक्ताःयान्या
केभिनवोद्भिद्धीतिविश्वः पर्णोपत्रेकिंशुकेनाइतिमेदिनी वस्त्रलवक्रये
पुंसिवेतनेस्यान्नपुंसकमितिचवेनःइति लुण्टाकःप्रजापतिश्च मरुत्वा
मद्वानामितिमंत्रेमनोःपुत्रेपिप्रसिद्धः लक्ष्मणमित्यादि लक्ष्मालक्ष्मणाश्च
श्रीहंसावपिनामचिह्नयोःक्लीबौ रामभ्रातरिपुल्लिंगौ हंसयोषायांलक्ष्मणा
सारसयोषायांलक्ष्मणा इतिवाचस्पतिस्त्वयं लक्ष्मणंनाम्निचिह्नेचसौमि
त्रावपिलक्ष्मणः लक्ष्मणंलांछनेनाम्निरामभ्रातरिलक्ष्मणइतिविश्वः ल
क्षणंनामचिह्नयोः लक्ष्मणंचलक्ष्मणास्तुसौमित्रौलक्षणोयथेतिहैमचंद्रः
लक्ष्मणोलक्षणोनाम्निचेतिद्विरूपेतिविश्वः लक्षणंनाम्निचिह्नेचसारस्या
लक्षणाक्वचित् लक्ष्मणात्वोषधीभेदेसारस्यामपियोषिति रामभ्रातरि
पुंसिस्यात्सश्रीकेचाभिधेयवदितिमेदिनीकोशेतुसारस्यामपिनिर्मकारः
स्त्रीकारः वेत्येति लघूपधगुणः बाहुलकादिति पतञ्चेस्थोःसुडितिसूत्रे

हृतौ येन विधिरिति सूत्रे कैयटग्रंथे च स्पष्टम् । स्यानिकरणसूर्ययोरिति मेदि
म॰ह॰ नी । ह्रस्व कर्णः स्वधा ज्येष्ठ स्तुते स्तुवर्णौ लोकनाव पीति विश्वमेदिन्यौ हृत्सुव
९५ रणे दीर्घपाठे तु सूवर्णो वर्णो द्विजादि शुक्लादि यशो गुणकथा स्तुत्य स्तुतौ ना
वस्त्रियां भेदस्तूपादेर विलेपने इति मेदिनी विश्वमेदिनीस्थमाह । जरणोऽति
जरणोजरणो इमे इष्विति हैमचंद्रः । द्रोणो स्त्रियामाढके स्यात् आढकादि चतुष्ट
ये प्रमाने कपीपनीहृ कलकाके द्रोणी मीह द्रदतेरे स्त्रियां काष्ठांबुवाहिन्यागवा
दन्यामपीष्यते अर्वे भक्ते च भक्ते स्यात् स्वभः स्वापे प्रसूतस्य विज्ञाने दर्पणे
प्रमानिति मेदिनी येट इश्व येनानद्यानदे प्रमानिति मेदिनी येनः समुद्रे
नद्यां च येनाः इति विश्वः श्लोको यारेत्यादि सु समपंचापात्तं स्याकेषु वाङ्माम
स्तु येनेति वैदिक निर्घंटौ पठितं अतप्व ये नाजिगाति दाम्भषे इन्द्रयेनाभि
रिह्माद्वाय स्वेत्यादि सुयेनाघामिति व्याख्यातं भाष्ये तपि स्तुषि त्रितष
पिपासा यो तु लालिप्सा पिपासयोरिति विश्वः स्कन्नः स्कन्नायो जिह्विका
पिचेतिनीति अमरः सून प्रसवपुष्पयोः सूनापुत्र्या वध्या स्थानगलशुंडि
कयोः स्त्रियामिति मेदिनी रमेस्तु च रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपि मणा वपि नपुंसक ९५

मितिमेदिनी रास्ना रसन्यासाद्दे उपधादीर्घः रास्नातु स्याद्भुजंगाख्यामेलाप
र्ण्यामपिस्त्रियामितिमेदिनी षमस्यमे दीर्घः सास्नातुगलकंबलः इत्यमरः
तिष्टतेद्रूत्वम् प्रत्ययस्याणत्वेच ग्रथस्थूणास्यात्स्तंभेशृद्धस्यचेति
मेदिनी सूर्मीलोहप्रतिमा वीणात्यादिष्ठु गुणाभावोणत्वंच वीणाविद्युति
वल्लक्यामितिमेदिनी तिजेः तीक्ष्णा समुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके क्ली
वेयवाग्रकेतु सितिस्मात्मन्त्यागिनोष्णिष्विमितिमेदिनी यजिमनि दस्युश्चौरे
पौ्त्तुसि ग्रथक्जन्तुः स्यात्पुंसि प्राणिप्रियात्नुष्विमितिमेदिनी मुजिमनूः म
त्सुनोमरणोग्नमेमृतिमेदिनी पानी नीपः कदंबबंधूकनीलाशोकद्रुमेष्पि
वह्तिमेदिनी च्युतः च्युत्तौ अनेकार्थत्वादिह भावे णे च्यवे तेभाषतेऽन्ये
नेतिविग्रहः दृशापाघ्रात्तु चुपः किह्वेति पठ्यते चुपमंदायांगतो चोपती
तिचुपः मंदगमनकर्त्ता स्कृद्द सूपोव्यंजनसूदनयोरितिमेदिनी सूर्प
मिति वाऽऽलकाद्भुत्वम् एपरत्वं द्रलिचेतिदीर्घः प्रस्फोटने सूर्पम स्त्रीत्यमरः
दृशापाघ्रात्तु ऊस्कृपुंभपत्र स्वप्रभ्यामृडू चेति पठित्वा सूर्पं स्फूर्पं चव्युत्पा
दितं ह्वि रूपकोषेप्युभयंदृत्तं ऊपुंभोच ऊणाद्दे पुंसिश्रेणि आभ्यांपः सत्व

म.कृ.
४६
56

नित् यातोर्दीर्घत्वंच कूपः कूपकमन्यानगर्त्तयोः गुणहृत्वकेःतिमेदिनी स्वपः
क्रोधेबलात्कृत्ताविति विश्वः प्रांशुबालतरोपिच पुंसिस्यात्प्रतिभाहान्याविति
मेदिनी विश्वोलिमाह बाष्पइति बाष्पमुष्मोणाचश्रुतीति कोशांतरमभिप्रेत्या
ह बाष्पंचेति नुपंस्वभावेसौंदर्ये नालकेपश्चप्राहयोः ग्रंथहृत्तोनाटकादौग्रा
कारश्लोकयोरपीति विश्वमेदिन्यौ तल्पमट्टेकलत्रेचशयनीयेचन द्वयोरि
तिमेदिनी अमरोक्तमाह तल्पमिति स्तनिहृषि स्तनगदद्देवशाहे चुरादि
ण्यंतौ हृषतुष्टौ पुषपुष्टौ मदीहर्षक्षेपनयोः घटादिः स्तनयित्नुः पुमा
न्वारिधरेपिस्तनितेपिचेतिमेदिनी हर्षयित्नुः सुतेहेम्निपोषयित्नुःपि
केद्विजे स्तनयित्नुःपयोवाहेतन्नुर्नोमृगरोगयोरितिविश्वः गदयित्नुःप्र
मान्कामेजल्पाकेकामुकेपिचेतिविश्वमेदिन्यौ मदयित्नुःकामदेवेप्रमा
न्मथेनपुंसकमितिमेदिनी कृतनिभ्यांक्नुः कृत्नुरितिकर्त्तर्यर्थः कित्वाद
गुणः हत्नुरिति अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपः एवमुत्तरत्रग
मेरपि ध्रास्वेचेति चाहंता दयापादीहतौतत्नुरिति तकाररहितंपठित्वाक
एउःकर्त्ता हत्नुर्वज्रैकदेशः बाहुलकान्नलोपः गमेस्तुजिगत्नुरित्युदाहृतम् ४६

तत्सर्वं प्रामादिकं लक्ष्यविसंवादात् तथा च श्रूयते सहूपकच्चमूतये
ज्येष्ठराजे भरेरुत्कृत्तम् अयं हरूत्तरम्भीतः मानो वधाय हन्तवे अगनभीम
ष्वपदन्त्रमुग्रम् योनः सन्तुत्य उत्तवाजिगत्वरित्यादि अत एव हन्तियाते ।
विष्णाविताभाथवेन उपदन्त्रिरित्युदाहृत्यक्तोः किंत्वादन्तनासिकलोपश्छ
न्दसम् यत्तुतेनैव सहूपकत्रमिति मेत्रे विरूपणनात कारोपजनश्छांदसत्र
त्युक्तम् तद्गपापादोहृतिमन्त्रहृत्यनत्वचन्तस्थितिमन्त्रहृष्येति सहृदयैरा
कलनीयं दाम्भोनः दानुर्दीतरिविक्रांते ऽतिमेदिनी भानूरश्मिर्दिवाकरा
वितमरः वचेः वन्नवेन्ना येदः येन्नः स्यान्न वसतिकेत्यमरः विश्वातिमा
हृ सनुरिति जहातेः जह्नुः स्यात्तमिराजर्षिभेदे च मधुसूदने ऽतिमेदिनी
विश्वोत्तिमाद् स्याणुरिति स्याणुः कीले हरे ऽप्रमान् अश्वोअवे ऽतिमे
दिनी अजिह्व वेणुर्नेपाठांतरे वंशो ऽतिविश्वः रेणुः स्त्रीं सयोः धूलो पुष्प
गे पर्यटे ष्वनरितिमेदिनी विबोकित्र चकारान्वित प्राघुदात्तः विश्वरित्या
प्रविश्वे स्यषम् हरा ककः ककैत्तलेवज्ञोष्णकाश्मेद ष्णेणौ हृदे ऽतिवि
श्वमेदिन्यौ राकानष्ठोत्तरे कश्चानच जातरजाः स्त्रिया संरु यो तितथा विति

मेदिनी राकान्तुमहिदंतरे राकानवरजः कन्यापूर्णेन्दुः पूर्णिमापि चेति विश्वः
म॰ क॰ अहूदायारापवंकेराद्भुस्वोपि बाहुलकाञ्चेति बोध्यम् अर्कोर्कपर्णे स्फटिके
४७ रवौ ताम्रे दिवस्पतौ इति विश्वमेदिन्यौ कल्कोस्त्री चूर्णतैलादिकिट्टे दंभे विभी
47 तके विट्किट्टयोश्च पापे च त्रिषु पापाशये च नरि इति मेदिनी बाहुलकाद
मेरपि कः रंकः कृपणमंदयोरिति मेदिनी कपिलकादित्वात् लत्वम् टापु
लेकारस्तः पुरीषमांसचापशाकिनीकुलटासु चेति विश्वमेदिन्यौ स्कह स्का
वाणोत्पलवातार्थ इति हेमचंद्रः स्कं संघाय पविमिद्धति गमः इति मंत्रस्य वे
दभाष्ये तु स्कंधारणपोलम् पविं वज्रं संधाय समध्यक्षो दणी हक्नुये इति व्या
ख्यातम् भूकं छिद्रे च काले चेति मेदिनी भुक्को मोदक स्पदे स्यात् संघाते
वृषणेपि चेति मर्ष्व शुको व्यासमुते कीरे रावणस्य च मंत्रिणि शिरीष
पादपे ग्रंथिपर्णे च वल्कं वल्कलयोरिति च उल्का ज्वाला विभाव
सोरिति सुभूतिचंद्रः अणभी पकसंख्यांतरेष्वेके केवलेतरयोस्त्रिष्विति
मेदिनी काकाः स्यात्तोयसे हस्तप्रभेदे पीठसर्पिणि शिरोवक्षालने मान
प्रभेदद्वीपभेदयोः काकास्यात्काकनासायां काकोलीकाकजंघयोः रक्ति ४७

काक्यां मलेबाचकाकमाचांचयोषिति काकंस्त्वरितवेयेस्यात्काकानामपिसंहृ
ताविति विश्वमेदिन्यौ पाकः परिणतौ शिशौ केशस्य जरसा शौक्ल्ये स्थाल्या
दौ पचनेपि च शाकलं तु शाकले वल्के इति मेदिनी शल्कैः श्रीमिंयमन इति मे
त्रैरिकाष्ट खेङैरिति व्याख्यातारः मर्कइति मचिसौओथात्वरितिवहवः म
चूपाहे चौरादिकइति भिदचौन्यात् त्रैकैयदः मेधोमत्तमाचेयतिहयेनेति
मंत्रमचेयति वियेयीकरोति भत्सेयतिवेदभाष्ये नचैवंणिलोपस्स्यानि
वङ्गाबान्कुत्वेनस्यादितिवाच्यं सर्वत्रासिद्धे तदभावात् बाङुलकात्पपतेःक
न् शाको द्वीपांतरेपि च शाकोद्रुमविशेषे च प्रमानहरितके स्त्रियामिति मे
दिनी नौहः निहाकागोधिकासममेइत्यमरः साकेनपपतिहाकयतिश्रुतिः
निष्कमस्त्री साष्टहेमपलेदीनारकर्षयोः वक्षोलंकरणेहेममात्रेहेमपले
पिचेतिमेदिनी सूमेः सूमनुप्राहे सूमोकानीलिकायांस्त्री सूमीकोनाऊहे
तयोरितिमेदिनी श्राज्यिः पभ्याकन् पपांदीहेश्वततासामर्थ्यात्कुणाभावः
पाकेः पाक्तंतिपदिपाक्तनिपाक्तंतपाक्तनिहिजाइतिश्रमरः पाकुनलघु
मान्यहिमाद्रविशेषयोः षभंपासिनिमित्तेचपाक्तनेस्यात्रपुसकमितिमे

म॰ कु॰
५८
48

दिनी ॥ प्राजकः कीटभेदे स्यात् भासपक्षिविहङ्गयोरिति ॥ प्राक्नि:षुभिर्विद्धो
मौग्ध्ये लेकरणान्तरे इति च ॥ बाहुलकात्कर्मणि पिप्रत्ययादिलोपे ऋ प्राङ्गादप्राः ॥ ऋ
नि: इतो मत्वर्थजातेरिति ङीप् ॥ ऋती पाण्डुप्रियायां च शालुकां च मुस्तकं मेरु इति
मेदिनी ॥ अम्बुचू दिपाण्डुलग्नमान्देहे स्मृतो वाच्यलिङ्गक इति मेदिनी ॥ भुव
सुः स्यात्सुमात्मा नो जने पापाकोत्थुने इति विश्वमेदिन्यौ ॥ हाहू कठणास्वर मे
दे देहपायां कठणा मतेतिति विश्वमेदिन्यौ ॥ वहणान्तरभेदे स्तु प्रतीचीपति
सूर्ययोरिति विश्वः ॥ दारुणा रसभेदे न त्रिषु तु स्यात् यावदेह इति मेदिनी ॥ प्रार
श्च तरुणाङ्कपुष्पे नारुचके यूनि च त्रिषु इति मेदिनी ॥ तरुणी तल्लुनीति
चेति द्विरूपकोशः ॥ दधिपिपिता पिस्तुने ऋक्रमेस्मृते कपिवक्त्रे च काकेच
सूचक क्रूरयोस्त्रिषु ॥ एलकायां पिशुना स्त्री स्यादिति मेदिनी ॥ मिथुनं न हयो
राशिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके इति च ॥ फलेः ॥ फल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्जुनमु
हूर्ते तपस्यसमाख्यामे तत पूर्णिमायां च फाल्गुनीति मेदिनी ॥ अर्जुवति प्रश
दित्वात्पदेऽगणात्पष्ठः ॥ फल्गुणः फाल्गुनोऽर्जुने इति द्विरूपकोशः ॥ अर्जुलेच
अश्वाभोजने अस्मादुनन् यातो लप्रादिप्राप्त लक्ष्णं मरणाकेदः ॥ उपाना ५८

लक्षणं नैव प्रमकप्रमलं विष्वमप्यवदिति मध्यनालक्ष्येषु विष्टः लक्ष्यचेति पा
ठस्तु प्रामादिकः अजेर्लिलुक्च अन्त्रणेभ्रनिटीतिसोपेनसिद्धेणालुक्चेत्तु
केः फलंहितं अर्जुनंकर्जभेयार्थे कार्ते वीर्यमप्रूरयोः मातुरेकस्तुते
पिष्यादृवलेषुनान्यवत् नपुंसकेत्तणेनेत्रेगेगायाज्ञेभीगवि उभायोबा
ढूदम घाञ्जहन्वामपिचक्रचिदितिविभ्रमेदिन्यो अर्तेश्च अरुणाक्क
रागोर्कैसंख्यारागोर्कैसारथ्यो निःशाहेकपिलेकृष्टभेदेनायुगानितिषु अरु
णातिविषाप्रणामामंजिष्ठात्रिहृत्तासुचेतिमदिनी अजियमि विभ्रानिवि
ज्ञानितिमंत्रेवायुनानि प्रज्ञानानीतिवेदभाष्येवैदिकनिर्देशे प्रज्ञापर्या
येप्रयासपर्यायेचवयुनप्रज्ञा हृत्पठितः हृत्तु वसेतसैमिति चितुत्रेतिनेद्
षत्वंतुनभवति बाहुलकेन षत्वेकर्तव्ये प्रत्ययसंज्ञायाञ्चप्रहृत्तौ कदाग
हे तु षत्वंभवत्येव एतच्च सर्वंमादेशप्रत्यययोरिति सूत्रेभाष्येकैयटपद
मंजर्योः स्पष्टमेव उणादिवृत्तिकृतस्तु सर्वेपीदृषत्वमुदाजह्रुः तेषामय
माशयः अस्तु भाष्यप्रामाण्यादृसैतत्सैमितिंदंत्यापि साध्यं बाहुलकबल
लभ्यषत्वाभावस्यापादिकत्वेपिबाधकाभावात् एवंतुषत्वमस्तु हृषित

षिम्पाङ्कुसिंपतादेरच्चिद्रुसिर्थकप्रत्ययेवावर्षतर्षप्राहृयोर्दुर्वारत्वादज्वि
म॰सा॰ ४९ यौभयादेनामुपसंख्यानेनवृंसकोकादिनिहर्मत्यर्थमित्यत्रवर्षमित्याक
रेउदाहृतत्वाच्चेति तस्मादिहहृतिरूपताफलिता वर्षोस्त्रीभारतादौस्यात्जं
५१ बुद्वीपाद्वृष्टिषु प्राहृट्कालेस्त्रियांभूम्निइतिमेदिनी तर्षोलिप्सातृष्णयो
रितिच प्रुत्रादौतर्णकेवर्षवत्सःक्लीवंतुवक्षसीतित्रिकांडशेषः हंसः
स्यान्मानसौकसि निर्लोभनृपविष्ण्वर्कपरमात्मसुमत्सरे योगिभेदे मं
त्रभेदे पारीश्मरुदंतरे तुरंगमप्रभेदेचेतिमेदिनी कंसोस्त्रीतेजसद्रव्ये
कांस्यमाने सुरेतुनेतिच कंसोदैत्यांतरेस्मृतः कांस्येच कांस्यपात्रेच
मानभेदेच कीर्तितइतिविश्वः कक्षास्यादंतरीयस्यपश्चादंचलपल्लवे
स्पर्धायांनातुदोर्मूलकच्छवीरुत्तृणेषुचेतिमेदिनी लुषः श्लतोजटाग
देभांडद्वीपभित्कुंजराष्याने इतिमेदिनी सदोद्वीपविशेषेस्यात्त्यर्कटी
गर्दभांडयोः पिप्पलेहारपार्श्वेच गृहस्यपरिकीर्तितः इतिविश्वः मनः
मांसस्यात्रामिषेक्लीवंककोलीजटयोस्त्रियामितिमेदिनी [illegible]ः श्र
यात्तमिंद्रियेनाघ्नतोगेकर्षेचव्यवहारेकलिङ्गमेइत्यमरः श्रद्धोत्रा ४९

नाम्मप्याकटम्मवद्धारेणुपाप्राके हस्ताद्दैदंष्ट्रादन्तयोः मर्ष्ये विभीतकतराववपि
चक्रे कर्षे प्रमान् क्लीवे तुल्यमौ वलेन्द्रिये इति मेदिनी स्तन्दात्रि अन्तः पर्वत
भेदे स्यान्तु भल्लेकुण्डाकेप्रमान् अजवेयन्नेऽन्योलिंगानन्देत्रेचनपुंसक
मितिमेदिनी अर्षेजातौ नियमार्थमिदं सूत्रम् अर्षेजातावेवेति तेना
न्येभ्यः केवलयौगिकत्वेपि प्रत्ययः उपिगुपि गुत्सः स्यात्स्तबके स्तंबेहा
रभिदे श्रियपर्ययोरिति मेदिनी गुच्छश्च गुच्छोगुच्छोगल्गुच्छवदिति द्विरूपको
शात् स्याद्गुच्छस्तवके स्तंबे हारभेदकलापयोरिति च वर्गद्वितीयान्ते मेदि
नीकोशात् गृधिपण्योः गृधेश्चत्वेन सिद्धेभषभावनिहत्त्वयेदकार वि
धिः पाद्धोमासार्द्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः कोशादेः परतो हृदे वले
सखिसहाययोः चुल्लीरंध्रे पतत्रे च राजकुञ्जरपार्श्वयोरिति विश्वमेदिन्यो
र्भ्रंशोभ्रंशः भ्रंशस्यादपवर्गे परमब्रह्मवर्णयोरिति हेमचन्द्रः उज्वलदन्ता
दयस्तु भ्रंशोभ्रंशनिति पेठुस्तन्न निस्वरापत्तेः रूप्यते तु प्रत्ययस्वरेणान्तर
ग्राह्यस्य मध्योदात्तत्वे अचोन्तरे परमेव्योमन् अक्षरेणामिमते सुमन्नवाणीः
इत्यादयः ऋङ्मंत्रेष्वक्षरोणि चर्यानानि षष्ठिर्नवान्तराणीति यजुर्षितत्त्वैव पाठात्

अतएवह्निनीयाह्निकांते अश्वीनेर्वा मरोन्दारः इति भाष्यकृतोक्तं मत्स्यौचित् प्र
म॰कृ॰ वैणसहितः मत्स्यैः इदुवमराय परिवत्सराय संमत्सवादितिपाठस्तत्रस्यविरो
५० धाद्रुपेत्यः क्षप् कृमरस्तत्यादि हारावली स्याम्भरीकिंनरीभेदे नाववेत्रिपुषां
50 ड्रुरः इति मेदिनी मत्सरामक्षिकायां सान्मात्सर्ये क्रोधयोः पुमान् असहपर
संपत्तोक्रुपणेचाभिधेयवदितिच मत्सरोन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिष्वि
त्यमरः अथ मत्सरः असहपरसंपत्तौ मात्सर्ये कृपणे क्रुधीति विश्वः वेदेव
योगो पुरस्तान्यप्रयुज्यप्रयुज्यते इंदुमिंद्राय मत्सरम् तमिंथवोमत्सरमिंद्र
पानमिंसादि मत्सरं हर्षहेतुमितितद्भाष्ये अमरोक्तिमाह तत्सरइति अ
नुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः अत्सरुत्वितिति अत्सरतेनायया
रायाम् सरत्सरुत्वितिसरतइतिमेदिनी अन्तरा अजयः सत्त्वपद्याः इति मंत्र
स्य वेदभाष्येतु अरतः कंटकः इति व्याख्यातम् पीयुक्षाभ्याम् राजादने
प्रियालस्यात् इत्यमरः प्रियालः स्यात्प्रियालवदितिद्विरूपकोषः वाकुलका
इंगे रथिकालन् नलोपः न्यंकादित्वात्कुत्व भगालनरमस्तके मत्वर्थेइ
निः चंडीकांते भगाली चलेलिहानो वृषध्वजः इति राजशेखरः कठिञ्जाविभ्या ५०

कष्टकृच्छ्रजीवने ऽथ निकषे ऽथ शाणः कषि वज्ञार्केनापरोत्तापि निविषिति
मेदिनी उज्वलदन्तस्त्वकषिभ्यामिति पठित्वा कषप्रिये ति दंडकथान्तमु
पन्यस्य कषाकुरित्युदाजहार तन्को ऽपि विरुद्धम् मेदिनीकोशे उकारप्रक्रमेण पा
ठात् मेते: सदाऽऽगमनानिलेवऽग्रेऽज्वलने प्रतिसूर्यके इति मेदिनी हृते: वार्ता
ऽपि वार्त्ताकेऽहन्ताको ऽपि चटकपते इति हिन्दूपे विश्वः वार्त्ताकी हिंगुली सिंही
भंटाकी दुष्प्रधर्षिणी त्यमरः वार्त्ताके पित्तले किंचिदंगारपरिपाचितमिति
वैदिकशास्त्रे पर्हैः क्रियोक्तमात्र हृदाकारेत्यादि हृदाकुहेमिके व्याघ्रे सर्प
चित्रकयोः पुमानिति मेदिनी हृषु मारणेपल्लुपुमान्वारि वादेस्यान्मातरि
ध्वनीति मेदिनी मराणुरस्य सन्तु रश्मः इति मेचस्य भाष्ये तु मरणुः धीग्रगा
मीति व्याख्यातम् यथा मूहसिकाश्राणाविलेपितरलाचमेत्यमरः वचेत्तु
स्तु पुमान्न विप्रे वा वहूके भिये यवदिति मेदिनी ऋषिविप्रोषे भयं यस्य
कन्यावाचक्नवीति प्रसिद्धा भ्यानकः भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे राहौ भये
करे इति मेदिनी सिंघालक इति सिंघिण्याद्राणे सिंघाणं काचपात्रे स्यात्
लोहनासिकयो मले इति विश्वः सिंघाणः फेनडिंडीरान ऽऽग्रेरेतस्य पिच्छिल

इतिविक्रमादित्यकोशः हारावलीस्यमाद प्रिंखाणमिति उल्मुकमिति च
म॰ स॰ दर्विः कम्बिः खजाकाचेत्यमरः क्रियाऽकृ प्रत्ययोयम् ककारोगुणनिषेधार्थः
५१ हसिम हसः करेवारिकोरम्भप्रकोष्ठेकरेपि च अदेकेश्यात्परोव्रातेइतिमेदिनी
६१ मर्त्यो भूलोकः तत्रभवोमर्त्यः दिगादित्वाद्यत् गर्तस्त्रिगर्तभेदेस्यादवटेचक
कुदरे यतः कर्तुस्यागाते अतंस्मरूपेनाशोचानस्त्रीदोषेतिकेत्रिषु दतोद्धि
केटकेकुंजेदग्धेचौषधौस्त्रियामितिमेदिनी लोतमश्रुणिचौरितेइतिवि
श्वः क्तकवत्तूनिष्ठेतिसूत्रेलोतोमेधइतिकैयटः धातः प्रियोवह्निरत्रेचेति
विश्वमेदिन्यौ धूर्तधिति धुर्वीहिंसायां लोपोव्योरितिवलोपः क्तितीत्य
नुवृत्तिपतेनेरालोपइतिलोपः हलिचेतिदीर्घः धूर्तेतुखेउलवणेधुस्त
रेनाप्रोढेत्रिष्वितिमेदिनी ततिमद्वधाम् ततंवीणादिकंवाद्यमित्यमरः
अथततेव्याप्तेविस्तृतेचत्रिलिंगकम् क्लीबंवीणादिवाद्येस्यात्पुल्लिंगस्तुसमी
रणे मतंतत्याचितेमस्त्यौ क्लीबंमस्तुमतत्तिं त्रिष्वितिमेदिनी अजिह्म् अकु
परिछिन्न अकतपरिमाणस्यवाचकाइतिभाष्यकैयटेनतथाव्याख्यातत्वा
त् अत्रव्यस्तंव्याप्तेचस्तकुलेइतिविश्वप्रकाशोलिपिभ्रमादतोव्याख्येचस्तकु ५१

लः ॥ स्तुदादाहरन्नुज्वलदत्तोभ्यांतत्वाडुपेदाः तथाचमेदिन्यांवकारादिप्रक्रमे
यन्तन्तुव्याकुलेव्याकुलेव्यापितेः स्तुकं धृतमाज्येजलेक्लीवंप्रदीप्तेत्वभिधेयव
त् मितमवमितेचवद्धेथवलेत्रिषुशार्ङ्गरायोस्त्रीः इतिमेदिनी अगतो बा
कुलकान्तःकः अतस्मुकुशिलेजले सत्येदोमेसज्जितेस्यादितिमेदिनी कुतनि
श्यो हृतः अश्वाःगौरादित्वान्ङीष् हृतो अथकथंतेनहूतिविदितिनिबद्धपेति
रघूः हूङ्पतिताप्यस्मानकिंचू हृताहूतिरपिस्मतेत्तिहिन्नूपकोषः तातो
नुकंपेजनकेः तिविश्वमेदिन्यो बाकुलकान्तशीडोपि शीतालांगलपद्धतिः
रामपत्नीच शीतानभः सरित्तिलांगलपद्धतौच शीतादध्यानननरिपोः सद्धथ
र्मिणीच शीतंस्मृतंहिमगुणोचतद्वतितेच शीतोलसेचवद्धवारतरौचद्द
दः इतितालव्यादौधरणिः सीतादंत्यादिरपि सीतालांगलपद्धतिवैदेहीम
गंगागासुः इतिदंत्यादौमेदिनीकोषात् सीतालांगलरेखास्यात् व्योमगंगा
चजानकीतिदंत्यादौरभसकोषाच्च अत्रत्वकेतुहृते नेमृद्धदातः जिजये अ
तः कस्यमूढागमः सचोदातः याहीर्घस्य जीमूतस्येवभवति जीमूतोऽद्रौ
भृतिकरेदेवताडेपयोधरे इतिमेदिनी वेणीखरागरीदेवताडोजीमूतइत्य

मरः जीमूतः स्याद्धृतिकरे शक्रेऽद्रौ घोषके घने इति विश्वः इदं सूत्रमनार्थ
म.क्रि ५२ मितिपुरुषोत्तमः अतएव व्याकरे हृष्योऽस्यादिषु जीमूतप्राय्युदाहृतः लोष्ट
मिति लोष्टानि लेष्टवः पुंसि त्वमरः अत्र पुंसि त्वमयानपि तेन पुंनपुंसक
लिंगोऽयं तथा च स्यानेतरतमस्सूत्रे भाष्यं लोष्टः क्षिप्तो बाहुवेगगत्वेत्यादि
अतएव लेष्टुः प्रोक्तेऽपि लोष्टः स्यादि तिपुंस्कांडे वोपालितः पलिते पौलके जना
पके प्राप्याकेच कर्दमे इति मेदिनी हरिताश्चीचहूर्वीयाहरित्तृणोऽस्य तेऽप्यव
टितिच स्तेः रोहिते कुंकुमे रक्ते अरजुपाक्राऽऽरामने पुंसिस्यान्मीनमृग
योर्भेदे रोहितकद्रुमे लोहितं रक्तगोशीर्षकुंकुमाजिकुंचंदने पुंमान्तेदा
नेरे भौमे वर्णे च त्रिषु तद्वतीति मेदिनी पिशेः पिशितं मांसमांस्या स्त्रीति
मेदिनी मांस्या जटामांसी तथा च जटा च पिशिता पेशीतिधन्वंतरिः स्क
दति उच्यते स्तुवेभ व सिक्त्वा प्याय्यति मंत्रेष्वावाप्यामंत्रैः अवणीयते वेट
भाष्यं रत्ना प्योघोटमश्वानित्यः विश्व प्रल्य सस्र हया प्यस्य राजेन मि
त्रदृवमोदिधिषाप्योभूत् इत्यादिष्वपियौगिकार्थ एवभाष्यं प्रास्कृतः उक्ति
लटजस्तु दधिषाय्य इति सूत्रे पठित्वा दधिष सर्वा स्यकेता प्याः षत्व च दधिषा ५२

ग्नीषूतं इति आरम्भात् दग्नापादी इत्ति कारस्तु यीप्राहे स्यादिह नेयुणाभावः अ
नेचाभ्यामस्य निपातनत्वात् प्रसादकारादयो ऽप्येवमेव प्रतिपन्ना तदेतत्
सर्वं लक्षणविरोधादिह भाष्यविरोधाच्चोपेक्ष्यं स्तुषेय्यं तोतव्यं पुरुवर्गसम् व
हूरणमिति वेदभाष्यं यत्तु लक्षणे तत्र स्तुवः केयम् इति पठित्वा किन्त्वाहुणा
भावे उवङादेशो स्तुवेयः पुरंदरः इत्युक्तं तत्र वेदतद्भाष्यादिविरोधात् न
स्मादिह केत्प्रत्ययं पठन् प्रापादी इत्ति तदेव ज्यायान् पर्जन्यो मेद्धप्राहे ऽपि
पूर्वं देवद्वन्द्वयोरिति मेदिनी अग्नेयको ऽप्यस्य माह वदान्य स्यादि अग्नि
नदि नदागतो वर्धिः प्रकृत्यन्तरं नदन्तमिति नभ्राण्नपादिति सूत्रे नञः
प्रकृतिभावश्च उक्तः ते टः सोमाश्च निनञ्समासे व्युत्पत्त्यन्तरं तदिबोध्यम्
यजत्रोपस्थाद्देवतासंते वायुर्वा तेन गच्छतां संयजचै रंगानीति मंत्रे तथा
दर्शनात् गडे गडसेचने कलत्रे श्रोणिभार्ययोरित्यमरः हन्तुमिन् ति विता
देतोदात्तः वरत्रा याँदावानयमानाः सुविदेः कृत्रः अहृप्रायेणकत्रिनिति
निर्ते पठंति तत्सामाष्टिकं वृहस्पतेः हविद्विरापिराध्येत्यादौ नित्स्वरादर्शना
त् क्रडजारापद प्रकृतिस्वरेण प्रत्ययस्वरस्यैव दर्शनाच्च मडुप्रायस्त्याग

हविरध्येतृणां दधपाद्यांत्तुमहत्प्रीडितिपठित्वा हृङ् आदरे इत्यतेरत्नः
म॰ऋ॰ प्रीतेभ्यायतः इत्युच्यहत तत्र रूपान्तमाग्निदर्शितं हूहूतम् तानिर्विंशस्वदर्श
५२ तः दैव्योदर्शितोऽस्य इत्यादिमेत्रै मञ्जूषाख्याणां च विरोधात् भारतो नाद्यशास्त्रे
53 मुनौ तटे रामानुजे च दौः षंतोऽत्यादिमेदिनी यजतस्तारतिमिति उज्ज्वलद
त्तायत्तुरौयेनोक्तम् त्रिर्वैश्यस्त्रिनायजत हिरण्यपयामस्य यजतो हूहूतमित्य
दिश्व यजतसाहोयाष्टम्यपरतयैव वेदभाष्यकारव्यातः पर्वतः पादपेत्रु
मिधाकमत्स्यप्रभेदयो देवज्ञस्यतेरश्मौलेः इति मेदिनी दर्शितोऽस्मदिति
पतद्गपि हर्म्यकान्तो वेति यातवर्थं हृत्तिकारोत्तिं चानुसृत्योक्तं पतितत्यपर्य
न्तेहरिं स्याहूर्यतायपस्लवे इत्यादिमेत्रेषहूर्यतःसर्वैःस्पृहणीयः इति वे
दभाष्यम् सुषिरंजि दृषन्नगोप्रमानु विंदोनु हृयोः दृषतो पिना अन
योऽस्त्रत्रिष्वस्तविंदुस्तुक्तेपुभाविमौ रज्जतं त्रिषु स्युक्ते स्यात् क्लीवं द्वा +
रेच तुर्वैणो इति मेदिनी क्वोडुसपि उज्ज्वलदत्तेनात्रयं चमोवेचिः पठ्यते
अन्ये स्तुवदिः वेचषवंदृथयोरन्यतरेवेदा दावुपलभ्यबहुसृतैः पाठो
निर्णयः बाहुलकादिति पामयः शान्तिमेत्रिणोरिति मेदिनी दमयः ५२

स्त्वपुमान्ने डेरमेचपरिकीर्त्तितः इतिच हृदिविदि विदथोयोगिकृतिनोरि
त्तिमेदिनी अथोज्ज्वलदत्तः हृटिविटिभ्यांकिदितिपठित्वारोतीतिकवयः
श्वेतपुटाजहार दशपादीवृत्तिकारस्तु हृदिविदिभ्यांकिदितिपपाठ किंच
उपसर्गेचसेरित्येवंरूपमुत्तरसूत्रं द्वावपिनपेठतुः तथाहि श्वाङः प्यायेति
सूत्रानंतरंसोपसर्गोहसे भजन्मित् हृटिविटिभ्यांकित् इत्युज्ज्वलेदत्तस्य
सूत्रपाठः अन्यस्यात्तुश्वाङः प्यायेतिसूत्रांतरम् श्वाङि वसेः भजन्मित् स
हृटिविटिभ्यांकित् इतिसूत्रपाठः तदेतत्पाठद्वयमपिभाष्यादिविरोधादु
पेक्षितं तथाहि गाङ्कुटादिसूत्रेकेचुनश्च्युतादयः वंचू श्रडः नजिङ् स्
वपः नडः इतिभाष्ये हृटिविटिभ्यांङितीत्यनुवर्त्तमानेउपसर्गेवसेरित्यथ
प्रत्ययसंत्तिकैयटेनव्याख्याते एवंचकिदितिपठतांसूत्रविपर्यासंच
कुर्वतांभाष्यादिविरोधःस्पष्टएवेत्यास्तांतावत् भाष्यकैयटमतेपिङि
त्त्वस्यानुवृत्तेः फलंचिंत्यं अत्यविचमि गौरादित्वान्ङीष् अतसीस्यादुमाक्षु
मेत्यमरः चमसोयज्ञपात्रस्यभेदे स्त्रीपिष्टकेस्त्रियाम् पनसः कंटकिफले
कंटकेवानरांतरे स्त्रियांरोगप्रभेदेस्यादितिमेदिनी वेत्रस्तुच दशपादीवृ

तौतु विषयः तु द्वेतिपठित्वा वीगत्यादिष्विति धातुरुदाहृतः वहितुंभ्या अज
म.ह. गेरप्रत्ययो वीहस एतद्भावित्यमरः वा तु क्लीवे दिवसवासरावितिच कृगृ
५४ करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तोऽष्टतत्सुते शारभस्तु पशोर्भिदि करमेवान
54 रभिदोतिमेदिनी समौ पतंगपालभावित्यमरः कलभः करिशावक इति
च गर्द्दभस्येतऽभ्युदेगर्द्दभोगंधभिद्यपि रासभे गर्द्दभी त्वङ्गजे तद्रोगाप्र
भेदयोरितिमेदिनी ऋषिवृषिभ्यां किच्च ऋषभस्त्वौषधान्तरे स्वरभिद्वृ
षभयोः कर्णरंध्रगर्द्दभस्य च्छयोः उत्तरस्थाः स्मृताः श्रेष्ठे स्त्रीनरा करयोषि
ति शूकशिंब्यां शिरालायां विधवायां क्वचिन्मतेतिमेदिनी वृषभः श्रेष्ठ
वृषयोरितिच रासिवल्लिभ्यां च रासृ शब्दे वल्लसंवरणे वल्लभोदयितेऽध्य
क्षे सल्लक्षणाश्वे गामेऽपीति मेदिनी जृविशिभ्याम् बाहुलकाद्दहेतेरपि झच्
अर्हतः तपनो जिन इति विक्रमादित्यकोशः ज्ञ्मूः ऽहने दीपितः त
तदाहने दयेतऽइति उज्ज्वलदत्तस्तु नेदंतऽत्सुदाहृत्य सर्वेस्तु त्रेणगता
स्तीतामापेक्षा अर्नापीरर्थेनदियहणामित्याह तत्र इहाप्यापिशीत्य
साम्यमेवानुवर्त्तितत्वात् बाहुलकादिति जजे रंशो वलेभा कृष्णजेत्रिषु ५४

जरत्तरे झर्झरः स्यात्कलियुगे वाद्यभेदे नदान्तरे इति मेदिनी अर्तिकामि अ
रञ्छुद्रकपाटयोः भ्रमरः कामुके भृंगे चमरं चामरे स्त्री तु मंजरी मृगभेद
योरिति मेदिनी चामर इति वंसर्गे एतादरः केचित्तु स्त्रीत्वे वाविभ्यसिति ताल
वृन्तत्वा वामरप्राहे वा प्राने वा प्रारः कोकिल इत्याहुः भोगिमदि अंगार
उल्मुके न स्त्री पुल्लिंगस्तु मन्दीभूते इति मेदिनी मंदारः स्यात्सुरद्रुमे परिभ
द्रे च अर्कपर्णे च मंदारो हस्तिधूर्त्तयोः इति च मन्दिरस्तु मादावित्यस्मात् बाकु
लकादारु हरपि पारिभद्रे मंदारु मंदारुः पारिजातक इति प्राह्लणोवः गडे
कडारः कपिले दासे इति मेदिनी शृंगारः शृंगारो भृंगारः सुरते नाट्यरसे च
गजमंडने नपुंसके लवंगेपि नागसम्भव चूर्णयोरिति मेदिनी भृंगारी झि
ल्लिकायां स्यात्कनकालौ पुनः पुमानिति च केजिमजिम्याम् केजारोज
रे स्यूर्ये विरिंचौ वा रणोम्भुना विति विश्वमेदिन्यौ मार्जार ओतौ खट्वांगे
इति च कर्मः कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजे अश्ववारके बालके वरुण
द्रुमे नानहूयोर्जात्यकांचने कुमारी पोलतनयावनमाल्यानदीभिदि ।
महापराजिता कन्या जंबूद्वीपे च चाक्रियामिति मेदिनी विश्वप्रकाशे तु

कुमारीरामतरुणीतिपाठः रामतरुणीलताविशेषः सेवंतीतिप्रसिद्धः तरु
म०स्रा० णीरामतरुणीकर्णिकाचारुकेशरा सहाकुमारीगंधाढ्येतिधन्वंतरिनि
५५ घंटुः जेमहीपसहावल्ल्यःकुमार्योप्याश्ववारके बालकेकार्त्तिकेयेचकु
55 मारोभर्तृदारकेइतित्रिकांडशेषः तुषारस्तुहिनेहिमे कासारःसरसीसरः
क्षुणो ऊमपाःस्मृतिगंधेप्यावपिचेतिमेदिनी विटपविटप विटपोनः
स्त्रियांस्तंबशाखाविस्तारपल्लवे विटपेजेतिमेदिनी मादेःप्रकृति पत्
द्योःजलदत्तरीत्योर्कः अन्येतुसूत्रेविष्टपेतिदंतोष्ठ्यादिमेवपठंति पृष्ठेचे
तत् यत्रब्रह्मस्यविष्टपमित्यादौतथादर्शनात् उलपोनस्त्री गुल्मिन्याना
तृणांतरेइतिमेदिनी लतिकेति लतिःसौत्रः इष्टकेति इष्टकेष्टीकामा
लानामितिनिर्देशात्प्रत्ययस्थादितिनेत्वं अर्त्ति गर्भोल्लतोऽर्भकेकुक्षौ
संधौपनसकंटकेइतिमेदिनी स्रुणः स्रुभः तबेरमः पल्लीत्यमरः लदे
मुट्च लक्षदर्शनांकनयोः चुरादिगणपतः अस्मादीप्रत्ययःस्यात्तस्यमु
डागमश्चणिलोपः लक्ष्मीःसंपत्तिशोभयोः ऋद्धौषधयोचपद्मायांच वृ
द्धिनामौषधेपिच फलिन्यांस्त्रीतिमेदिनी इत्युणादौतृतीयःपादः ॥ ५५

अयमिति द्विचतुःषट्पदोरगाः इत्यमरेणोभयलिंगत्वोक्तेः सम्भृतिवे
द्वाटिभिरपि वातप्रमीशब्दस्य द्विलिंगत्वोक्तेश्चेति भावः तत्र ऋदिकारादि
तिपाणिनिकोडीषुक्तेश्चिद्विष्यते न हि कारग्रहणे केवलग्रहणमिति मुनित्र
येणपरिभाषितं अतएव वातप्रमी श्रीलक्ष्मीत्तिपद्दे उक्ताः सुसाधवः
इति रक्षितः एतच्चतुर्धरग्रन्थेस्पष्टम् आपीनाश्वपद्दिदर्शायां लक्ष्मीर्लक्ष्मी
हरिस्त्रियामिति द्विरूपकोशः अतएवापीनवियोविषयेशरस्तिसंगच्छते
आसीमिवकलामिंदोरित्तिराजशेखरः आपीनदिन्ताप्रमादिद्दिदशब्दयोरि
तिमेतेअमरात् सातोप्यापीशब्दःइत्यन्यदेतत् वकेति मुख्यात्तुबद्ध
यामरत्निःस्यात्कनिष्ठमरः सःहस्तइत्यर्थः प्रसंगादाह अरत्निरिति नर
त्निरिति नञ्समासः दृशापादीहृत्तोत उदृस्त्वेअरत्तेरत्निचमकिंतविधाय
रत्निःसाधितः उज्वलदत्तानुसारेणाद्द्वा सूत्रात्रिष्टेति उदृशाद्देमेयः
अत्रानिष्टेत्यपिवोध्यम् आविष्कृणोमित्यन्यत्तुनेहाशिमत्रेतन्यत्तर्ग
जितमिति स्त्रजाहष्टिर्वेतन्यत्तुरिति मंत्रेतन्मात्तुर्मेघइति उतस्माम
तन्यतोरिवघोरिति दिवश्चित्ते ततन्यन्तुमितिच मंत्रे तन्यतुरप्सिनिरिति

म.को.
५६
56

वेदभाष्ये व्याख्यातत्वात् । अंजलिस्तु प्रमान् हस्तसंपुटे कुडवेपि चेति मेदिनी
स्य विरात्रमिति व निष्ठोऽर्हद्यादधीति मंत्रस्य भाष्ये तथोक्तत्वात् । अंजिष्ठ इ
ति केचित् तदजैरिस्तु चमिच्छेतितेषामंजिस्थरिस्तुदाहरणम् । मंदैरिति मत्स्यो
मीने ध्वप्रे भूम्नि दैघ्र्योऽइति मेदिनी । अतिथिः कुशपुत्रे स्यात्तु प्रमानागंतुके त्रिषु
अंगुलिः करशाखायां कर्णिकायां गजस्य चेति मेदिनी कवमासन्नादः । कंकट
मात्स्ये । अवचइति कवचो गर्दभांडे च सन्नाहे पर्पटेपि चेति मेदिनी । यौतरि
ति दुरालभावद्रुस्पर्शायासोथन्वयवासकइति यन्वंतरिनिर्घंटुः । अः । श
र्कराखंडविकृतावुपलाकर्करांशयोः शर्करान्वितदेशे च रुग्भेदे शकले
पि चेति मेदिनी पुष पुष्यतेः करन्स्यात्प्रचकितन् पुष्करं खे च पद्मयोः । तू
र्यवक्त्रे खड्गफले हस्तिहस्ताग्रकांडयोः । ओषधे द्वीपतीर्थभेदयोश्च नपुं
सके । नागे गनागविहगनृपभेदेपु वारुणौ इति मेदिनी कलश्च पुष्यतेः कु
लन् किन्स्यात् पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्ठे इति हेमचंद्रः मंथा इति पथिमथ्योत्यात्व
इतोत्सर्वनामस्थाने मंथा मंथानदंडे च वज्रे वातेपि च स्मृतः । पन्था इति प
थेगतावस्मात्पचाद्यचि मकारांतोप्यस्ति वादः पथश्च मार्गोश्वेति स्वभूति ५६

चंद्रपुरुषोत्तमौ त्वचितवचः किरोपि स्यात्किरौ प्रोक्तः पथः पथीति हिङ्गूपि
पुविश्वः इह ऋभवो देवाः क्षयंत्यस्मिन्निति विग्रहे न्यभ्योपि दृश्यते इति डः
ऋभुक्षाः स्वर्गवज्रयोरिति विश्वः ततो मत्वर्थे इति ऋभुक्षिन्निति नांते प्राति
पदिके आत्वाते ऋभुक्षाः इंद्रः ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाणः अस्युक्तलदत्ताः दश
पाद्यात्वऋर्त्तेर्भुक्षिनगिति सूत्रमुपन्यस्तं ऋभुक्षाणमिंद्रमाहुवेऽउतय इति
मंत्रस्य वेदभाष्येपि तत्सूत्रमुदाहृतं अत्रायं विवेकः आद्यमते ऽन्तोदात्तत्वे मा
ध्य अवग्रहाभावो बाहुलकात् द्वितीये तु अवग्रहाभावो न्याय्यः अंतोदात्तत्वं तु
बाहुलकादिति खजाक इति खजमंथे बलाकाबकपंक्ति स्याद्बलाका वि
सकंठिका बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च बलो मत इति विश्वप्राश्वतौ
शालाक्यशल्यमदनशारिकाशालकीषु चेति मेदिनी पताका वैजयंत्यां च
सौभाग्यनाटकांगयोरिति च पताका वैजयंत्यां च सौभाग्ये केध्वजेपि चेति वि
श्वः पिनाकादयश्च पिनाकोस्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षे त्रिशूलयोरिति मेदिनी
अमरोक्तिमाह कीवेति किंच पिल्लसंचूर्णने षकारस्य षत्वं तथा तोषु गागमः
पिण्याकोस्त्री तिलकल्के हिंगुवाह्लीकसिल्हके इति मेदिनी अमरोक्तिमाह ९

म॰ कृ॰ ५८ 57

हृषीकेति किञ्च हृषयतेरचइरितिप्रत्यये हृषिः कृदिकारादक्तिन इति ङीष् हृषी
उभाभ्यामपि स्वार्थे कनि हृषिका द्वन्द्वमध्ये च केणः इति ह्रस्वो पि द्वन्द्वादेशात्
पिंचडी हृषिको हृषीपिंचाटं च हृष्टो मलमिति विक्रमादित्यकोशः हृषिका
तूलिकायां च मलेष्यालोचनस्य चेति मेदिनी अनिहृषिभ्यां अनीकोस्त्रीग
णे सैन्ये पीति मेदिनी हृषीकं विषयीन्द्रियमित्यमरः पर्फरादेश इति उज्ज्व
लदत्तरीत्याक्रमम् धातोर्द्वित्वे उकारस्याकारः सलोपः हकुचाभ्यासस्येति द
घाणाद्युक्तमेव न्याय्यं चर्करीतम् चेत्युत्तरग्रन्थानुरोधेन हेरु केत्यादेरन्यास्कोः
न्याय्यत्वात् किमलयति नेति पीवतर्फरी पर्फरीकेति मन्त्रस्य वेदभाष्ये त
जिफला विस्तारणे हृपालनस्मरणयोः सर्वे सरणे घषामन्यतमस्य निपात
नमिदमाश्रित्य यशा हृणां विदातश्चितारौ स्तोतः हृणां पालकाविस्तारार्थस्य स्मरयि
तारौ वेति व्याख्यातं तिन्तिडीकइति तिमेर्मकारस्य डकारः अभ्यासस्य तु कुच
तिंतिडी चिंचाम्लिकेत्यमरः तु प्राहान्तरं तथा च तितिडीत्वम्लिचिंचाति तिंतिडि
काकपिप्रियेति वाचस्पतिः अम्लिका चिंचा तितिडीका च तितिडा इत्यन्ये चे
द्रः अम्लिका तु क्लिका तु क्रमात् साम्राम्लिकाथ शुक्लिका अम्लिका चिंचिका चिं ५८

चातितिडीकास्तुतितिडेतिपन्वंतरिनिर्बंधः यत्तउज्वलेनोक्ते उपदेशस्त्वतती
याद्यामितिसूत्रे तितिडोपदंयोग्भुङ्क्ष्वइतिभाष्यप्रयोगात्साधुतेतितडुपेत्यम्
उपदंप्राइतिसूत्रस्यभाष्यकारैरस्पृष्टत्वात् तदुदाहृतप्रयोगस्यभाष्येऽनुक्तत्वाच्च
भावाच्च भ्रमरश्चंचरीकः स्याद्रोलंबो मधुसूदनः इंदिंदिरः पुष्पकीटो द्रोमधु
केशाट इति त्रिकांडशेषः कर्कंध्यां लुंगे लेतिकाप्यमरः पुंडरीके सितांभोजे सित
छत्रे च भेषजे पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिग्भागे कोशकारांतरेऽपिचेति मेदिनी ईषः ईषी
कार्षीदिषीकापिवानायुजवनायुजाविति द्विरूपकोशः सर्ते सरणीकाश्चादि
नीलालाइत्यमरः मृडःकीकस्तु चिलाटंतोदान्तः कीकविस्तुक्वलदत्तादिया
ठस्त्वग्रामादिकः मृलीके त्वसमस्तमतोस्याम् मृलीकापत्रियप्रतान् इत्यादिषु
चित्रस्यैव दर्शनात् मलीकमप्रियेऽपि स्याद्वियमसत्येनवत्समकमितिमेदिनी अ
लीकमप्रियेभालेवितथेइतिहेमचंद्रः तथाचप्रयुज्यते नेदृक्षिमात्रपतितास्य
पिकस्यनाद्वेष्टो भायपद्मलद्दशामलकाः खलाश्च नीचाः सदैवसविलासम्
मलीकमन्यायेकालतोऽपिलतोव नसत्यजतीति व्यलीकमप्रियाकार्यवै
लक्षेष्वपिपीडके नानागरेइतिमेदिनी व्यलीकनीधेपटलशोत्तेइत्यमरः व

स॰कौ॰
५८
58

लतेर्मुगागमिवल्मीके वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुनपुंसकमित्यमरः व
हतेर्हस्तिपश्च वाल्मीको गोःवाहूनश्च सुप्रपूर्वोदिग्गजस्तु उ सुप्रतीकः साम्यते
ऋषिः पवमनेषप्यस्याः तदादह इत्यादीनि कुं सूपेपत्रीपवर्चस्कमस्त्रीविष्ठा
विगोष्ठियाचित्यमरः मर्जैः ममरोजकमाह ऋजीषमिति किंच उद्धृतरसः
सोमलतायाः शेषोपि ऋजीषम् यत ऋजीषेणाहवणांसमश्नतन्निश्रेय आ
हस्पोपायानुमघवा ऋजोषीइत्यादि मंत्रभाष्येस्पष्टं अयमिति ईषन्मतयः
अरुद्रवतस्यागमः इत्यर्थः कोपालितोक्तिमाह अंबरीष इत्यादि अंबरी
षः स्तोभ्राष्ट्रे क्लीवेपुंसिस्त्रियांतरे नरकस्यप्रभेदे च किशोरे भास्करेपि च १
अम्लातकेन्नतापेचेति मेदिनी कुं करीरोवेणाकरेस्त्रीघट्टदभिह्व
द्दयोः पुमान् करीरावेरिकायांच दंतमूलेच दंतिनामित्ति मेदिनी करी
रवर्षविग्रहइत्यमरः अर्हचादित्वाकरीरोपि बाहुलकात्तु हिंडिगत्यना
दरयोः हिंडते इतस्ततोगच्छतीति हिंडीरः हिंडीरोब्धिककफेन इत्यमरः डिं
डीरोपि च डिंडीर इति हिंदिरूपकोशः किर्मीरजंबीरजगिरादयोप्येवंबोध्याः
किर्मीरोनागरंगेस्याद्दाताच कर्बुरे राक्षसांतरेइति मेदिनी जंबीरःप्रस्थपुष्पे ५८

स्यात्तथा दंतशठेऽम्लेऽर्थ इति च उशीरं वीरणामूले उशीरोऽपि मूलेऽस्योशीरम
स्त्रियां अभये नलदे सेव्यमित्यमरः ऊशीरमिति कापिलिकादित्वाल्लत्वे
उलीरः कर्कटकः यमे दीरमिति उपधालोपः कर्कटवाले दीरं द्वयेऽवेनी
रे चेति विश्वः गभीरमिति निम्नं गभीरं गंभीरमित्यमरः पचपलिमच् क
र्तर्यर्थे कृत्यप्रत्यये भरिद्रुपमस्थाने धरतेऽनेन शीधुः मद्यविशेषः
मैरेयमासवः शीधुरित्यमरः मर्द्वीकादिपानान्तरं कीवेव दुग्धं मकयो
दीक्षुनीवा [illegible] इति त्रिकांडशेषः शीलं स्वभावे सद्वृत्ते इति मेदि
जलनीलातु शैवालं शैवलं इत्यमरः शैवलेऽपमकाशेऽस्याच्छैवाले [illegible]
नेयं इति मेदिनी [illegible] शैवालमित्यादि उलूकादयस्त्र उ
लूकाः [illegible] काकारातिर्दिवान्धोऽपि इति मेदिनी वदेऽर्थे तस्य वाव
दूकः वाचो युक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकश्च वक्तरीत्यमरः [illegible] जंबूको
गजकंभाते [illegible] इति मेदिनी बाहुलकाद् कप्रत्यये [illegible]
मत्थोऽपि जंबूकं जंबुकं प्राहुः [illegible] द्विरूपकोशः जं
बूकवेधूकादयोऽप्यत्रैव [illegible] जंबूकः [illegible] नीचे पश्चिमाशापतौ च

पीतिविश्वमेदिन्यौ बंधूकंबंधुजीवे स्यात्कंदुकः पीतसारके इति च शालिमे
ति सौगंधिकं तु कल्हारमित्याद्युपक्रम्य शालूकमेषां कंदः स्यादित्यमरः
एषां सौगंधिकादीनां कैरवांतानां कंदो मूलमित्यर्थः नियामिः नेमिर्ना
ति निरोह्णपत्रिका च श्रोतयोः स्त्रियामिति मेदिनी बाहुलकाद्वयतोपि या
प्राप्नोति यामिः स्वसृकुलस्त्रियोरित्यंतस्थादौ रभसः यामिः कुलस्त्री स्वस्री
त्यंतस्थादौ मेदिनी जैनास्तु जामिः स्वसृकुलस्त्रियोरिति चवर्गे तृतीयादा
वजयकोषः चवर्गादिरपि प्रोक्ता यामिः स्वसृकुलस्त्रियोरिति हि द्विरूपेषु
विश्वः यातौ तु च उच्चैस्तु चितम् ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभं
गयोः वस्त्रसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपीति मेदिनी भवेतिभ्रांतान्य
स्यामिति भ्रमिः भ्रमिर्वेष्टथरायां स्यात्स्थानमात्रेपि च स्त्रियामिति मे
दिनी रश्मिः प्रमानदीधितौ स्यात्पदप्रग्रहयोरपीति मेदिनी वीज्या स्व
मेरोक्रमाह षेणिरित्यादि वेणीकेशप्रबंधने नद्यादेरंतरे देवताडे इति
मेदिनी वेणीखरा गरी देवताडो जीमूतः इत्यपीत्यमरः ज्यानिर्हानौ स्रवं
त्याचेति विश्वः ऊर्मिः स्त्रीरोगः महर्षिः श्रेअ्यो स्त्रीरशनिः स्त्रियामित्य

मरः ॥ रुग्णाः स्यादंकुशोऽप्युभावानितिकोशान्तरम् ॥ अक्षतपवंस्थारत्नमग्रमवमत्य
ष्ठुणांष्ठितात्रमितिमाघः ॥ हलिस्तुयादवेमेषेहलिः पाषंडवेदयोरितिविश्वः
येंद्र हलिंबोऽदुष्टानितत्तीयमितिश्रुतौ हलिमेषेउत्यर्थः ॥ अंगः ॥ अग्निर्वैश्वा
नरोपि: स्यात् चित्रकाख्योषधावप्युभावानितिमेदिनी वह्निश्च वह्निर्वैश्वानरोपि
स्यात् चित्रकाख्योषधावप्युभानइतिमेदिनी ॥ श्रेणि श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः पंक्तौ
समानशिल्पिसंहताविति च ॥ कटिः ॥ श्रोणिः कटकसमनीत्यमरः ॥ योनिः स्त्रीपुंस
योश्च स्यादाकरेस्मरमंदिरेइतिमेदिनी ॥ हृणीपृश्नि हृणीभवने निंद्रनयोरुणा
भावश्च ॥ घृणिः पुनः अंशुज्वालातरंगेष्वितिहेमचंद्रः ॥ पृश्निरल्पतनौ वि
त्यमरः ॥ पार्ष्णिः स्यात्तु नमदस्त्रियाम् स्त्रियोह्नयोः सैन्यपृष्ठे पादग्रन्थ्यधरेपि
चेतिमेदिनी ॥ भूर्णिर्धरणीति तक्षाणाभूर्णिरितिमंत्रस्य भाष्ये तु भूर्णिर्धा
रकः पोषको वेति व्याख्यातं ॥ दिवोह्व ॥ दीदिविर्द्विबणान्नयोरितिविश्वः ॥ दी
दिविर्ना धिषणो नैतद् स्त्रियामितिमेदिनी ॥ धिषणो बृहस्पतिः ॥ दीदिविर्द्यौ
पाकस्थालीसुरगुरुर्गंतुरितित्रिकांडशेषः ॥ दीदिविर्हो दशार्चिः स्यात्तुरी
वग्राकुफल्गुनीभवतनइतिहारावली ॥ ओदनो भीमसदीदिविरित्यमरः ॥ अतएव

म. कु. ६ ६० दीदिविर्दीदिविः सहितः इति व्याख्यानेनायम् सः तिष्ठेदेतत्रस्त्रियामिति न
लभ्येत ततश्च स्वर्णेतत्स्त्रियामिति मेदिनीयं योविरुध्येतेति ध्येयम् गोपा
मृतम् स दीदिविमिति मेत्रेत्र द्योतमानमित्यर्थः कविहृष्टि पतेष्विन्नेनानि
पात्यंते हृष्टिर्वराहश्च इति उग्रस्मनः स्थाविरस्य हृष्टेरिति मेत्रेत्र हृष्टेकार्मनाव
घकस्येत्यर्थः हृष्टेश्च वने इति याव्यर्थानुगमात् छविः शोभारुचौ योषिदिति
मेदिनी अथ चाषः किकीदिविरित्यमरः विनिमय इति किकिदीविः कि
कीदिवा विति हिन्दूपकोशः पातेः पतिर्द्वे नाविशीर्ण इति मेदिनी शकेः
उच्चारावस्करौ शमलं शकृत् पूर्वं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्ठाविशौ स्त्रियामि
त्यमरः अमरतिः अथामतिः इमीहिमदीपितिकालयोरिति मेदिनी ।
अमतिश्चामतिः काल इति हिन्दूपेश्च विश्वः वहिवसि वहतिः सचिवेगवी
तिविश्वः वसतिः स्यात्स्त्रियां वासे यामिन्यां च निकेतने इति मेदिनी अमरो
क्तिमाह घादेयानमिति रमेः रमतेर्ग्रीयके नाके पुंसि स्यादिति मेदिनी होति
कारोक्तं कोशांतरमाह मतिरित्यादि नितमायुदात्तार्थम् रंतिरसि रमतिरसि
मूढः क्रिः धीमान् सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षण इति अमरः दशापा ६

घोन्तस्वजोरिन्दीर्घश्चेतिपाठः तत्रारिणोनकारोनानुबन्धः उत्तरसूत्रेप्रत्ययोत्त
रारम्भात् अनुबन्धत्वेहि लाघवादिहैव क्रियेत तथासूरी सूरिणौ सूरिणः
इत्यादिरूपम् अतएवाभिधानमालायांसूरीतिनान्तमुदाहृतमित्यवधेयम्
यत्तुदशपादीवृत्तिकारैर्नित्यंसोऽकृत्यसूरिरित्युदाहृतं तदेतेनप्रत्युक्तं सूरावि
रुद्धमपि सदापश्यन्तिसूरयः विसूरयः विसूरस्योदयतोविस्ममासुरीत्यादौ
सूरिशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् अदिशदि अद्भ्योऽद्भुमप्रोलाकोऽत्यमरः भूरिर्नीवा
स्तुट्वेवचह्रेचपश्चिनि नपुंसकेस्वर्णेचप्राज्ञेस्साहाव्यलिंगकः इतिमेदिनी
चेकिरिति वकिकौटिल्ये तन्द्रिरिति कृदिकारादक्तिनइतिपक्षेङीष् तन्द्रीनिद्राप्र
मीलयोरितिमेदिनी तन्द्रीतन्द्रिश्चतन्द्रायामितिद्विरूपकोशः विभज्यनक्ते
दिवमन्तेद्विरोतिभारवि रास्रादिव्या प्रतिणांभोथरेजिसावितिमेदिनी प्रा
त्रिमश्लिष्टपमाकेतुमर्यः इतिमंत्रस्यवेदभाष्येउपमासुपमानभूतेकेतुप्रख्या
तेघ्नात्रिपत्रन्नामकेराजर्षिमिति व्याख्यातम् अदेविलिश्च अवीमत्तकः अविः
ऋषिविशेषः उज्वलदत्तस्तु अदेस्त्रिनपठित्वाअत्रिरित्युदाजहार तत्र त्रिये
वसिद्धेप्रत्ययान्तरवैयर्थ्यात् गोवर्द्धनस्तु अदेस्त्रिनिश्चेतिपठित्वा निरितिवच

नात्रकारस्थानेत्संज्ञा अत्री अत्रिणौ अत्रिणः इत्यादि तदपिन आद्युदात्तापत्तेः न
म॰कू॰ ८१ चेष्टापत्तेः जहीन्यामत्रिणोपणिणम् ह्रेश्वायअत्रिवाकेविदत्रिणः अश्रेहंमित्या
अत्रिणमित्याद्यावेतोदात्तस्यानिर्विवादत्वात् दण्डापादीहेत्तौतुअदेस्त्रिनिश्चेति
61 पठित्वाचकारात्त्रिविस्युक्तं तदपिन त्रिनिचश्चित्वस्यच्छत्वात् इकारेणवकार
परित्यागेसतिप्रत्ययस्वरेणैवेष्टसिद्धेः अतएवकैयटेइत्थं स्यानितिमंत्रभाष्येऽ
देस्त्रिनिश्चेतिमाधवः नलुमताग्नस्येतिसूत्रेकैयटोप्येवमेवाहेतिदिक् पत
त्रिरिति पतत्वाचकात्पत्त्राह्वानमत्वर्थेइतिठपतत्री पतत्रिणावित्यादि मक
राभ्याम् मरीचिः कृपणोटीमाहर्षिभेदेचरश्मौपतस्तीति विश्वः मरीचिर्मुनिभे
देनागभस्त्यावनतेक्रमकमितिमेदिनी कणीचिः पुष्पितलतागुंजयोःशाकटे
स्त्रियामितिच वेमः वीचिः स्वल्पेतरंगेस्यादवकाशेसुखेष्वयोरितिविश्वमेदि
न्यौ पुरः पुरुषः पुरुकैसोपरमंतेचपुंनागपादपेइतिविश्वमेदिन्यो हनरि
पहृषेकर्द्देरेहतेतोनिर्गुरोकौचवाच्यवदितिमेदिनी नहुषोराजविशेषेनागभि
दपीतिहेमचंद्रः चित्मोरणोतोदात्तेपात्मेयामादित्वाहाआद्युदात्तोयम् पतत्रि
देवान्हृत्वेवत्रहुषस्याविष्पतिमितिमंत्रस्यवेदभाष्येस्पष्टम् कलुषंत्वाविलै ८१

नमेरिरिति विश्वः वीर्येः वीर्यं छंमतद्दिव साव थि दी रेतयामते इति मेदिनी अर्ते
स्तु उक्कर्षातोयप्रत्ययः नन्तु मकारांत इति स्फारयति अरस्तृत्यादिनामुक्तं चे
तत् कं चिद्यावीररहंश्वरमर्त्यम् अपारहमदेवयज्ञनोजदिह्यादिमंत्रेषु तथा
दर्शनात् यत्तु मानःऽश्वोसोम्परहव इति मंत्रस्यभाष्ये मांतीयमिति माधवेनोक्तं
तन्मौहित्वादमात्रेनतद्वाद्वत्वे पदस्याद्युदात्तत्वानुपपत्ति प्रसंगात् उक्तश्रयो
गस्यकर्मत्वेन रातिना नस्य मासमैसोष्टुचात् गृहे देवाश्राषेद्यं तीत्यत्रमयमेव
तथाम्नानात् यानीयश्रे अरविंदाश्रयाधापुरित्यादि मंत्रांतरसंवादाच्चेति टि
कु स्त्रीवेऽनःप्राकटोस्त्रीस्यात् इत्यमरः करेगजगंडे स्यात् कुंभेभेनिं गनीविनि
यकाद्दभ्रामाद्रादिश्वाद्दे डुडुंरे टे पिवा यमेड इति मेदिनी कक्कदि करंबोमिश्रिते
बौतो भांत्तेषु दंध्य म क्षि ष्विति विश्वः कदंबोनिकुरंबेस्यात् नीपसर्षपयोः पुमा
निति मेदिनी कलेबीष्मा कुमेटेस्यात् कदंबपारपोः पुमानिति च कदंः कादंबः
स्याद्धमान्यत्रि विशेषेषायके पि चेति मेदिनी कलि कमलः पुंसि लेखन्यांयणा
लोपाटस्वरेपि चेति मेदिनी कपेवो कपक्रोधे अतः किंदव् वकारांतादण्या
वा तत्रवायः कुविंदः स्यादित्यमरः बाहुलकात् अलेभूषणादौ अलिंदः यस्या
मलिंदेषुनचक्रेरवमधुस्थागनागोमयगोमयस्थानि इति माघः प्रजादित्वादण्णादौ

हिरण्मयम् निषंगस्थिरिति चर्जोरितिकातं स्याभुरस्यनिषंगस्थिरःरथकूवरइत्यर्थः
मर्त्तैः नियंताप्राजितायंतासूतःक्षत्ताचसारथिरित्यमरः खर्जिपिंजादिभ्यः ख
र्जेमार्जने पवमादिभ्यजरः पिंजहिंसायां पवमादिभ्यजलच खर्जूरोद्रुमफलयोः
खर्जूरःकीटहस्तयोरितिमेदिनी हेमचंद्रो कृतसामर्थ्ये बाहुलकाद्भावाभावः ।
अथकर्पूरमस्त्रियाम् घनसारश्चंद्रसंज्ञःसिताभोहिमबालुकेत्यमरः वल्लसंवर
णे वल्लूरं उत्तमंशुष्कमांसंस्यात्तद्वल्लूरंत्रिलिंगकमित्यमरः पवंशालूरमंडूरा
दयः भेकेमंडूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुरा इत्यमरः अथमंडूकपर्णियाणामपि
तन्मतेइतिच तन्मले तमसस्वौकस्यलोहस्यमलेइत्यर्थः लोहमलंपुर्खेप्राक
सोरितिमेदिनी कमलइति कमस्लेषणे दंत्यसकारवान् कमलेचकमीद
चमय्यदंत्यमुदाहृतमितिविश्वः तोमलादयोप्यत्र तमलस्त्रानौ धुन्दीर्घेतेव
तोमलीनागवल्ल्यांस्त्रीकमकेतनतुसकमितिमेदिनी मृहिंसायाम् धातोर्वृ
द्धिः दुगागमश्च शार्दूलोराक्षसांतरे व्याघ्रेचपशुभेदेचसत्तमेतूत्तरस्थितइति
मेदिनीविश्वप्रकाशौ उत्तरस्थितःउत्तरपदम् राजशार्दूलइतियथा दुगतौ ।
कंदुःशार्दूले अनयोःकुक्कुःउक्तलक्ष्मलदवस्येस्यात्तोमेचेतिमेदिनी कमूले
षोकेसकोणंस्त्रभेनात्तवपानलेइतिविश्वमेदिन्यौ शिरीषादपिमरुद्धंगीकं ८२

घमापतलोचना मर्येकचक्रकलाशिकर्कशोमदमानिलः इति प्रयोगश्च
कुचस्यूर्दीर्घेश्च कचस्तनः कचस्तु चौरलेमता विति विश्वः कचीति दिला
न्तोष सम्मोणः इणः सम्पुणपदे चट स्यात् दीर्घे ते च थानोः सिवेः स्तवीतसी
वनद्रव्ये स्त्रोगिकाभिनपानेर इति मेदिनी ग्रामः ग्रावः स्यान्मुसलाग्र स्थले
हमेडलकेपचो भामानिति त्रिषितिविश्वमेदिन्यो उल्वादयश्च गर्भाशयो
जरायुः स्याडल्वं च कललोस्त्रियामित्यमरः मुल्वमिति मुचशोके लता
दिशावत् मुल्वेनाम्रयजकर्मेणाचोरेजलमेनिधावितिमेदिनी हेमचेत्र
वैते हेमागमो हमसत्वे च बिंबस्तु प्रतिबिंबे स्यान्मेडले पुनपुंसकम् बिंबि
कायाः फलेस्त्री वेस्तकलासेपुनः पुमानिति मेदिनी स्यतः संबोद्गलमेट
णादीनामप्रकोडदुमेपि चेति विश्वः स्तबो प्रकाडदुमयुच्छयोरिति मेदिनी
स्याद्गुच्छस्तुस्तवकः इत्यमरः ग्रावाणि ग्रावः स्यात्कदमे पाषाणइतिमेदिनी ।
ग्रहोमेवनसरेवारिवाहमुस्तकयोः पुमान् कन्दोमाख्यः स्त्री मुकन्दः भामिनि
ध्वंते रुधनाः इति च बलिमलि बलयः कंठरोगनाककाणेन्नपुंसकमिति
मेदिनी मलयः पर्वतान्तरे शैलांसदेशस्थानाम त्रिहृतायां तुयोषितोति च
[illegible] इत्यमरः हृद्गाः क्रियन्ते विषयैः हृदयम् ।

म॰ष्टा॰
६३
63

हृदुश्चंद्रो किमाद्दंसेवत्सेरत्यादि जन्माद्ययश्च हृग्रंत्यस्यात्तानिपात्यते जनी
प्रादुर्भावे नकारस्य तकारः जन्तुः कथसधिः संधिनसैव जन्तुणीः त्यमः १
तस्य पूर्वोक्तस्य कथस्य सधीरित्यर्थः हृग्भीतिभ्यां मृद्दैत्ये सूत्रोपि चेति मेदिनी
जनिता नवभ्याययथा सख्यनवस्तुः जनेरित्वेन् उकारोच्चारणमुत्तरार्थम् ज
नेरिति सिद्धत्वात् स्मृणीरिति णित्वेरणाद्युदात्तोयम् सहघिभ्यां किदिति नि
प्रत्यये त्वतोदात्तः साधितः मन्युरिति अन्तोदात्तोयम् अतन्त्रेजीत सूत्रेत
आद्युदात्तः साधितः घेटइति यमस्यैवैकल्प बाहुलकान्नत्वाभावः धा
मेटइति सूत्रे तु नालव्यादिः साधितः सायेसायोभवे कोणः कोषः घेटश्च
घोटवदिति द्विरूपकोशः नदीनत्येघस्योसीस्यात्पेलूषणशोकयोः पुमा
निति मेदिनी अन्येभ्योपि दृश्यते उत्तमादयोनुवर्तते ऊर्मिः ऊस्सूक्ष्मणि ऊ
त्तुभेदहेमनिमहारजनेनाकमेडलौ इति मेदिनी ऊलूमसीरजोनेत्रशोणयोः
पुष्पफलयोरिति च ऊसीदंजीवनेहृद्यालोवेत्रिषु ऊसीदके इति च इदस्य
त्रेत्रतीयोद्रुसादिदीर्घुदिशन्तत्रेणिपातः पृषाकप्यमीति सूत्रेरूसपवेति
हृतिकारदृष्टदत्वादि त्रेथायपुंभेननिर्णीतम् पारलौकिककूसीदमसीदादि
तिप्रीस्ताथः उत्सृजगाड्यजगादिति सूत्रेरूसदीर्घयोस्त्रेणनिर्देशोवामने ६३

नेति द्विकं उज्वलदत्तमतेनाह ध्वनोन्नुकचेति दशपाद्यां तु समानमिथ्यर्णी
मीतिपठित्वा ध्वनोनकुचवर्णाणिलौ कपालश्चेति व्याख्यातम् प्रकंचैतत्
धर्णाक्षिं भूरियायसमित्यादिदर्शनात् तंडुलाइति डुल चु प्रत्ययः वुगागमः
न्त्रेयात्तंडुलान्‌ विभजेत् चित्सर्रा तंडुलःस्यात्‌ द्विगडेचयथान्याचनिकरेपुमान्‌
इतिमेदिनी श्रजुपाइति अयमपि चित्स्वरेणान्तोदात्तः तथाच मंत्रः दीर्घ
स्यजुप्रायश्चेति वंबेरालश्चेति प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्त उज्वलदत्तादयस्तु श्रा
लजिति चित्तमाहुः तत्र चषालेयश्चश्चरूपापतद्‌तितिः चषालवंतः स्व
स्वः सृष्टिश्चामम् इत्यादौ चित्स्वरादर्शनात् अमरोत्किमाह चषालइति इ
ल्वलइति इलस्वमप्रेरणयोः वलचुगुणाभावः इल्वलातारकाभेदेनाभ
दैदैत्यमत्स्ययोरितिमेदिनी इल्वलातच्छिरोदेशेतारकानिवसंतियाः इनम
रः अन्वकाइतिपाठांतरम् तत्वद्वविश्रीणानेःस्यात्कुन्‌ शिलिसंज्ञयोरिति
क्षुनिबोध्यम् पिवतेर्वलचू लुगागमः कसत्वेच पिवत्यस्मिन्यल्वलम्
वेष्टांतःपल्वले चाल्यसरसुत्यमरः इकारइति रपरत्वाभावोणप्रत्ययश्चेति
वोर्ध्व धिल्यस्थानेशृद्देमेःयाविन्यमरः धिल्यस्थानाग्निसमसह्वरहेतुमक्तो
चेतिमेदिनी धिल्यस्थानेच अरसेचधिल्योमौधिल्यमालयइतिधरणिः

म.सो.
६४
64

शालेरिति शाल्यं तनस्त्रियां शाको क्लीबं त्वेऽमृतलोमरे मदनद्रुश्वाविधोर्नेऽ
त्तिमेदिनी मूलशाकि मूडकेयने शाल्कुशाको श्वविधोऽपि मूलंशिफाद्ययोः
मूलंवित्तंतिक इति मेदिनी शाकः प्रियंवदे इति विश्वः शाकानिक्वश्चमरः अ
म्लोरसविशेषस्याद् क्लीचांगेरिकोषध्याविति मेदिनी माक्षा मायास्याक्षा
बरीकृष्णोमायःपीताम्बरेहरेइति मेदिनी छायास्यादातपाभावे प्रतिबिंबा
र्कयोषितोः पालनोत्कोचयोः दीप्तिमच्छोभापंक्तिषुस्त्रियामिति विश्वमेदि
न्यौ हृत्तादीनांफलेसस्यमित्यमरः सस्यं वासमफलीये इति मेदिनी जने
पुंक्त जनः स्याद् हृदये परिवादे संग्रामेचजनपुंसके जन्यामातृवयस्यायाजन्मः
स्याज्जनके पुमान् त्रिषुस्यनित्रोश्चनवोदाज्ञातिमृत्ययोः वरस्त्रियेइति
मेदिनी अग्न्यादयश्च कोनेद्रकु उडामिस्तुज्वलदत्तादयः यत्तैनावइति
श्याघुदात्तः उक्तप्रत्ययांतो दांतइत्यत्रेइति निवातेवातत्राणे इति सूत्रेवृ
त्तिः म्रडागमइति नम्रपूर्वाद्धृतेर्ध्रगितिवावोध्यम् अग्न्याइति यत्तु
अग्न्यस्यमूर्द्धनिइति मंत्रेवेदभाष्यकारैरुक्तं दंतमग्न्याकोयम्रघ्नाः पर्व
तइतितन्मकृतमसूत्रमभिप्रेत्यैव यत्तुअग्न्यमदनंतमश्लस्तमर्हतीत्यर्थेन्छंद
सिचेतियइतितत्रैवोक्तं तदुपायांतरत्तयावोध्यम् माद्रेयीमारभेयीगार ६४

स्वामताच शृंगिणी अर्ज्जुनस्य त्वारोहिणीत्यादित्यमरः संपूर्वोह्वाग्लोपक्क
आतो लोपः संध्या पितृप्रसूर्नघोष्ण्यिन्नामर्यादयोरपि प्रतिज्ञायां च सं
धाने संध्या च कुलस्थूमातरे इति विश्वः संध्या पितृप्रसूर्नघंतरयोर्ष्वंगसंधि
षुइतिमेदिनी कन्याकुमारीकानार्योरोषधीराशिभेदयोरिति विश्वमेदि
न्यौ वंध्येति वंधबंधने वंध्यास्त्वफलेऽवृहृतादोप्रस्तावेलेवाणांतरे दृषी
प्रतिपदो संध्यौविषुवत्यमरः तिष्यपीतिच अंगुलिरिति पतत्यस्मारोद्
तेरप्रातेरश्यात्प्राकरीमेमेत्यादिमेत्रयारत्याधायामसृष्टम् प्राकारोच्छेद
शोभेदेनदीमेखलयोरपीतिमेदिनी सर्वेयात्वभ्याऽन यतिरिति यतो
प्रयत्ने यतिः स्त्रीपाठविच्छेदनिकारयतिनोःप्रमानितिमेदिनी कोटिः
स्त्रीधनुषोऽग्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः बोधिःश्रंसिसमाधेश्चभेदेपि
फलपादपे नंदिःपुंनोभाग्यानंदेस्त्रीनेदिकेश्वरेपुमान् कालिःस्त्रीकालि
कायांकास्पराजिकलहेयुगेइतिच इहेत्रिन्येवस्त्रुचे अधिकेतुप्रतिनि
धौर्थेच एवं सर्वेयात्वभ्याकुनिनादाराविपि अतएवदस्याधाघाष्ट्रित्यव
पठितमितिदिक् हृपिषि हस्तिः कीर्त्तयतेश्चावइतिप्राचेइलेवानुड्य
पथादित्ति कित्वेप्राचेवचनम् दूरिश्वद्राकेवातास्थसकमेकयमाहिश्व

म॰क॰ ६५

65

कपोलसिंहृद्देरः जैंसौम्याकेलोकांतरेऽप्युमान् वाच्यवल्लिंगाद्धरितोरितिमेदिनी
वर्तिर्भेषजनिर्माणेनयनांजनलेखयोः गात्रानुलेपनीदीपदशादीपेष्वपि
स्त्रियामितिवैतिः स्यात्रेडितेऽप्युमान् स्त्रियामंगुलिमुद्रायांस्यात्परिष्कृतमृत्तवेट्
तिच कीर्तिः प्रमादश्यप्रशंसाविकारो कर्दमेपिचेतिविश्वः इणुपश्यात्तकिन् इनः
कित्वक्रियायते केचित्तुकिरितिपठित्वाऽऽलोपवादः किप्रत्ययइत्याहुः तन्न
प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्ततापत्तेः नचेष्टापत्तिः अग्निः पूर्वेभि
र्ऋषिभिः ऋषिर्विप्रः काव्येनाशुचिर्विप्रः शुचिःकविः इत्यादौऋषिशु
चिप्रभृतीनामाद्युदात्तत्वदर्शनात् कथंतर्हिप्रसैमोटीयः ऋषिभिः क्र
[illegible]इत्यादौ ऋषिशब्दस्यांतोदात्ततेतिचेत् इकुष्यादिभ्यइतीकप्रत्ययेसती
तिस्वरेणऋषीणांतो ऋषिर्वेदेवास्मिष्टादौदीयितोचऽनुमानयम् शुचि
र्दीप्तावग्निशृंगारेषाषाढेप्युद्वमंत्रिणिइतिमेदिनी भ्रमेः भ्रमिश्चिचपया
वमरोजनुपत्तेतिमंत्रे भ्रमिर्भ्रमणशीलेदरिद्रेजनमितिवेदभाष्यम् क्रमि
तमिक्रमुपादविक्षेपे क्रमिर्नाक्रमिवन्नकीटे लालायांक्रमिलेखवे
इतिविश्वमेदिन्यौ पारंतपारंदेवास्मिभासरःक्रमिवल्कमिः इतिहिरूप
कोशः तिमिरिति नखकाचाया [illegible]मत्स्यालिमिर्नामतयाचाक्षिति ६५

मिंगिलः तिमिंगिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति लदगोति बालरामायणे मत
मांकेरामुवाकम् स्थितिः कासे सितेन भूर्जेऽइति विश्वः स्थितिर्भूर्जे ना सितत्वासि
तयोः स्त्रियामिति मेदिनी मनः मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ तेजोसेन तरौ जिनेऽइति मे
दिनी वर्णौ बलिर्दैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः उपहारे गुमानस्त्रीत्वजरयास्य
च्यचर्मणि गृहदारुप्रभेदे कन्दरावयवापि चेति मेदिनी वसिष्वपि पश्चाद
प्रभाग्न्यूनस्यात् चामिरिति टंकमः सूत्रेस्पष्टमस्तु तालव्याः हयमपि छेद
नमाथने प्रयुज्यते वामादीनामिव करणानां कर्तृत्वे व्यापार्यत्वनियमादिति
वैशेषिकाः वासार्थमित्यत्र स्कोरिति सलोपः प्राप्नोतीति भाष्यम् वार्णीभेतंस
षिमंतामनीषिणः इति मेघः राजि स्त्रीपंक्तिरेखयोरिति मेदिनी इहवादीणा
पतोनि दिष्टः वाइलकारणपतादपि तथा च भूत्वादिसत्त्वे वदंतीति वादया
वाचकामृत न्यासकारादयः वारिर्वींगगजबंधन्योः स्त्रीलौवेंद्रुनिबालके वारिस्या
द्गजबंधनसंकलणामपियोषितीति वारि सरतासरसत्वंनावारिकंक्षीवेरतीरयोः
वारीवसीमबंधन्योरिति विश्वः हारिः पथिकसंतानघूताद्भिंगयोः स्त्रियामिति मे
दिनी खटतेः खाटिः खाटिरुवमरदेहेपि स्यात् किणाषाबरयस्त्रियामिति मेदि
नी नहाम्भ्राद्ध स्त्रियामिति लिङ्गानुशासने स्त्रियामित्यधिकारे नाभिरहादेश्वियइति

सूचितत्वादितिभावः केचिदिति तथाचमेदिनी नाभिर्मुख्यनृपेचक्रमध्या
म॰क॰ न्त्रिययोःपुमान् द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां कस्तूरिकामदेऽइति भारविश्च
६६ प्राग्नुक्तं मन्दस्तु मत्तं कजकोशकोमलेऽहपादिनश्रीणगुपनीवनाभिभिरिति प्रा
66 प्याभिर्नाऽत्रोपकरणोस्त्रियांप्राकनिकोतरे पुर्द्व्यथ्यगजपर्य्याणोव्यवहारांतरेपि
चेतिमेदिनी कापिलिकादित्वाल्लत्वम् प्यालिस्तुकलमादौ चगयमाजीरकेपु
मानितिमेदिनी क्रमः कारिःस्त्रियांत्रियायोस्याद्वाच्यलिंगस्तुशिल्पिनीतिमे
दिनी जघ्निमित्याभिणः प्रत्ययांतरकरणंस्वरार्थम् यन्त्रणामिंजघास आजिं
नजग्मुःस्वकृतोतपाणीडत्यादौ घास्याजिपाणिप्रभृतीनामंतोदात्तत्वात् ज
निरिति स्त्रीलिंगे कृदिकारादितिपक्षेङीष् जनीसीमंतिनीवध्वोहत्पत्तावो
षधीभिदीतिमेदिनी आजिःसमभावक्षोणी युद्धेऽइतिविश्वः परारिरातिरारादिश्च
त्यमरः पादेच पादेउपपदे अजपतिभ्यामिणः पादस्यपदाज्यातिगोपहतेषु
ष्वितिपदादेशः अतएवनिर्देशाद्वाहुलकाद्वाजेर्वीभावोन पदातिपत्तिपद
गपादातिकपदाजयः पदत्रश्चपदिकश्चेत्यमरः आणिः राषिमेंषादिभुजयो
रितिमेदिनी प्रे पुंस्येवांधुप्रकीकूपउदपानेतुपुंसिवेत्यमरः नौ स्त्रीकरी
वस्त्रं वेपेपिनीवीपरिपणोपिचेत्यमरः परिपणोमूलधनं समानेख्यः ६६

शाख्यादिति यत्तूज्ज्वलदत्तेनोक्तं इन्धातेरचोदात्त इति तन्न धातोः सक्रियाना
न् धातोर्विच्छिन्नत्वात् यदपि तत्तैनैवोक्तं इति सर्वे सूत्रे उक्तं उन्नान्तु वर्ततेनहि
ण उत्तरस्योदात्तवचनात् शावकादिति तदपि न सर्वोदात्त इति हि नायं प्रत्यय
निर्देशुं तथाहः किंतु समानपाद सस्यानि वियेयं निर्देशु प्राह्णस्वरूपपरः तथा
च कथं ज्ञापकता यदपि सर इन्निति व्यापकता यदपि सर इन्निति व्याख्याय समा
नस्य सम्भाव इति प्रक्रियास्मरणमात्रेण कृते तदपि न विधायकाभावात् यद
पि सरमंजीकादिभिः समानपादे दर्शीति सूत्रेणोक्तं तदपि न लोके सखि
शब्दस्यासाधुतापत्तेः अपि च सखा सखायमब्रवीत् सखायः सख्य अपचत
सखायस्त्वा वहूमहे सखा सखिभ्य इत्याः इत्यादिमन्त्रेषु सर्वत्र सखिशब्दस्या
द्युदात्त एवेति निर्विवादम् एवं च धृखुदात्त इति व्याख्यानं वेदवार्तानभिज्ञत्व
प्रयुक्तमेव तथा च ज्ञापकोपन्यासोपि गर्भस्रावेणैव गतः अपि च तथा दे
ख्या इणित्येव सूत्र्यतां किं सचेत्यादिना शब्दतोऽर्थतश्च गौरवप्रसंगात् अ
पि च इणात्यपि मास्त्वं नो मरुत्यादि त्रिसूत्री जनित्वाभिभ्यामित्यतः प्रागेव प
ठ्यतां एवं हि महद्देवलाघवम् सचेदात्त इति भिङ्कल्पतो ज्ञापकस्यानाश्र
यणात् ननु वा तेर्डिच्चेति डित्वोपजीवनार्थमिस्य पाठ इति चेत् तर्हि णिक

म॰ दू॰ ६८ णाणानंतरमेवञ्चप्रकरणं सर्वमस्तु नैवम् इति सूत्रे ऽनुपलब्धस्यापि श्रीत्य
स्यानेतं च मिव पीत्यादि पक्षान्ता ऽस्वान्तुवर्त्तिष्यते न तु उ इत्वे वकाराघनेक
यात्रु पाठ लैयर्थ्या पत्तेरितिदिक् तस्मादस्मत्पुस्तकेषु व्याख्यास्तु यीभिराद्दतो
या दशापादीवृत्तिग्रंथाः ख्यायातो माथव ग्रंथः यत्नेस खिमस्याचरम् इ
त्यादीन् मेञानुख्याचक्षाणानां वेद भाष्यकृतां ग्रनेकपद्यहृकास्थिता ग्रंथाश्च
ह्यानुकूला इत्यवधेयम् ग्रस्मिः कोणः ग्रश्रामरोत्तिमाद् स्त्रियस्ति एवं च सु
प्रातस्तुम्बेति सूत्रे चतुरश्रोति तालव्यपाठ एव केषांचिदं त्वपाठस्तु पतस्त्र ग्रा॰
नालोचलमूलक इत्यवधेयं न चैतावता चतुरस्त्रमिति दंत्यप्रयोगः ग्रसु इ
इति भ्रमितव्यं ग्रकारांते न दंतगर्भेणास्यप्राह्ने न विग्रहेतत्सोढत्वात् न च ता
द्रुपान्नाहेपिविप्रतिपत्तव्यं ग्रस्त्रः कोणकचे इमिस्त्रीवमस्त्र गाश्रीणानेत्
तिमेदिनी कोषात् ग्रद्रिहंताश्रेसर्प इति मेदिनी ग्रचरां कुङ् प्राहे कवि
र्वाल्मीकिः स्तुस्क्रयोः सूराका व्यकोरेशुभिस्पात् वलीनेहघोषितिः इति मेदिनी
रवनिकविरवनिः स्त्रियामाकरस्यादित्यमरः एपतादचुइति प्रत्ययवान्निरपि
रवनिरेव मता खानिरिति द्विरूपकोशः ग्रंथिस्तु ग्रंथिपर्णीनाबंधेयेकर भेदप
र्वणोरिति मेदिनी हतेक्षंदमि बाङ्कलकालोकेपि वर्त्तिभैषज निर्माणेन ६८

यनोजनलेखयोः गात्रानुलेपनीदीपट्प्राद्वीयेयोषितीतिमेदिनी कृष्ण य
ज्ञनपरानेतिसूत्रेन्यासकारहरदत्ताभ्यां किर्योगि यीरित्यत्र कृष्णोरिखेत्तुपन्य
स्तंतत्कचिदुणादिवृत्तिश्रमनेषणीयं ऊर्वीः गुर्वीः कृष्णोरिखेतिवा पाठः प्रो
थनीयः वराहस्सूकरोघृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिरिंष्ट्रमरः ऋयुपयस्तानि
तिकप्रत्ययेकिरोपि लचित्तचः किरोपिस्यात् किरौप्रोक्तः पथ्यः पथ्यिरितिहि
तूपकोशः गिरिर्नानेत्रुरुग्भिदि अद्रौगिरिजकेयोषिज्जीर्णा सूज्येपुनस्त्रिवि
तिमेदिनी ऊटिरिति त्रीषितक्रूटीकूटः कोटश्रमानस्त्रीपुंसयोः टेहे ऊटी
स्यात्तुंभटास्यांचसुरायांचित्रगुच्छके इतिमेदिनी कपिर्नासिल्हकेप्यारवामृ
गेचमधुसूदनेइतिच सर्वयात्तभ्याः कर्मण्यारण्येक्रियायांचउत्तरक्रमकपो
मतमितिरुद्रः चर्मकृतौ चपलकेइतिमेदिनी हंहे ब्रलत्तवत्तयाचेदेन
हयोःउभिवेयसि अतिग्योगाभिदोर्विप्रेइतिमेदिनी अप्रमेति भाषाया
मपीष्यते छेदसीतित्वप्राकिनैवान्वेति दम्भ धारिभेति कृहिंसायां यतेयो
जूलदत्तरीत्योक्त दप्राणाघातश्रणतिर्नपठ्यते तत्स्याने मृदुत्ययश्चदीर्घो
दिः निब्बलत्सूभ्यइमनिति वेदोग्रहणाचानुवर्तितम् यत्तेचेतत् पिर
तान्त्रोभरीमभिः वातस्यसर्गोग्रमवत्सरीमणिमीलीबर्हिःस्वहरीमाऊषाण

म.क.
६८

यस्यामनिभाम्नदिग्नुतत्त्सीमनिर्ह्रिरण्यपाणिः इत्यादिमेत्राणांतद्वाष्यस्यचा
नुगुणत्वादुक्तप्रयोगाणांभाष्यायामदर्शनेनछंदोनुवृत्तेर्न्यायत्वाच्च अत
एवसर्वत्रग्रहणंकरिष्यति नामन्सीमन् समेति मनिन्नंताः इतिशेषः नाम्नेति
म्नाम्नभ्यामे मलोपः सीमेति सिमसीमेख्वियामुभे इत्यमरः पामेति पिब
तेः पुगागमः बाहुलकात्मनतोपि यदाप्रजायां त्वयः शेषश्चयद्माचेत्यमरः
सूप्रेरणे सोमाचंद्रः तुथान् धामदेहेगृहेरश्मौस्थानेजन्मप्रभावयोरितिमे
दिनी सुपाप्मेति कुत्तरस्यदत्वेरणंतोदात्तंपदं मनि नित्वमथ्योदात्तस्यात्
सुष्ठुसृणातीतिविग्रहः स्यतिदुःखयतिदुरध्येयत्वात्साम सामक्लीबमुपा
यस्यभेदेवेदांतरेपिचेतिमेदिनी आत्मान्तुसिस्वभावेपिप्रयत्नमनसोरपि
धृतावपिमनीषायांशरीरब्रह्मणोरपिइतिच हनि यदिकाभंभरालीस्या
दितिहारावली कबरः पाठकः बवयोरैक्यात्कबरीकेशविन्यासः जनपदेति
ङीषु अन्यत्रकबरा गिरउन् उदंसूत्रेकेचित्रपठंति अतएवगरुताउयत्
इतिविग्रहे डप्रत्ययेपृषोदरादित्वान्नलोपे गरुडगरुडशाहंमुत्पादयेति उ
दंकमिः उज्वलदजस्तुकमित्रितिनितेपपाठ तन्न उदंत्यत्यात्रसिद्धपानम् ६८
उदंतेसोमंमधुदःस्यादौनिःस्वराभावात् दृशायाघोत्तुउणादमगितिस्त्रित्रितउद

मिति सर्वनामस्थानेऽयंप्रत्ययपरामर्शोति कायतेर्डिमिः प्रयोजनाभावादेव
मकारस्यानुस्वाराविरहे सिद्धे ककारस्योच्चारणार्थः दृशापाघ्रान्तु डिमित्येव सूत्रितं
किमितिसर्वनामस्थाने पाघ्रान्तु ड्वित्येव सूत्रे अत्यवाधिके प्रदीनमित्याहुः
अस्मुत्तेपर्णे असंप्रहरणे चापि कर्णवालेन तुमकमितिमेदिनी पत्रं पत्रे तु वा
हने पर्णे स्यात्यते ऽपारपद्विणोरितिमेदिनी पिबतेः पात्रम् षित्वान्ङीष् पात्री
मत्रे त्रिषु क्लीवे स्रुवादौ राजमन्त्रिणि तीरद्वयान्तरे योग्ये ऽपि इति मेदिनी अरिजे
क्लीवेंबरीषे भ्राष्ट्रो ना इत्यमरः वेष्टं विष्टपं उष्ट्रः क्रमेलकः उष्ट्रे क्रमेलकम
यमहांगा इत्यमरः सविमुच्योः सूत्रि सूत्रिमथाचुरादिण्यन्ताभ्यामेरचा सिद्धे
स्वरार्थमिदं सूत्रं नवघ्नातमिति अचाचसोबाधात् सूत्रेण सूचनाद्ग्रन्थे
सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोरिति विश्वः अमिचि अतमिति अनुनासिकस्य क्विझ
लोरिति दीर्घः चित्रा आखुपर्णी गो ऽन्ते बास्तु भद्रादन्तिकासु च मायायां सर्पभेदे
त्रे नदीभेदे ऽपि च स्त्रियाम् तिलके ऽलेख्ययोः क्लीवे कर्बुरा ऽद्भुतयोरपि तद्गुण
योगाच्चान्यलिंगमिति मेदिनी मित्रं सुहृदि न द्वयोः सूर्ये पुंसीति च प्रासङ्गे लो
हास्त्रयोः क्लीवं छुरिकायां तु योषितीति च प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः पुनरत्रा
द्राणापेवे चित्रं देवानां मित्रस्यं प्राग्नेस्यपश्वस्तमसि इत्यादि पुनातीति पुत्रः

म॰क॰
६६
69

उन्नरके नमस्त्रायतेऽतितमुष्यन्तेतरम् स्तीति ड्त्वाद्दिलोपः वलिलोपः
ड्त्वान्ङीप् स्त्रीयोषिदबलायोषानारीसीमंतिनीवधूरित्यमरः गुङ् गुङ्क्ष्रा
द्दे गोत्राभूगवयोर्गोत्रः पालेगो त्रेकुलाख्ययोः संभावनीयबोधेचकानन
तत्रवर्त्मसुऽतिमेदिनी सत्रमाबादनेयज्ञेसदादानेचकैतवे सत्रेयज्ञसदादा
नाछादनारण्यकैतवेऽतिमेदिनी ऊयामा होत्रायाह्वः अतिह्वपिस्त्रीलिंग
ऽतिद्दोत्राभ्यश्छऽतिसूत्रेहरदत्तादयः शृयतेव काराद्धोत्राभ्यिनावामिति
होत्रेह्वविः यात्रातुपातनेपिस्यात्गमनोत्सवयोःस्त्रियां मात्राकर्णविभू
षायांवित्तेयात्रापरिच्छदे अत्तरावयवेस्वल्पेक्लीवेकार्त्स्न्येवधारणेऽतिमेदि
नी कर्णाप्राह्वयद्दोश्रोत्रंश्रुतिःस्त्रीश्रवणंश्रवणंश्रवःऽत्यमरः भस्त्राचर्मप्र
सेविकेतिच गमेः गात्रमंगकलेवरे सेवेरमात्रनेघादिविभागेपिसमीरि
तमितिविश्वः चारित्रमिति इत्रप्रत्ययेचरित्रमित्युक्ते नचतत्तपवप्रज्ञाद्य
णासिद्धेकिमनेनेतिवाच्यम् स्वरेविशेषात् चरित्रीति गौरादित्वान्ङीष् ।
अमेः इत्रएवानुवर्तते नोत्रः आमसमित्र समयानिकषाश्राहोसमीपवाच
को बाहुलकाडुषः दोषादिवेगुंणाभावश्च दिवा स्वदेईश्च स्थयेत्यादिस्य
मरोक्तिमाह् चिह्नकर्णमिति सूचेःसूत्रमिति णिलोपेकृतेकत्वादिसूत्रंमेसा ६६

त्कंटके ध्यामे पुंस्यमौ त्रिषु चाल्पके इति मेदिनी पातेः डित्वाहिलोपः उका
रनकारयोरत्तु फलेत्तुं सोसुक्तिं इति सूत्रेण मो चाम यत्तु ज्वलसत्ते नो मंके उकारउ
च्चारणार्थ इति तदाकारविकहत्वाथेदं पुंसो सुङितिसूत्रेण्यासरदित्ताभ्यात्र
नातेमके कुसनुक्त्वं श्रूतिपठितं प्रमोडुमसुनित्यन्ये भाष्यैस्तु सूतेः सप्रश्रवसे
वेधुमानिस्तुक्तम् उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता इति तु तत्त्वम् ह
विर्भुजि भुचिष्यन्तस्वतंत्रे च हस्तसूत्रक दासयोः स्त्रियां दासीगणिकयो
रिति मेदिनी वसेत्तिः असम्भुवि बहुलवचनान्नभूभावः यौतमेः असुहे
सव निहे स्याहित्न क्लि हीट पांसुलः इत्यमरः स्त्रीपुंसयोर्विनत्तिः स्यादि
त्यमरमाला हृणातेः इति श्रमेषुटेमत्रेयनाः इति मेदिनी हृणात किरीटे
मुकुले न स्त्रीति चैदुगोमी हृपीटमुदरे नीरे इति विश्वः हृपापाघांत्तहृ
हृकपिकपिभ्य इति पठित्वा कंपीटः इति चतुर्थमुदाहृतम् कपोरोलः
त्यत्र न्यासे तु हृकपिभ्यामिति पठ्यते अतलः इति रत्रप्रत्तिमः इति कञ्चि
त् तरते श्चलिङ्ग्य कपठित्वा तिरीटः कलहृदाइति कञ्चिद्याख्यानं हविव
वि उचितं तु भवेन्नामेति जातेसमंजसेः इति मेदिनी जटिकापि जद्दमलो

मुकुलेऽपुंसिनद्योर्नरकांतरेऽइतिमेदिनी कमलंछादनं विकसितमन्ये सर्वथा
म॰ क॰ तुम्भोभस्तनदग्गपापाघादिभ्रमभ्नुनइत्येवमस्त्रम् सरइति सरं स्त्रियामपिगोरादित्वा॰
७० त्तीषु सरसीतुमहासरइतिपाह्वार्णवः महांतिसरोसिसरस्यइतिभाष्यम् पय
70 इति पीङ् पाने पयःस्यात्क्षीरनीरयोरितिमेदिनी वर्चर्दीप्तौ वर्चोनपुंसकेतु
पेविष्ठायामपितेजसी पुंसिचंद्रसुतनयेइतिमेदिनी णभहिंसायां भौवादि
कः क्रैयादिकश्च तपसंतापे षद्गमर्षणे महपूजायां तमुग्लानौ रंजरागे
एभ्यः षड्भ्यः असुन्निसांतं अप्तृकयोरदंतमपि नभंतुनभसासार्द्धंतपेतु
तपसासह तमेनदतमः ओ कांतंजेनापिरजःसममिति हिंरूपकोषः तपोलो
कांतरेपिच चांद्रायणादेयमेंचपुमान्शिशिरमाघयोः महोबलेज्योति
षिचपुंसिदेमंतमार्गयोरितिमेदिनी महउत्सवतेजसोरितिच तमःक्लीवं
गुणशोकेमेदिकेयांधकारयोरितिरभसः तमोध्वांतेगुणेशोकेक्लीवंवाना
विपुंतुदेइतिमेदिनी नभोरजसीतुकारव्यास्येते हदिन् रोदश्चरोदसीचा
पिदिविभूमौपृथक्पृथकु सहप्रयोगेप्यनयोरोदस्यावपिरोदसीइतिवि ७०
श्वः वीणत्यादिश्च विद्यःपतिरिति णाबात्यादौयोवनेचनपुंसकमितिमेदिनी

अनशाणने अनोभगांतस्थानेच अनोपमायः सरसांजातिसंज्ञयोरितिटचू
पाकस्थानेमहानसमित्यमरः रेफोवर्णमिति अरेपसातचेतिमंत्रेनिरवद्यये
त्तिभाष्यं उरुर्बले ओजोदीप्तावष्टंभेप्रकाशबलयोरपीतिमेदिनी अयतेः
उत्तमांगंशिरःशीर्षमित्यमरः शृणातेर्बाहुलकात्कप्रत्ययेऽसदेतोपि शिरोवाचीशि
रादंतोऽप्योजोवाचीरजस्तथेतिकोशांतरम् पिंडद्याद्यशिरइतिवायवीये ओड
लोहृष्टगंडालोऽकुमाराणांतरस्विनां विचकर्त्तशिरांस्येषांनालम्पादिवपंकजात्
इतिमहाभारतम् अर्त्तेः उरोवत्सेचवक्षश्चेत्यमरः रिवेः इह्रदशपादीहत्तोनु
वृत्तानुवर्तितः रेकः रेकसीइत्युदाहृतंच तन्न उज्झसूत्रेनुवृत्तानुवृत्तेर्निर्विवाद
त्वात् मेदुःकल्पतोमानाभावात् लक्षविसंवादाच्च उज्वलदत्तेनतुरिचेर्यत्ने
चिकित्त्वेतिपठित्वा नुटेचानुवर्त्यकित्वाकरणाभावेनुदः असुत्वेनसकारे रिक्व
सितिसाधितम् तदपिन उक्तोदाहरणस्य लोकवेदयोरप्रसिद्धत्वात् नित्यरे
कुणो अमर्त्य पिरिवर्णस्यरणस्यवेकुणाः रेकुणस्वत्यभियामभेतित्यादिमं
त्रेषुरेकुणाइतिपाठस्यसिद्धत्वात् वैदिकनिर्घंटौचसुवर्णपर्यायेषुतस्यापा
ठात् वेदभाष्यादिषुप्रकृतमहत्वेणैतस्यसाधितत्वाच्चेतिदिक् चायतेः न्व
नोदधिषुपचतामनुतेदधिषुन्वनः इत्यादिमंत्रेषुन्वनाःप्राहुःप्रसिद्धाः पते

म॰स॰
७१

71

नगाः नगमित्युच्यते त्यबाकुलकागात्तमितिवदंतोदण्डपादीहतिकारान्तदन्तुगाः
प्रसादकारादयकृपरात्ता वर्णो रूपमिति प्रभृतिषु देवाम्र अभिवर्पमाभूदि
त्यादिमंत्रेषु प्रसिद्धमित्यम् प्रोपः स्यात् रूपं पोलमिति स्तंभूतिचेद्रः अकारा
तोप्ययमिति प्रोपवृक्षलाङ्गूलेषु मनुन इत्यत्रावोवाम प्रोपः प्रोपो च प्रोव स्वप्रो
फेप्रोक्तेच प्रोफ मतिहि रूपकोषः स्तुतिभ्याम् स्वातोत्तुवेगोद्वयोरिति विश्वः
रेतः शुक्रेपारदे चेति मेदिनी पातेजट्च वर्गीत्ततीयादिः उज्ज्वलदत्तस्तु जुट्
वेत्यत्तस्यादिं पपाठ तत्र विपाजसा पृथुना शुशुपाजा अमर्त्यः इत्यादिमं
त्रतद्भाष्याविरोधात् अदेः भिासाल्ली भक्तो मंथो नमित्यमरः द्विजातिप्रो
षणा यदेतदंथमेति भारविः समं थसाममदः पृथ्वीमेतिश्रुतिः स्केदेश्र
अमनुपश्चातादेशः आपः कर्मा ख्यायाम् अस्तनुकस्वश्रुयातोः प्रत्यय
स्यानुमागमस्तुवा अप्रसतीमप्विना अपोसियस्मिन्नपि संदधुः बाहुल
कादित्युपलक्षणाम् कस्वन्तोवास्त इति व्याख्यानादित्यपि वोध्यम् तथाच
श्रुवते कतमेपि नत्र सकमापः इति कोषमुदाहृत्य सर्वमापोमयं जगदिति
प्रयोगो दुष्टोट हत्तो मममाषिता रूपेप्यापातेरमुनन् कस्वन्तचयातोः प्रत्ययस्य
जुट्चेत्यर्थः अज इति ऊलोजपाजापि नदेः दिविगोने नमोव्योम्निनभो ७१

मेघेश्रावणेचपतद्ग्रहे घ्राणेमृणालसूत्रेचवर्षासुचनभःस्मृतम् इति विश्वः
नभः क्लीबं व्योम्नि पुमान् घने घ्राणेश्रावणेवर्षास्वपिमतंतोयपतद्ग्रहे इति मेदि
नी नभस्तु नभसासार्द्धमिति द्विरूपकोशात् अदकारान्तोपि विश्वोक्तिमाह अघम्
इति अमेः अमंतिगच्छत्यनेनेत्यघः दुरितं रंहो वेगः अहिहनिभ्यामसुना
सिद्धेः घिरहिभ्यामसुनि अंघो रंघः इति माधवः दितिस्वत्वहृद्यमित्तिगोवर्द्धनः
तथाचस्याद् अंघसाअर्थवतु अर्थेत्वमेव दृश्येत्तरे दृश्यमत्थेति द्विरूपकोषः एवंच
दृत्तायांसिद्धमंहोविदथन्तुगृणापयः ग्रमंहोवियातमिति रंहः मंहः
सुराणांजगदुपकृतयेनिम्नयुक्तस्ययस्य स्तौतिप्रीतिप्रसन्नोन्वहमहिम
हृचेः सावतांत्वंदनोवः इति च घकारपाठोनुप्रासरसिकानांभ्रमादिकः इति
वदेत्ति टेपाश्च रहस्तत्वेरतेगृह्ये इति मेदिनी अंचुयजि अंकः अंकोसि
अंकोसि अंगः अंगसी अंगोसि योगः योगसी योगोसि उच समवाये अंशसा
दस्तुनिबाहुलकात्कुत्र न्यङ्कादित्वाद्दा ओकश्चाश्रयमात्रेपि मंदिरेपि नपुंस
कमिति मेदिनी भुराजिभ्याम् भुवः अंतरिक्षं षडसतप्रतिरूपकमव्ययं इदम्
रजो रेणुः रजः क्लीबं गुणांतरे आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेपि दृश्यते इति मेदिनी
घ्नन्नर्थैकप्रत्ययेतु अकारांतोप्ययं रजोयं रजसासार्द्धं स्त्रीपुष्परजःस्मृलिपित्यजे

यकोशः विरजानंदीविरजांदीनामिति चेद्धेः छंदः पद्यप्रभेदे पि सैराचाराभिला
म·कृ· षयोरिति मेदिनी अकारांतोपि छंदावभिप्राय वशावित्यमरः द्विरूपकोशो १
७२ पचिवचिभ्याम् पदः पदसी पदांसि अनीकाधिकरणे पूर्वांतरे हे पदसीइ
72 ति शाबरः साम्यादस्याः माथवस्तु पदं परिश्रदे इत्यस्मादसुन् पदः छदिः संवत्स
रार्द्धे चेत्याह वहिन अत्र पूर्वसूत्रोत्सृष्टमनुवर्त्तयतोज्वलदत्तादीनां मतेनो
दाहरणमाह वदान्त्यादि प्रांचइति सकलवृत्तिकृतः प्रसादकारादयश्चैत्य
र्थः पदस्त्वाप्रकृते उक्तोदाहरणानि दृष्टानि लोके दृश्यंते न चासंभवेति छंद
सीति सूत्रात् वेदेतु विपरीतमेवास्तीत्याह वस्तुतस्त्विति वेदभाष्यकारास्त्व
हमाद्विणाइत्यवत्यथेयम् मिथुनेभिः सुपथाः सुश्रोताः अमुदाहरणम् विधा
नः वेधाः इमिहृषीकेशानुपेचपरमे पिनिः इतिमेदिनी नोधाइति सप्तोभ्भ
वहिपर्याय नोधाइति मेत्रे नोधा ऋषिर्भवतिइति निरुक्ते नवेदस्यातीति तुने
रुक्ते सुत्पत्त्यंतरमबोध्यम् अत्र स्वरसूत्रम् गतिकारकयोः पूर्वपदप्रकृति
स्वरत्वं चेति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादोयं चेद्ध्रे चेद्र्जतमभत्तेच तदि
वमीयते चेद्ध्रइतिवा मीयतेइति दासीभारादि सूत्यादने द्रुदत्तः पुरसिच १
पुरोधास्तु पुरोहितः इत्यमरः पुरूरवाः बुयस्तुतः राजर्षिर्विशेषहरवाइत्यपि १ ७२

विद्यान्तरस्व: प्राह हकारस्यापि दीर्घत्वमिति द्विरूपकोशः न्ववत्वा इति पि
बेस्सके: सार्वधातुकसंज्ञाप्यत: स्यान्न उपा: कित् दशापाधातुवस: किदिति
पाठः वसातिस्सूर्येणा सहेत्युषा: अयोभीतिमस्त्रे उषा: सञ्ज्ञत्यते इति वार्त्तिकस्य
समुपद्धिरित्युदाहरणं विशवद्भिर्हृदरदनादिभिरयं पाठः प्रुसस्कृतः दमेहनसिः
समार्च्चिर्दमना: क्रुक्रुत्यमर: पदेष्वन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ऊुषोदमूना:
दमूनसं स्वहपतिं वरेण्यम् दशापाधातुसूत्रे पठ दीर्घः पठन्ते तन्मते ऊ स्यो बा
हुलकाद्दोष्या: प्राचेणेति स्त्रियां बहुष्वप्सरस इत्यमर: स्त्रियां बहुष्वप्सरस: स्या
देकत्वेऽप्सरा अपि इति शाद्वतार्णव: अप्सर: स्वप्सरा: प्रोक्तास्सुमना: सुमन: सु
चेति द्विरूपकोषः एकाप्सर: प्रार्थितयोर्विवाद इति रघु: विदि भुजिभ्यां वि
श्वे प्राह स्वरूपपरत्वात् भिन्नादेशेन कृत: उदाहरणं विश्वं वेत्ति विंदति लु
[illegible] इति विग्रह: अत्रोज्ज्वलदत्तेन विश्ववेदा अग्नि: विश्वभोजा इन्द्र: तन्तु रूपक
तीतिसमस्याशलुगित्युक्तं तेना प्रमेन्द्र देशास्यदुर्वारत्वात् समरलीका भवतु
विश्ववेदा: सुषामगा प्रथमे विश्वभोजा इत्यादि मंत्रेषु सुपो लुकू एवं दशाना
तू ह्यंते रेपुतरथैवोदाहरणान्यत्र वर्श: उशना भार्गव: कविरित्यमर: प्रसुणा
द्विहनौ चतुर्थ्यां पाद: ॥ अद्भुतमिति अतइत्यव्ययमाकस्मिकार्थे तस्मिन्तु

पपदेभुवः प्रत्ययः गुध्यते परिवेष्ट्यते प्राणिभिरिति गोधूमो नागारंगेऽप्यादौ षि
म.क. पिद्मीह्रिमेदयोरिति मेदिनी मसः मसो परिमाणो स्थूरो मनुष्य इति स्थूरस्य
७२ रायोहृद्वतो यद्भ्रोऽस्तीति मंत्रे तु योगविभागस्कारात् स्थिरस्येत्यर्थः रभसको प्रास्य मा
73 द्वीतिरिति हस्त्रलुदि यद्यपि मानमिथ्याशीतीति सूत्रे तं दुलघ्वाह्नो निपाति
तस्तथापि प्रत्ययस्वरेणामध्योदात्तः सः अयेतु तित्स्वरेणांतोदात्त इति विवेकः
दंसः नः नकारस्यदासः शूद्रे दानपात्रे भृत्ये धीवरयोरपीति विश्वः दंशोऽस्य
कैवर्त्ते दासधीवरावित्यमरः हृत्सः घृणंमनोज्ञेऽभिहिते तथास्वकृतधर्मयो
रितिविश्वः अर्त्तैः मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णयएडकेत्यमरः डित्थनेः
सुरवनिःसरणोवक्रेप्रारंभोपाययोरपि संध्यंतरे नाटकादेः प्रोक्षेपि च नस्त्र
सकमिति मेदिनी अंसः सन् स्कंधो भुजशिरोंसोस्त्रीत्यमरः अंसः स्कंधेवि
भागे चेति दंत्यांते विश्वः मुद्रैः श्रते मह यथाजातमूर्खवैधेयबालिशाङ्
त्यमरः नहैः नरवः कररुहे प्रोढे गंधद्रव्ये नखं नखीति विश्वः नारवीस्त्रीक्ली
बयोः शुक्तौ नखेरे पुनपुंसकमिति मेदिनी शीडः द्रूसविधिसाभर्याङ्गुणा
न शिरवा शारवा बर्हि चूडा लांगलिक्यग्रमात्रके चूडामात्रे शिफायां च ज्वाला
यांप्रपदे पि चेति मेदिनी माडः मयूरवः त्विट् कर ज्वाला सित्यमरः गुल्फ इति ७२

तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फ इत्यमरः तयोः पादयोर्ग्रन्थीत्यर्थः स्फिचोः पार्ष्णिकटाधरे
चक्राघाते पश्चुगणेपि चेति विश्वमेदिन्यौ गश्मश्रुनि तहृष्टौ श्मश्रुश्मश्रुखेत्यम
रः श्मश्रुखस्य मुखे तेषां रोम्णां हृष्टौ श्मश्रुपश्मश्रुणाहौ वैतत इत्यर्थः अस्मादयश्च
श्वसृश्व्यामोर्हन्तात्यय: ननु सर्वो ह्रुयते दुर्वा यत्तु अश्नोतेर्डनू रुहृचेत्सुत्वलदन्ते॰
नोक्तं तत्र धातुलोपापत्तेः तदभावोपि निपातनत इति वेति दिङ् डित्वात्स्वस्मेदणि
घ्कलमिति दिक् जनेष्टनू लोपश्चेति अलोत्यस्याजटालयकचे मूले मासोल
लेपुनर्जटेदीरिति मेदिनी दंते वादचू अभ्यासकार्य अभ्यासाश्चेति ङात्वे अमरो
क्तिमाह पश्चादिति जघनं च स्त्रियाः श्रोणिः पुरोभागे कटावपीति मेदिनी क्लि
ष्टोः केशाः स्यात्क्लिष्टवहगोप्त्रीवेरकुं तलेपि चेति मेदिनी फलः फलितः पलि
लजेतापि केशपाके च कर्दमे इति मेदिनी पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादावित्य
मरः हस्मादिभ्यः करकस्तु पुमान्पक्षि विशेषा दाडिमेपि चेति हयमेधोप
लेन स्त्री करके च कमंडलौ इति मेदिनी करकक इति क्लुनृ श्लिलिपिसंत्तयोरिति क्लि
नाप्यर्थसिद्धः गुणाभाज इह वादाहार्याः गुणानिषेधभाजस्विक्लुनि उदासी
नास्तु यत्र कुत्र चिदिति भावः ननये नरकः अभिनिर्यदेवाराति प्रभेदयो
रिति मेदिनी उदयनाचार्यास्तु नरकनरकागोपवनसंतीति क्लीवे प्रयुंजते त

त्रमूलं मूलं स्वगतौ स्वरकोशश्रीर्वीथ्युपात्रे वीथ्युपाले त्व वीथुनीरिति मेदिनी
म॰स॰ ७४ 74 उरस्पाहे कोरकोशीक्तुत्र्मलेस्यात् कक्कोलकमृणालयोरिति मेदिनी विचका
रकोरकाणीति माघः कोरकः पुमानिति त्वमरस्य प्रमादः अपवरका वरका
दयोर्वोध्याः चीकपतेति बाकुलकबललब्धोयमर्थः एवमनुपदेवदूपमाण
मत्रिमञ्चारिण्यपिबोध्यम् कीचकोऽत्यभिहाता हृतसम्वनवंशयोः पेच
कोराजलांगूलमूलोपांतचक्रोपिके मेचकस्तु मयूरस्य चंद्रके श्याम लेपुमा
न् तद्गुणे वाच्यवतः क्लीबे ध्वान्ते जनोत्थ कारयोरिति मेदिनी जनः जठरः कठि
ने पि स्यादित्यमरः जठरो न स्त्रियां कुक्षौ बद्धकर्कशटयोस्त्रिष्विति मेदिनी ।
वचि वठरः कुकुटे वे ठः इति मेदिनी नर्जि तमूर्द्दस्तनप्राणानायतेनेति मेत्रः
हृर्यते हर्यते गतिकान्त्योः हिरण्यरेतसि द्रव्ये घातके भववराटयोः अन्त्ययेमा
नभेदे स्यात् कुप्ये च नपुंसकमिति मेदिनी जनः त्वउत्तु विभक्तिकम् त्वग्रस्य
य रेफश्चात्तदेशः ऊर्णोतेः ऊर्णामेषादिलोम्नि स्यादावर्त्ते चान्तराभ्रुवोः उत्यम
रः भ्रुवोर्मध्ये यस्यावर्त्तः तत्रेत्यर्थः अन्तरातरणोति द्वितीया र्यातेः प्रान्ये त्री
हिषु धान्याके इति मेदिनी तनोतेः चालनीतितउः पुमानित्यमरः चालनं ति
तउ न्युक्तमिति कोषान्तरम् तितउ परिपवने भवतीति पदप्रपायोभाष्यम् । ७४

स्याद्धास्त्रहिंगुलितत्रुटितं तु नपुंसकवर्गे त्रिकांडशेषः अर्भक अर्भकः कथितो
वाले मूर्खेपि चक्षुषेपि च पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत् पाकः
परिणतौ शिशौ केशस्य जरसा शौक्ल्ये स्यात्स्यादौपवनेपि चेति मेदिनी अव
श्या निकृष्टे प्रतिकूलेऽधमे रेफयाप्यावमाधमाः कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याण
काः समाः इति सर्वत्रामरः अधम स्यान्न्यूनेपि जनेपीति मेदिनी अर्वा तु तुरगे पुंसि
कुत्सिते वाच्यलिंगकः रेफो वर्णे पुंसि स्यात् कुत्सिते पुनरन्यवदिति च ली
डुरीडाः लिप्तं विषाक्ते भुक्ते च वाच्यवत्स्याद्विलेपिते इति विश्वः क्लिशः की
नाशः कर्षकस्तु ग्रीष्मे शोषपाके क्रोमात्तिपवाच्यवत् यमेनाइति मेदिनी ईश्वरइति
स्त्रियां टित्वान्ङीप् ईश्वरी मन्थोदात्ता वनिपि ङीब्योस्तु आद्युदात्ता प्रयोग
लक्षणाङ्ङीषि अन्तोदात्ता स्थेशभासेति चरजेन तात्हापि ईश्वरेति विवेकः ईश्व
रोन्मन्मथे शंभौ नाथे स्वामिनि वाच्यवत् ईश्वरी चेश्वरो मायामिति मेदिनी
ईश्वरः प्राकरथीशो तत्र यत्र स्वामी ईश्वरी ईश्वरेति वोपालितः विन्यस्तमंगलमहौष
धिरीश्वरायाइति भारविः दयापाद्यातत्सूत्रोत्तरमपि हेतोरन्यच रन्नत्ययः
स्याच्छुस्वाटेशः हन्यते गम्यते अतिथिभिः घरः गृहम् प्रातरिति अतसातत्य
गमने प्रशस्यं सर्वादिपाठादव्ययत्वम् दहिः नगो महीरुहे शैलेभास्करे पवना

धानेइतिमेदिनी सिंहे॰ सिंहः कंठीरवेराशौ मत्तमेचोत्तरस्थितः सिंहोत्तद्भूहतोः
म॰वृ॰ ७५ स्यादिन्द्रमसकेशरात्रुमातरीतिविश्वः ख्यातिः ख्यातिस्त्यात्तंसितगाईलेरसैरंडकरंजयोः
श्रेष्ठेनरापुत्तरस्थः केटकार्योवयोषितीतिमेदिनी वंतेः घोरंभीमेद्रहेघोरेइति
75 विश्वः ग्रहे॰ ग्रहणीहकग्रवादिकेत्यमरः प्रथमस्तुभवेदादौप्रधानेपिचवा
च्यवदितिमेदिनी प्रथमचरमेतिसर्वनामत्वान्यसेजसप्रौ प्रथमेप्रथमाः
चेस्म चरमेचरमाः प्रष्ठिचरिभ्यामितिसूत्रवचे मंगरलच उखवखेत्यादि
दंडकेमगिःपठ्यते मंगल्यः स्यात्त्रायमाणाम्स्वस्त्यविल्वमसूरके स्त्रियांप्रामा
मधुक्ष्वणीमिसिमुक्तावचास्तुच रोचनायामथोदभीत्क्षीचेप्रियवकोस्त्रिधुइ
तिमेदिनी मंगलामितदूर्वायामुमायांक्षुमिभूमिजे नक्षुसिकेतुकल्याणम
र्थेस्त्रलिपिचेतिमेदिनी भावेष्यजिमांगल्यंतत्रसाधुरितियत् इत्युणा
दिवृत्तौपंचमः पादः ॥ प्रापात्तुकतिपयानामेवोणादीनामुपन्यासः कृ
तःसोपिनैकप्रबंधकततयाकिंत्तुविक्षिपइतिस्पष्टमेव तत्रापिप्रमादेलेषा
तोदर्शयामः भजोण्विरितिण्विप्रकरणेछंदसिमदः वद्दृष्ठेत्युपन्यस्यप
रोत्रजेःषःपदांतइतिणिवत्तनैवषः परिव्राटइतितावत्प्राचोग्रंथः तद्व्याख्या
यांपंचपाद्युणादिसूत्रेइतेपठ्यतइत्युक्तं तन्न क्विबवचीतिक्विहीर्घोप्रब्रजमयप ७५

शेवजे इति सूत्रेस्य पाठात् अस्मिन्नंशे पंचपादीदशपाद्योरेकवाक्यत्वात् यद
पि प्राचो ग्रंथे क्वचित् पठ्यते विणिति तदपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम् एतेन प्रव
ट्टकांतेरक्तुड्डुपरिवृंजांतीर्वंधेति प्राचो ग्रंथोपि प्रत्युक्तः स्ववासूदे सर्वसंमते
वार्थे केचिदिस्मेके रूप्रामाणिकत्वात् यदपि थनति चवितिङ्वपितपिजनियजे
रुध्य इति पठितं तदप्याकरे तथाहि जनेरुसिः अर्तिसृवपियजितनिधनि
तपिभ्यो नित् एते णिश्च चदेः पिवि चेति सर्वसम्मतः पाठः तदेपि तस्मैव
पुषो वपुरहरं इत्यादिमंत्रेष्वाद्युदात्ततायाश्च भ्रमलक्ष्म वेदभाष्येष्वेवमेव
स्थिते इति द्वितीये प्रमादः तृतीयेपि स्तनिहृषिपुषिगदिमदिहृदिभ्यो णि
रित्नुच इति प्राचा पठितम् तत्र हृषि हृदी प्राचो हृति क्रतो ग्रंथे क्कापि न पठितौ
हृषयित्नुः हृदयित्नुरिति प्रयोगो व्याकरे च दृष्टः स्तनिहृषिपुषिमुदिगदिम
दिभ्यः इति द्विपंचपादीपाठः पुषिंगं यिमणि इजनिन निभ्यः इति दशपाद्यामपि
कमित्यन्यदेतत् यदपि स्फुरदीप्रसूहि गृहिद्विजिभ्य आप्य इति पठितं तदप्या
जयाप्य इति प्राचोक्तं तदपि न दृजिग्रहणास्याकरे विरुद्धत्वात् यदपि हृविषि
भ्यामप्य गंजिमंडिजनिने डिभ्यश्चेत्सुत्राकाण्डयंतोजननयंत अपृदाहृते प्राचा यव
गंडयंत इति प्रतीकमुपादाय मेघनामेदमिति व्याख्याय गदिवदिनैकदेशोउ

म॰ कृ
७६
76

तिव्याख्यानभिर्विवृत्तं तदेतत्सर्वं प्रामादिकम् तथाहि उणादिवृत्तिकृद्गडीतिनि
रनुषंगं पठित्वा गडसेचने इति विवृत्ते अपपाठमेतेति सूत्रेवृत्तिन्यासहरदत्तादिसक
लग्रंथेष्वेवं माधवग्रंथेप्येवमेव पुरुषकारेतत्तम् मेघ इति व्याख्यानं प्रतिसेचनार्थ
स्यैवानुगुणत्वात् जनेः पाठोऽप्यप्रामाणिकः जिधातुं पठित्वा जयंतः पाकशास
निरिति मैत्रैर्विवृतत्वात् जनयंतः इति लक्ष्यस्याकेरप्यप्रदर्शितत्वात् अप्रसि
द्धत्वाच्च इति तृतीये प्राचां प्रमादाः यदपि कृञ् हृञ् लज्जा गृभ्यः किन् कीर्विः
गीर्विः स्तविरिति तदपि लिप्यवमप्रयुक्तमेव स्तविस्तेपि गृनिगरणे स्तुआच्छा
दने इति प्राचां ग्रंथे विवृत एवतामुक्तिरपि मूलाभावे वदेत्या जुस्तृल्लज्जागृभ्यः
क्विन्निति द्विपाठ उणादिवृत्तिकृतां माधवादीनां च संमतः जीर्विः पथ्यः शीर्वि
हिंस्रः सीर्विरध्वर्युरिति च मतत्तद्ग्रंथेषूदाहृतं स्तृ इत्यस्य दीर्घांतत्वे पवर्दिश्र
तद्धातोरिति ईत्त्वं लभ्यते न तु ह्रस्वांतत्वेपि तस्माद्यथाकरमेवग्रहणोत्तमुचित
मिति दिक् स्वाज्याहात्वरिभ्यो निरिति पपना कर्वेज्याजृभ्यो निरिति पठित्वा सूत्र
द्वयानंतरं बहिरश्रीति सूत्रे स्याद्धात्वरिभ्यो निरिति सूत्रितत्वात् तूर्णीरथ्यः सदा
नव इत्यादावाद्युदात्तदर्शनाच्च न च स्त्रियां क्तिन्नित्यधिकारस्थं वार्तिकमेवेदं
प्राचोदाहृतं न तूणादिस्थमिति वाच्यम् एवमपि त्वरतेः पाठस्यानुचितत्वात् ७६

नह्येषो वार्त्तिकेस्तीति दिक् एवं सत्यानेस्तायनेडुङ्दिति प्राचोदाहृतमप्यना
कं स्तायते डुङ्दित्येव सूत्रस्याकरे पंचपाघादृष्यापाघांच उपलेभात् सांतत्या
ने स्तायते डुङ् डुस्त्री सूत्रे भ प्रसवे पुमानिति तु भाष्ये श्लोकपाठः स एव माथवे
नोपन्यस्तः न तु सूत्रपाठस्य तत्यात्वे दृश्यते एवं तङ्ग्रंथ व्याख्यातृणामपि प्रा
मादाजेषाः यथा पाणिन्यादिस्मृनीनिति व्याचक्षाणो हृतं भने रुद्वोप यायाउ
त्ति नह्येवं विधं सूत्रं पंचपाघादावस्ति अत एवात्युन्दवर्त्तमानेभमेरुद्वेति सू
त्रितत्वादिति दिक् इति चतुर्थे प्राचां प्रमादाः उणादयो बहुलम् वर्त्तमा
ने लडित्यतो वर्त्तमानग्रहणं पुंवत्संज्ञायामित्यतः संज्ञाग्रहणं चानुवर्त्तते
तदाह एतदिति बहुलग्रहणस्य फलमाह केचिदिति हृषेरुलच् धा
केरप्युच्यते धोकुलेति दर्शनात् किंच फिडफिड्डौ ऊत्रापि न विहितौ अर्त्ते
हूलिते अ फिडः अ फिड्डः इति संज्ञास्विति अनादिप्रत्ययकास्वेव न तु सर्वत्रेत्या
हुः कार्याद्गृणप्रतिषेधादिकात् अनुबंधनकारादिकं विधात् तेन फिडफिड्डौ
कितावुरणाविति भावः अनुबंधमित्यत्र उपसर्गस्य घञ्यमीति दीर्घः एतदुणा
दिषु प्रासम् प्रासितव्यम् भूतेपि दृश्यते नन्वेवं वर्त्तमानग्रहणमेव निव

म॰ला॰
७७

नेमा इद्देश्चोत्तरं मुक्तेत्यत्यतो अविशेषात्कालत्रयेप्यत्यलाभादितिचेत् स
त्यं बाहुल्येन वर्त्तमाने क्वचिदेव तत्रभूतभविष्यतोरिति विवेकप्रदर्शनायेद
मित्याहुः तुमुनण्वुलौ क्रियार्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था तस्यामुपपदेसि
द्धेतः तुमुनण्वुलौ स्तः वाविशेषेपि अव्ययकृतो भावे इति वचनात् भावे
तुमुन् ण्वुल् कर्त्तरि प्रकृत्यर्थस्य उद्देश्यत्वं तु प्रत्ययद्योत्यं तत्र संसर्गः
प्रकारो वा मतभेदेन लिङ्विधौ भाष्ये विध्यादीनां वाच्यत्वमिति पक्षस्या
नुकूलतया तद्रीत्या उद्देश्यत्वं प्रत्ययार्थः प्रकृत्युपपदार्थयोः समान
कर्तृकत्वमपीच्छाभिधानवलल्लभ्यः प्रयोगो यथा तुमुन्प्रकृत्यर्थस्तु
उपपदार्थं प्रति विशेषणं ण्वुलि तु प्रकृत्यर्थो ण्वुलर्थे ण्वुलर्थस्तु कारके
द्वारा उपपदार्थे विशेषणं कृष्णं द्रष्टुमिति कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शना
र्थमित्यर्थः दर्शको यातीति भविष्यद्दर्शनकर्तृककर्तृकेतदुद्देश्यके च
यानमित्यर्थः क्रियायां किम् भिक्षिष्ये इत्यस्य जटाः इहाभिक्षार्थो जटाः
नाम्रकृत्वेन तु क्रिया भिक्षितुं जटा इति प्रयोगस्तु धारयतीत्यध्याहारेणायो
ज्यः क्रियार्थायां किम् धावतस्ते पतिष्यति दण्डः अत्र धावत इति क्रिया ७७

न च सोऽदंडयात्तनार्थ्यां अर्थेनाहितादर्थ्यं विविच्यते न तु देतत्त्वमात्रेण समान
कर्तृकेषु तुमुन् इच्छार्थेष्विति भोक्तुमिच्छतीत्यत्र हि भोजनविषयिणी
इच्छा प्रतीयते न तु भोजनार्थ्या तदुद्देशेनानुष्ठीयमानत्वं उद्देश्यत्वं इच्छा न च
भोजनेच्छापि तयैवानुष्ठीयते अनात्माश्रयात् अतः सर्वेणाप्राप्तिरिति भावः
यत्तु वदंति समानकर्तृकेष्विति विशेषणं समर्थयितुमयमारंभः तेन देवद
त्तेन भोक्तुमिच्छति यज्ञदत्तः इति न भवति इति अयमेतं वक्तव्यम् तुमुन्ण्वुला
विति विधिरपि भिन्नकर्तृकेष्विष्यते पुत्रं भोजयितुं मातागच्छतीति वक्त
व्ये पुत्रेण भोक्तुमिति प्रयोगात् सेयं व्यवस्थापादूष्याक्तिसाभाव्यात् बहु
लग्रहणाबलाद्वा सिद्धेत्यन्यदेतत् एवं स्थिते प्रकृतसूत्रे तादर्थ्याभावे पि
विध्यर्थमित्येव व्याख्यायः वस्तुतस्तु तेनाह त्यागाश्रयणेन प्रकृतसूत्रे प्राय
केषितुमिति समानकर्तृकतां नियच्छति सूत्रे विध्यनोऽनुरुपत्वस्यालेकरण
त्वात् सूरिते नाधिकारः इत्यादिसूत्राणां भाष्य एव बहुधा योजितत्वात् लक्ष्य
स्य निर्विवादत्वात् ननु यातौ कर्मणि इति सूत्रे अभियानबलेन समानक
र्तृकात् तेषां वार्तिके प्रत्याख्यातः तत्किमिदं तत्त्वायागाश्रयणेनेति चेन्मैवं

तत्रैव भाष्यकृता अगतिकगतिरेषा पदं न भियामान्वेत्युक्तत्वादिति दिक् । अ
म॰ हो॰ ७८ त्र काश्चिदाह इच्छन् करोतीत्यत्रानभियानान्वेति अस्यार्थः उक्तविषये इच्छन्क
र्तुमिति न भवति इच्छन् कर्तुं गच्छतीत्यादौ तु तुमुन् ण्वुलौ विति सूत्रेणास्या
देवेति अथ वेदं वक्तव्यम् करोतीत्यर्थे तु तुमुनः प्राप्तिरेव नास्ति तस्य भावार्थ
कत्वात् इच्छबलेनाकर्तृप्रतीतेः यत्तु सूत्रे नोक्तं इच्छार्थक्रियया उत्पत्त्यप्रसं
ग इति यच्च परिष्कुर्वन्ति कर्माविवक्षायां भावे प्रसंग इति तन्चिन्त्य अविवक्षि
तकर्मणां भावेन किन्तु कर्मसामान्ये एवेति लः कर्मणि सूत्रस्य सह ग्रंथ
विरोधात् किंच भावे लकारस्य वर्त्तमानकालता निर्विवादा न चैवं तुम
नालभ्यते किंच इच्छन् कर्तुमिति प्रयोगो नेष्यत इति रिक्तं वचः कर्तुमि
च्छतीति प्रयोगस्य सकलसंमतत्वात् यदा तु सर्वोप्यस्याहारपात्रे पात्रमा
हृत्यादौ विवक्षा क्रियते तदा तु मुन् प्रकृत्यर्थस्यापि पदार्थं प्रति विशे
ष्यतापि स्यादिति चेत् न आपदकाभावात् अव्ययकृतं सकृत्यर्थानां क्रिया
तं प्रति विशेषतायाः काप्यदृष्टत्वात् तथैव व्युत्पत्तेश्चेति दिक् इच्छास
न्नतस्य विग्रहे सर्वत्राव्ययमेव तुमुन्प्रयुज्यते कर्मत्वसमानकर्तृकत्वयो ७८

विद्याशब्दस्यानन्यस्य च समर्थनेन तत्तस्येद्भावितोल्पात्तु हन्ति समानार्थकवाक्यस्य
न्याय्यत्वादित्यवधेयम् प्राकरणम् अयमर्थः क्रियार्थोपपदार्थ आरंभः
भोक्तुं शक्नोतीति धृष्णोतीति जानातीत्यत्र हि भुजर्थो विषयतया संबध्यते प्रा
वीण्यं च गम्यते ग्लापयतीति तत्र शक्तिः इत्यत्र अर्हतीति योग्यता आरभ
ते प्रक्रमते उत्सहते भोक्तुमिति भुजेराद्यावस्था लभते इत्यप्रत्याख्यानम्
अस्तीत्यादौ तु संभवमात्रे भाववचनाश्च क्रियार्थोपपदे विशेषविहिते
न तु मुनास्य विषये तु जादीनां बाधे प्राप्ते भाववचने पाकायेति पक्तुमित्यर्थः
तुमर्थाच्च भाववचनादिति चतुर्थी पचरुज पक्षते स्राविति करणाभावे
कर्त्रर्थे त्वविवक्षा बोध्या हरिस्थिरे सर्त्तीरिति भावेद्धादेश्च ग्रहणं स्थिरे कर्त्तरीति
एतेन स्थिरग्रहणाच्च प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुर्विशेषणं न तूपपदमिति दर्शयति
अर्हं चादि माप्रशाहस्पयाठस्तेदप्रमाणं व्याघ्रीत्यादि अस्थिरार्थम् विसा
रो मत्स्य इति विविंशः सरतीति कृत्वा सारो बलमिति अत्रार्थ्यन्तर्भावित एव
ण्यर्थो धातुः सारयतीति वेष्टयतीति कृत्वा बलवान् हि चेष्टते अपाणिनीयमिति
प्रमेशु हाक्षु जिह्वेड्डुलेऽभत्वादिति भावः यदि तु स्वयोर्विश्रामयेत्यादा
विवक्षाचिह्नहि माश्रित्य पाणिजेनादेरचूक्रियते तदा तु रूपे सिद्धत्येव अथ

म॰कु॰
७९
79

स्तुभिघनइतिभावः निहत्य प्रेक्षणाश्चातोः प्राप्तेनेर्थ्याणिजितिविवक्षायांतु न
दोषइत्यवधेयं आवोदइति उंदीक्लेदने अवसर्वः वसून लोपोनिपात्यते
यप्यइति ऊर्येद्दीजिनलोपोगुणाभ्रा निपात्यते नथात्रलोपइतिहिप्रतिषेधः
स्यात् ओम्रइति उदोणादिके मन्प्रत्ययेन लोपो गुणाभ्र अर्थौरिति प्रह्
वेस्यहिमसर्वस्यचव्यजीतिबोध्यं परिमाणाख्यायांसर्वेभ्यः परिमाणंपरि
च्छित्तिरियत्ताईस्यानमास्यानोक्तिः परिच्छित्तेरकोऽस्याममित्यर्थे कस्यधुनः
परिच्छित्तिः प्रत्ययार्थस्य तंडुलनिवायइति निवीयते राशीक्रियतेइतिनि
वायः अत्रराशेएकत्वेनसम्भूराधिनापरिच्छित्तिर्गम्यते परविश्रासेघस
निष्पूयतेबोध्यतेतुषाद्यपनयनेनयस्तंडुलादिः सनिष्पावः शूर्पेणो
तिकरणात् तोयांतस्यकर्त्तेकारणोक्तानाबहुलमितिसमासः अत्रशूर्पसंख्य
यातंडुलादेरपिपरिच्छित्तिः शूर्पेपादित्वेतुअर्थिकम् नतुप्राहम् यदप्यत्र
निरस्याः सूत्वोरितितकुलभ्यते तथापिसर्वग्रहणबलादनेनापिभावित
मर्हतीतिभावः मुख्योदाहरणमाह ह्रोकाराविति ह्रविक्षेपे कर्मण्यय
न् विति सोयान्यादिराप्तिःकारः इहप्रकृत्याश्रयपवापवादोवाच्यतेनत्व
ध्याश्रयः सर्वेभ्यपंचमीनिर्दिष्टात् तेनेहन एकातिलोच्छित्तिः कर्मणि ७९

भावेवाक्विन् उक्तीकृतोरामीकृतत इत्यर्थः तदेतत्सूचयितुमजपोरित्युक्तं
दारजारौ यद्यपि दारयतेः पचाद्यचा सिद्धं स्वरश्च तुल्यः कर्षात्वत इति घञ्य
ण्यन्तोदात्तत्वात्तथाप्यत्र कावधकाविति स्वरं वारयितुमिदं णिलुक्चेति
लोपे हि सति घञाश्रयाद्वृद्धिर्न स्यात् णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् न च णिज्
निमित्तैव प्रत्यय इति वाच्यम् जारप्राहेमितां ह्रस्व इति ह्रस्वापत्तेः लुकि तु प्र
त्ययस्यापरिनिमित्तकत्वात्किल्लुगुपधेति प्रतिषेधाद्वा स्थानिवत्त्वाभावा
न्न दोष इति भावः यत्तु वदेति दीर्यते येन ते दाराः जीर्यते नेनेति जारा इति
करणे ताभ्यामेव करणे घञा सिद्धत्वान्नैतदादर्तव्यमिति तदतिस्थवीयः
अपवादस्याल्पदोरपि त्यपो विषये उत्सर्गस्य घञो दुर्लभत्वात् अपवा
दोपि परेण ल्युटा बाध्यादिति दुर्लभ इत्यन्यदेतत् अपादाने स्त्रियामिति च
नेत्रक्रमणामजयोर्विषये इति वचनात् स्त्रियामप्राप्तोप्यनूद्य विधीयते उ
पाध्यायेत्यादि यास्वयमध्यापयति तस्यामिदं रूपद्वयम् पुंयोगात् ङीषेव
आनुगारामस्वयादिके इत्युक्ते अकृतनीमार इति उपसर्गस्य घञीति दीर्घः
अथ कथं प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां प्रकाराणामिति अत्राहुः अत एव वार्त्ति
कप्रयोगाद्धञ्यपि स्मृणातेर्घञिति यत्नेम मिलत्वा अधिकरणे ल्युडेव

वाटोवन प्रयत्ने चिकीर्षितस्तिर्यग्गायति हंसो नाम्नि च प्राह्वविषयत्वात्पूर्वेण

म॰ भू॰ ग्रामेवचनं अत्रकेचिद्दात्रिविति नानुवर्त्तयन्ति तेन प्रकारपंक्तिरित्यादि सिद्ध

८ उदियरुः चन्स्यात् शब्देहृतिनिश्चिग मश्वेति ग्रामस्यापोपवादः परिन्योः प

८० रावत्र ग्रहिस्फिपरिग्रहणाक्रियते सकृदेवतु नक्षत्रंयं नयादिपरीति नियोम्

ते श्रीणानुपात्यये नावश्रेषेइतिसूत्रवाचनात्तु सतं तथानकृतमित्येव म

पयोः नन्तुसूर्वेसूत्रेणाअनुपात्ययेपर्यायग्राहो ब्रुत्यादितः एवं वेदपर्या

यग्रहणंव्यर्थमनुपात्ययःस्यमानं इतिसंभवादिति वेत् अत्राह पर्या

यग्रहणं पुनर्विधानार्थं तेनाभिविधिविवक्षायां पाम पीनुणं वाधित्वाग्र

यमेवघञ्भवतीति आकायमिति आचीयते तस्मिन्न्याद्यधिकरणे

घञ् अग्निश्चयलविशेषंचिनीत चयनेन निष्पादयन्ते दित्ति इत्यर्थः स

वेच उत्तरेच अधरे च उत्तराधराः तेषां भाव औत्तराधर्यं सकारेति लक्षणया

नाययदोत्तराधराभावेनसंकराः घोरतेतदेवंप्रत्युदाहरणं यदातु भिद्व

वस्तुगोवावतिष्ठतेतदेत्तापिभवत्येव छच कुमेव्यतिरोपस्थवर्तमाना

द्धातोरित्यर्थः भावेनजिति कर्त्तवर्जिते कारके घनभवत्यनभियमादि

त्याह आचान्तभावादाविसृत्तं तदुपेद्यमाकरविरोधात् व्याचक्षोपीति ८

कुशाग्राह्वाने हेमेदक्षने णिजंताभ्यामनुमवत्कृत्स्नोगतिकारकपूर्वस्या
पियहणमितिपरिभाषयालोपसर्गाद्भवति नहि नत्वादाविहहिः नया
भ्यामितितुनकर्मव्यतिहारइतिनिषिद्धस्यादेतत् स्त्रियाक्तिन्निति णास्क
रोणाक्तिन्येयः एवंच स्त्रियामितिन्वाच्यमितिलाघवं इतिचेन्नैवम् अस्त्रि
यामितिवासरूपविधिप्रसंगात्स्यात्तेः इष्यतेहिव्यावक्रोशीति क्तिन्नापि न
नुयेननाप्राप्तिन्यायेनक्तिनएवापवादोयण्णच् युजादयोप्येवं उभयप्रसंगे
ऽपवादविप्रतिषेधाद्युजादयः प्राप्नुवंति इष्यतेतुण्णेव तद्यथाव्याव
चोरीत्यत्रण्णासंश्रेष्ठेतित्रपुप्राप्तः व्यासुती अत्रयुरेचश्चहलइत्यकारः
प्राप्तः कोचेतुअकारएवेष्यतेनतुण्णचु व्यतीतावतीहेतियथा सेषाप्यव
स्थान्यायतोहुलेभापिकृत्यलुटइतिबाहुलकेनसमर्थनीयेतिस्थितमा
केर एवंचव्याक्रोशीरितिक्तिन्नापितथैवास्तुमास्तुचप्रकरणभेदेनस्त्रिया
मित्युक्तिरितिचेत् सत्यं यावत्प्राबाहुलकेविनैवनिर्वाहः कृत्तः तस्मा
प्राप्तबाहुलकेननिर्वाहःस्वीकृत्यतत्तदुपाययानोपन्यासव्याख्यातेष्वनादिविष
यकानेकवचनवैयर्थ्यापत्तेरित्यास्तांतावत् संराविणमिति सामंतात्
कुइत्यर्थः संप्राह्याभिविधिद्योतकः पूर्ववत्सगतिकादण् स्वभावश्चेदम

म·कृ·
८१
81

णान्तानां क्तान्तत्वमुक्तम् अनेनतत्वं भस्मकेभाकोस्तु वेष्वभयं वा सत्पन्यायेन
श्रान्तत्वनर्भविग्रहणासामर्थ्यादाप्यते नचकान्तभिन्नकारकनिवृत्तयेभा
वग्रहणमितिवाच्यम् पूर्वसूत्र इवशब्दप्राप्तिस्वाभाव्यादेव कारके इत्युणा
ऽग्रहणे: स्वतन्त्रमभावे प्राप्स्यते संरक्षणमिति तस्यबाहुलकाल्लभ्यत इ
त्याकारः आक्रोशे अवग्रहे निग्रहं शिग्राममस्त्वपि प्राप्ते ऽयमारम्भः अवग्रह:
पदस्येति छेदविशेषइत्यर्थः निग्रहो निरोधः पात्रश्यग्रहणेतिभिक्षा
पात्रोपादानेन पात्रेगृहीत्वेतियावत् लिप्सायां किम् प्रग्रहोदेवदत्तस्य
प्रकृष्टोभिनिवेश इत्यर्थः निवारकत्येति ग्रहइत्यादिना कर्मण्युपु
नरुसीत विशिष्टकर्मणि आयरत्वात् किनाभावं अजपूभ्यात्स्थीवलनाऽस्तु
के: अतस्मात् किन्विषयेपीति एवं च प्राजनजवेताः प्रसीतिप्रायिकं दृष्टे
व्ये स्वेषेमोच स्थग्राकरादिसंबद्धायां स्कोरप्रिम प्रात्येवर्तते नत्वत्र मात्रे
इट्बहुलकात्तोग्रहिरुपाता: सकृदेवतुवकेप्राकः तथाहि उदिग्रह:
समभिमुष्टो आक्रोशोवन्याः प्रेलिप्साया परीयते अवेवर्षप्रतिबन्धे वि
भाषा प्रेवणिजामित्यादि परौ भ्रुवो वज्ञाने इत्यस्यानंतरं स्यादिः ह्रस्वोऽपि
त्यस्तु तथानकृतमित्येव कादिनिवृत्त्यर्थमिति पालाच्छितकल्लुदोपाभो

८१

तथाच पूर्वविप्रतिषेधोयं फलितः एवं च वासरूपन्यायो नास्ति अनयवादित्वा
दिति भावः वर्षमिति वृषभो वर्षणादिति भाष्यकारप्रयोगात् ल्युडपि भव
तीति कैयटादयः एतच्च वृष्टिमात्रविषयकं बोध्यं अत एव बीजार्थानामि
ति सूत्रे भयं भीरिति न्यासग्रन्थमनुपादाय भयनमिति काशिकोपपाठस्य
नुन्यासास्यः अयोगः नायं तकारः किं तर्हि दकारः निरभ्योः पूल्वोरित्या
द्यारंभात् इत्याशयेन दीर्घोत्तादप्युदाहरति लवः पव इति वप्रिरणारिति
घ्नि प्राप्ते वचनम् वप्रानवप्राः रणांति प्राद्यायत्तेऽस्मिन्निति रणः संग्रामः व्य
धत इति विधसः वैश्वदेवपिण्डमन्नम् घासश्चतुष्पदां भक्ष्य प्राण्यबालतृ
णादि घासस्तृणमरः उपसर्गो मे त्रभेदः प्रजने सर्तेः प्रजननं प्रजननं भावे घञ्
जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः यद्वा णिपतादेरच् प्रसा होत्र यातव्यं विपरी
तयथा प्रतिक्षिप्त इत्यत्र प्रादुर्भावस्य वैपरीत्यं च गर्भग्रहणम् तच्च प्रथमद्वि
तीयादिके चेत् ग्रहणमित्येके हरदत्तस्तु संयोगेण्वं वृत्तौ तु प्रथमग्रहणमि
ति व्याख्यातम् उत्तरग्रन्थः स्पष्टार्थः द्रुतं क्रिः अयमिति तथा च पाकेन
निर्वृत्तमिति विगृह्यते न तु पक्तेनेति एतच्च वाचकं भावादावितिसैतिभावः

म·हा· ८२

त्रैर्मम् तद्धितेषु व्याख्यातमिदम् नित्यग्रहणादिति तत्र हि नित्यमिति योगो वि
भज्यते तत्सामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणैवमस्त्रिविषयत्वे निर्णीयते एकयोगत्वे त
निर्दिष्टे तु न्यधिकारात् निर्दिष्टत्तार्थस्य विवक्षायां वाक्यवारणेऽपि तदविवक्षायां
स्यात् तेऽत्रसज्येतेति भावः यजयाय भावे अकर्तरि कारके च अतएव यज्ञेनयज्ञम
यजन्ते त्यत्र इज्यन्त इति यज्ञाः इति व्याचक्षते उपसर्गे घोः किः बाहुलकात्कर्त्तर्य
पीति भावः अतएव उपसमीपे स्वयं मेमाद्धातीत्युपाधिरिति व्याचक्षते वस्तु
तस्तु तत्र करणे प्रत्ययः स्वचः तदेतदाह उपाधीयते नेनेति एवं विधातावि
ध्यादस्तु विधिः तत्रापि माभूत्किः विधिक्रियातेऽत्यस्मादिगुपधात्किदिति इति
रूपसिद्धेः स्त्रियां क्तिन् घञोऽपवादः इति यत्तु प्राचीनग्रन्थे आचक्षाणश्चाङ्कः भाषे
त्वधिकः कारोऽधिकारः इति वचनमुदाहृतः इति तदतिरभसात् नहि तत्र स्त्रीत्व
विशिष्टो भावोऽर्थः किन्त्वेतत्त्वविशिष्ट इत्याशयं अजपोविति तयोरेवका
शः वयः लवः क्तिनोऽवकाशः कृतिः हृतिः चिनोति लोति भ्याद्रिन्नामुभयप्र
संगे परत्वात्क्तिन् नित्यर्थः अजयतिपरत्वात् ल्युटि प्राप्ते वचनम् स्फातिः श्रो ८२
त्रे क्तिन्नमपीति अस्त्रियामिति प्रतिषेधाद्वाससरूपविधेरभावादिह मते

अड् इति स्यादित्यस्मात् स्थात्मध्यमर्था इति पचेल्लुषिड्गिदादित्यद् इति ग्रामस्येति
भावः ग्रामाभाव इति ग्रतिमपतोत्यादिका ग्रामस्य तस्याभाव इत्यर्थः ह्रेते
ग्निति नकारस्यात्वे ह्निनोतेस्तु गुणः इति बोध्यम् कीर्त्तिरिति अत्र एषणसंग्रथे
तियुचि ग्रामेत्किन्नु निपात्यते उदात्तत्वं च तोसनुते कीर्त्तिम् ब्रजयजोर्भा
वे क्यप् उदात्त इत्येव पित्करणात्तु उत्तरत्र गतार्थम् गलपार्श्वेति नत्या
दि कुक्षोन्नस्यत इति भाव: भरणोमतन्या जीविका कुमारहत्यागर्भिण्याः
परिचर्या अभिधीयत इति हारावली कृष्मारस्यत्याकुसलेरथिपिष्टिते इतिर
ग्रु: रुज: कृष्णास्त्वतीत्यादि एतेन उक्तसौत्रप्रयोगादेव पषासाधुत्वमिति
दुर्घटाद्युक्ति: प्रयुक्ता क्रियेति यदाभावकर्मणो: स्त्री: न दासार्वधातुके
यक् तिङ् शाप्यस्मिन्निति तिरिङो दिष्ट: अन्यत्र तु यगभावेपि प्रोपरतोरिङा
देशोस्ते इयङ् [illegible] भाव इति नतु कर्तरि कारकेपीत्यर्थः परिचर्येति ९
कथ्यते हृदि यान्या न भाविसल्लमाभगवती चर्येयमाह्लादते इति मुरारि: अ
त्र केचित् गदमदचरेति यत् नच वासरूपविधेः स्यादिकारे पदद्यरासा
तु क्तिनाद्यतो बाधः स्यादिति वाच्यम् बाध्यबाधकयोर्द्वयोरपि स्त्र्यधि

कारस्थत्वेमत्त्वेवास्त्रियामितिपर्युदासप्रवृत्तेः अतएवकाशिकायांकथ
म॰ कु॰ मामेत्यायांकाऽञ्हलोऽणिदितिसमाधायवासरूपविधिप्रतिषेधस्तस्मी
८३ न्प्रकरणेविषयस्यैवोत्सर्गापवादस्येत्युक्तमित्याहुः अस्मिंश्चपक्षेचञा
द्योपिस्त्रियांस्युः तथाचक्तल्युडनुद्धकेभावेस्त्रियांक्तिन्वादयोयतः
अतोयजजपाः दुक्षिपरिशेषादितिस्थितिरितिसिद्धान्तोव्याकृप्येत अ
तोपवादमात्रस्यस्थापिकारस्थत्वेपिवासरूपविधिर्नेत्येवन्याय्यम् अ
श्वाचर्येत्यादितुबाहुलकादितिदिक् यकारनिवृत्तिरिति हलादिशेष
स्तुनास्तिषाष्ठेहिद्वित्वेयान्तुद्वित्वेवाअभ्याससंज्ञासत्त्वेकारात् इहचतदुभ
याभावादितिदि– भावः अजादेति यदान्तुयङन्तादप्रत्ययादित्यका
रस्तदाऽभ्यासलोपेयलोपेचअजादेतिबोध्यम् जागर्येति सार्वधातुके
यक् जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सुगुणः गुरोश्चहलः प्रकृतस्यधातोर्हलादिविशेष
णान्तरेतविधौहलन्तोधातुर्लभ्यते नचायंगुरुरितिसंभवति अविशे
षोद्दिष्टगुरुः अतोमत्वर्थोलक्ष्यते तदाह गुरुमतइति ननुविपरीतमत्र
गुर्वीमातहल्वतइति मैवं चेक्रीयायामनधनिष्ठासंज्ञायांभूतवत्स्वेत्या ८३

द्विनिर्देश्यात् षिद्भिदादिभ्योऽङ् कथं तर्हि मधुरस्मरभिन्नरवा कुरंगी थलवेरि
त्तिमाघः श्वेतापलब्धिरित्यमस्य भिवादेः ङि लभेत्येव स्तुविते सत्यम्
अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेरिति भाष्यवार्त्तिकप्रयोगात् बाहु
लकाद्वा किं च पिबोध्यम् एतेन त्वमिन्नृपान्तिरित्यादयो व्याख्याताः कृत्तिकु
तात् किन्त्वावादिभ्यश्च इति वचनं पुरस्कृत्य समवेसमादिते एवं केदारियां तस्य
केडुरिति किन्नस्मर्थितः किन्त्वेतत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् तथा हि श्वा
दिभ्यश्चेति क्तिनमुपसंख्याय निष्ठायां वा भिदादिकारवचनात् सिद्धमिति ब्रुवता
वार्त्तिककारस्य गुरोश्च हलः इति प्राप्तिस्थल एव श्वावादिभ्यश्चेति क्तिन भिम
तः तत्कथं लभ्येत ड्डोऽविषयेऽपासनेति युवक्ष विषये स्यात् अथापि श्वा
वादेराकृतिगणत्वे स्वीकृत्य बाहुलकबललभ्योऽपि श्वावादिकृतौ निर्दिष्ये
त उपेय प्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता इति न्यायात् तथापि केडुरिति रि
ति क्तिन्नेतोदाहरणमस्पष्टमेव न पदान्तसूत्रस्य भाष्यविरोधात् तत्र हि के
डुरित्युदाहृत्य नैतदस्ति प्रयोजनं केडुर्येते वैभवितव्यमिति निर्णीय क्तिचू
कौ चेति क्तिचि ब्राह्मकेडुतिरित्युदाहृतं नैवं वियेभाष्यकृद्भिरेव स्पष्टं नि

नेर्थबहुलग्रहणंमभवति एतेनहृत्तिकारानुगामिनः प्राचोग्रंथः प्रत्युक्तः तथव
म.कृ. येयं भिदेति एवमादयः अजंताः समुदायायवगणोपठितं तत्रयेप्रकृतिभा
८४ गाः तेभिदादिसूत्रे निर्दिष्टाः गणे विशिष्टपाठस्तु लोकप्रसिद्धार्थविशेषस्यक्त
84 विरलात्तणाककार्यस्यचसंग्रहार्थः प्रकृतयस्तु भिदिर्विदारणे छिदिर्द्वैधी
करणे विदज्ञाने क्षिपप्रेरणे गुहसंवरणे डुधाञ्धारणपोषणयोः मिहमेधृ
हिंसासंक्लेशनयोः अगतौ हृञ्हरणे दिवयु द्विनिवासगत्योरितिच तृप्लव
नतरणयोः ऋसूयारणे लिखअक्षरविन्यासे चुडप्रेरणे पीडअवगाहने ॰
डुवपूबीजतंतुसंताने वसनिवासे सृजबिसर्गे कृपकृपायामितिवेदित
व्याः भित्तिरन्येति भिद्यत इति भित्ति कुड्यम् छिदोति द्वैधीकरणे अन्य
त्रतुच्छित्तिश्छिद्रम् गुहादरीओषधिविशेषश्च अन्यत्रगूढिः अर्यतेऽनया
अष्ट्राः आरा प्रतोदः आर्त्तिरन्या आङोर्तेश्च उपसर्गाद्ऋतिधाताविति वृद्धिः
आराहाराकारानाराधारेतिपंचसु अहप्रोडीतिगणेदीर्घत्वंनिपात्यते लि
खेश्चगुणः लकारस्यचरेफश्च रेखा लेखा चुडेडैत्वंदीर्घत्वंच चूडा वि
तिस्तृजि चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः तेनतोलयतेस्तुलेतिहादनः वृद्धिर्वेदि

विदि लोभार्थे गृह्यते ज्ञानार्थस्य तु संवित्तिः विद चेतनाख्याननिवासेषु इति
चुरादिनाज्ञानेपि वेदनेति सिद्धम् प्रच्छर्दिकेति छर्द वमने प्रवाहिकेति प्र
वाहयति मुहुर्मुहुः प्रवर्त्तयतीति ग्रहणी विचर्चिकेति पामा चर्च अध्ययने
प्रत्ययोपसर्गाभ्यां रोगप्रतीतिः शिरोर्त्तिरिति शिरःपीडा अर्द हिंसायां तितुत्रे
तिनेट् आसिकाशायिकेति आसनं शयनमित्यर्थः उकुषितेषो धातोर्निर्दे
शो नुकरणम् बहुलमित्यनुवृत्तेः क्वचिन्न गुणिज किङ्गः सन् पचितिरिति
उपसर्गात् सुनोति सुवति ध्यायतेः संप्रसारणं चेत्यादिनिर्देशात् कर्त्तृवाचि
न्यपि ये प्रावादयः एवं भावकर्मवाचिन्यपि क्वचिद् यक् विभाषालीयते
रिति यथा तत्रादि लीलीडोर्यकानिर्देशाद् इत्युक्तम् यत् प्राचां ष्ठिं करणास्मा
मर्थ्यात् ब्रह्वादयः इत्युक्तम् तत्र पिबतिर्धायतिरित्यादौ पिबाद्यादेशप्रवृ
त्त्यानात्वनिवृत्त्या च ष्ठित्वस्य चरितार्थत्वात् वर्णादिति वर्णानुकरणादित्य
र्थः ननु वर्णादुच्चार्यमाणत्वादिति तथाहि मतिरकार इत्यादावेव स्यात् नत
ककार इत्यादौ संघातस्योच्चारणात् अतु कार्यविद्वर्णमात्रे अकारस्योच्चा
रणार्थत्वात् कथं तर्हि एवकारः अकार उँकारः अथकार इत्यादि अत्राहुः क
चित्संघातादपि वषट्कार इति सूत्रनिर्देशात् सर्वे च काराः प्रत्याख्यायन

म॰सू॰ इति भाष्यात् बहुवचनाच्चेति वक्तव्यम् तत्तु विभाषा ग्रेप्रथमपूर्वेषु कर्तरि कृदित्या
८५ दौ पुनः पुनर्भाष्यकारैः सूत्रकृत्त्वादेवकारः सर्वत्र सकारवत् इहकारप्रत्ययस्यापि
नो विहितत्वेपि अधिकारबलात् कृत्संज्ञा तेन कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वम्
प्रयोजनाभावात्तकारस्येत्संज्ञा स्वार्थे यात्तकमन्ताभावान्नेट् अस्यच्चाविज्ञा
85 देन प्रत्ययो बाहुलकादेव यादिकः वासरूपविधिनाकारेपि इकारादीनि
मानि अ एवतोमम पार्वेति अकारलोप इति अतद्धितपरत्वादभवत्वाच्च
स्येतिलोपस्याप्राप्तिः प्रातिपदिकत्वं तु कृदन्तत्वात् सर्वेवद्वोध्यम् बाहुलका
न्नेहत्वः नसोमतवर्थ इति बाहुलकादेव मत्वर्थप्रत्ययादपि पोषिकान्मतुबर्थ
र्थीयादिति यथा अन्यत्र नैतत्सूत्रं तं किन्तु मतुबर्थे भव इति विग्रहस्य गहा
दित्वात् छेन तद्धितान्तमेवेत्याहुः उणादिभ्यः यान्तर्थनिर्देशात् लोपवारी
यम् एवमग्रेपि आनिरिति बाहुलकादजेर्वीभावोन संज्ञायां अधिकरणे
ण्वुलर्थे आरंभः उद्दालकः श्लेष्मातकः तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां
सा तथा अस्मात् तेन सूत्रे आख्यानप्राधान्यस्य सर्वेनिपातेपि आख्यानस्य प्र
सक्तेकतया आर्थक्रममनुसृत्य आचष्टे परिप्रश्ने आख्यानेचेति परिणा
दीति परगतो परिपूर्वः उणादिभ्य इति णि कृदिकारादिति ङीष् आक्रोशाः ८५

पनेम् नपुंसके भावे क्तः ननु तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः इत्येवं सिद्धं अत्राहुः भूते
इत्यधिकृत्य निष्ठेति विहितस्य क्तस्य भावोऽर्थस्तेन विहितः अनेन तु कालसा
मान्येन नपुंसके भावे क्तो विधीयते अतएवायं स्वविषये परत्वाल्ल्युड्घञादीनां बाध
कः परिशेषात्तेषां तु विषयत्वे सिध्यतीत्युक्तं स्यादेतत् इह भावे चाकर्मकेभ्य
इत्यस्यासंनिधानात् सकर्मकेभ्योऽप्ययं स्यात् घञादिवत् इति चेत् इष्टापत्तिः ग
तिं तिरश्चीनमित्यादिदर्शनात् नन्वेवं तद्योगे कर्मणि द्वितीया स्यात् कृद्योग
लक्षणा षष्ठी स्यान्न लोकेति निषेधात् एवं च घटं हृतं छिन्नमित्यादि प्रस
ज्येतेति चेत् न नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठ्या उपसंख्यातत्वात् ननु शेषवि
वक्षामाश्रित्य प्रत्याख्याते न दोष इति चेत् तर्हि तत्प्रामाण्यात् तत्र प्रायेण शेष
विवक्षैवेत्यस्तु क्वचित्तु द्वितीयापि दृश्यते भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषममिति
यथा अन्ये त्वाहुः अयमपि क्तोऽकर्मकेभ्य एव तथाहि तयोरेवेति सूत्रे भा
वे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्तेर्वाक्यभेदेन व्याख्येयम् तथा च कृत्यादयो ये तत्र
तत्र विहिताः ताननूद्य भावकर्मणोरेवेत्यर्थविधायकमेकं वाक्यम् तेन
निष्ठेति विहितस्य क्तस्य भावोऽप्यर्थो लब्धः अनुवृत्तेन वाक्यान्तरेण तु भावे
योऽयं क्तः इत्यनूद्याकर्मकेभ्य इति विषयो विधास्यते स चानुवादो निष्ठेति

म॰ स्तु॰
८९
86

नपुंसके क्तः इति विहितयोः क्तल्युटोः विशेषः आश्रितः कर्त्तेति स च स्वयं भाष्यके
यदा स्कन्दं वा आनुगुण्ये अस्मिन्नप्यते अविवक्षित कर्मत्वेन अकर्मकतामाश्रित्य ग
तेभुक्तमित्यादि समर्थनीयमिति दिक् कर्मणि च कर्त्तुरिति कर्मणि षष्ठी उभय
प्राप्तौ कर्मणीति नियमात् येनेति तृतीया तदाह येन स्पृश्यमानस्येत्यादि सु
टुप्यादिति नपुंसके भावे क्तः इति वा ल्युट् अतएवाह स्ववेणेति नेदृति निजर्थप्रती
तिभावः करणाधिकरणयोश्च येनेनापामिन्यायेन करणे अपवादोयं अजपो स्त्री
प्रत्ययोऽपरत्वाद्बाध्यते उकेदि अजपं स्त्री खलनाः क्रियाः खलनो विप्रति
षेधेनेति आकुर्वतीति यत्कुर्वतिव्यवहारमास्मिन्नाः आकरः उत्पत्तिस्थाने
गोचरादिप्रायः इति तथा च भारविः उपागताः पश्चिमरात्रिगोचरादिति विष
यपर्यायोऽप्ययं तथा च प्रयुञ्जते उपादानगोचरं ज्ञानमिति सञ्चरंतेनेनेति
समस्तृतीयायुक्तादित्यात्मनेपदं यतेन संचरतीति प्रावः परस्मैपदपाठः प्र
सृतः अवहारेत्यादि वृत्तिकारस्तु आयाराबाय प्राहोस्मूत्रे प्रतिषेधचकारेण
वहाग्राहं सज ग्राह तत्रैव तुण्यनिर्मूले उदकेनुदके इत्यस्येति सिद्धं उदकप्र
तिषेधार्थवचनं उदकोदंचन इति नन्दुपसि संज्ञायोः इति पूर्वेणैव सिद्धितः
उदके तु न्यप्रतिषिद्धे घपवादादिति चेन्नैवं प्रतिषेधसामर्थ्याद्ध्रस्वापप्र ८९

ह्रेः। नदीहृद्वेह्वग्निवाह्रूपे विशेषोऽस्ति नच स्वरे विशेषः चेद्दिसतिकृदुत्त
रपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तत्वान्त्यापित्याथादिस्वरेणांतस्थेवेति जालम् ज
लघातने ज्वलतिकसंतेभ्यो णादिति जालशब्दः सिद्धः अन्तस्तन्निपातनमिह
नपेक्ष्यं स्वनोवचु यित्करणमिति नद्दिस्वनः चजोरितिकुत्वार्हः कश्चिदव
यवोऽस्ति येन यित्करणमिहोपयुज्येतेति भावः घतः इति अग्रावस्वनादयः षडि
त्यर्थः ईषद्दुःसुषु इहसामान्योक्तावपि योग्यताबलात् विशेषणस्य विष
यविभागो लभ्यते कृच्छ्रार्थेषु इति अकृच्छ्रार्थयोरिति तदेतदुद्दर्शयति कृच्छ्रेदु
ष्करं इत्यादिना भवतेति नलोकेति षष्ठीतिनिषेधात्कर्तरि तृतीया कृच्छ्रेत्या
दि किम् ईषत्कार्यम् अल्पमित्यर्थः निमीति मीनाति मीनोति दीङ्गात्यपि
च विभाषालीयतेरिति आत्वं निषिध्यते नियम इत्यादि परत्र उपसर्गात्खल
घञोः लभेश्चेत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् उपसर्गादेव खलघञोरिति तदेतदा
ह उपसर्गादेवेति कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः चकारः सन्नियोगार्थः यदा कर्तृ
कर्मणोरीषदादीनां च युगपत्प्रयोगः तदा प्रत्ययो यथा स्यात् न च कर्तृकर्मणोः
प्रत्ययार्थत्वमेवास्तीति वाच्यं तथात्वे ईषदादीनामेवोपपदत्वात् खलः च्विवत्
स्यैवप्राप्त्यापत्तेः सुमर्थेति तत् सुमूच अस्तनव्ययस्य विधीयते तस्मात्कर्तृकर्म

म॰हृ॰
८७
87

णोरित्युपपदमेव तदेतदाह प्रथमादिष्वेवेति उक्तकर्तृकर्मणोर्हि भूकृञोश्च ह्यो
तयोर्यथासंख्यं प्राप्तं स्वीकृतं च तथैव वृत्तिकृता अनूक्तं तेन च तदेकन्यासकारह
रदत्तमाधवादिभिः एवं प्राचापि तथैवोक्तं तत्प्रख्यातं प्रभृत्यनुमोदितं तदेतत्
सर्वेनादर्तव्यमिति ध्वनयन्नाह यथासंख्यं नेष्यत इति एतच्च यथासंख्यसूत्रे
भाष्य एव स्पष्टमिति भावः स्यादेतत् अर्थयोरिति तावत्पदद्वैवं सूत्रे भाष्यवा
र्तिकयोः स्पष्टम् एवं च यथासंख्यनिराकरणस्य फलं दुर्वचम् नहि भवतेः क
र्मणि संभवः प्रायेण अकर्मकत्वात् प्राप्त्यनुभवादिषु सकर्मकत्वेपि च्व्यर्था
संगतेः नापि करोतेः कर्तरि संभवः च्व्यर्थासंगतेरेवेति चेत् न किं यथासं
ख्यसूत्रस्य भाष्यादिकमपार्थकमिति ब्रूषे ननु तस्य गतिः स्वनामीति चेत्
शृणु अन्तर्भावितण्यर्थस्य भवतेः करोतिना कर्मकर्तृविषयस्य करोतेश्च भव
तिना तुल्यार्थतया भवतेः कर्मणि करोतेः कर्तरि चोपपदे खल् प्रत्ययसि
द्धिरेव यथासंख्यनिराकरणस्य फलमित्यवधेहि स्यादेतत् उपपदयोर्म
ध्ये सर्वोपरिभावव्यवस्थानमिथ्याति कर्तृकर्मणोर्हि भूकृञोर व्यवहिते उच्य
ते विपरीते च प्राप्नोति तत्प्राप्त्यानोरितिवचनेन मुडरोः प्राकृत्वावश्यंभावा
त् न च व्यवहितेपि प्राकृत्वमस्त्येवेति वाच्यम् केदमपरोपि व्यवहिताश्चेति ८७

सूत्रारंभेणोक्तावचहितआकृत्वमेवार्थेइतिस्वीकारात् नचैवंकेवलः क्विव
स्यैवेयर्थ्यंस्यादितिवाच्यम् क्तन्नुग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमिति
सुतुर्भ्यांविशिष्टस्यक्विंदंतत्तयाततः पूर्वस्यकृत्तमनुद्गाद्दाविवमुमसंभ
वात् किंच ईषदुग्रहस्यगत्यादिसंज्ञासादित्वनतेप्राप्तिन्येतत्सूत्राविषयत्तया
विवहितप्रयोगासंभवेनतत्रम्तुमर्थेक्लिवमस्तु तस्मादिहव्यवस्थाकथं
लभ्येतिचेत् अत्राहुः बहुलग्रहणानुवृत्त्याद्दुराढ्यंभवमित्यादि भाष्योदा
हरणास्यईषव्यवस्थासिद्धिरिति तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह कर्तृकर्मणो
श्चेति भवतेःकर्तृत्वेउदाहरति अनाढ्येनेति कर्मणितुअनाढ्योआढ्यीभू
यतइतिविग्रहः भाव्यतेइतितदर्थः एवमग्रेपिविग्रहद्वयमूह्यं यत्तु
प्राचाअदुराढ्येनदुराढ्येनभूयतइत्यादिविग्रहोन तत्र अर्थविशेषकस्य
दुरः अनाढ्यशब्देनसहसामर्थ्याभावात्समासायोगात् एतदुदाहरणन्वतेप्रा
प्यातोरित्यस्यानिर्देथत्वादाह सुभूयतइति काशिकायांतुस्वाढ्येनभूय
तइत्युक्तंतन्मामादिकमितिहरदत्तः किंचक्तो प्राचान्तुकिंचूक्तेतावेति
पठित्वाकिंचूकंचस्यादितिव्याख्यायकञ्जुक्तिः किंचाबाधामाम्हदितिइति
पठितं तदाकरविरोधादुपेक्ष्यम् किंचशब्दकारोनकिंचीतिविशेषणार्थइति

म.कु.
८८
88

प्रोचः तत्र एकानुबन्धकपरिभाषयैव कितो व्यावृत्तिसिद्धेरिति हृदयं ततः ॰
यत्तु वदंति तितुत्रेत्यत्र कितः कितोः सामान्यग्रहणार्थश्चकारः अन्यथै
कानुबन्धकत्वात् रस्यैव ग्रहणं स्यात् न कितः इति तन्न तितुत्रेति सूत्रे अनुब
न्धविशिष्टरूपानुच्चारणेनोक्तपरिभाषायाउक्तसंभवस्यैवाभावात् एते
नति तुत्रेति सूत्रे एकानुबन्धकत्वात् किरेव गृह्येत न तु क्सरादीनां गणनस्या
दिति शंका कृतीत्यनुवृत्त्यात् तत्समाधानं चेति द्वयमपि प्रत्युक्तं भूतिरि
ति यद्यपीह परत्वात् स्नुकः कितीत्येव इण्णिषेधो न्याय्यः तथापि वेति
तेन्योरावश्यकत्वात् फले फले विशेषाभावाच्चेति तु चेत्सुपपन्नमुक्तं यंतिरि
त्यादि यम उपरमे रम क्रीडायां वनु याचने वनु विस्तारे अलेरखलो हू
नार्थमिति ननु विकल्पार्थमस्तु अलेरदित्वालेरोटनेनेति रूपद्वयं ही
ष्यते इति चेत् न वासरूपन्यायेनैव सिद्धेः ननु ल्युडादिवासरूपन्यायो ॰
नास्ति क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु नेति सिद्धान्तात् इति चेत् क्तल्युडादयोपवा
दभूताः स्ववाध्यनित्यं बाधत इति द्विस्यार्थः इह तु ल्युडोपवादः कृति
वैषम्यात् ननु प्रैषादिश्रुकृत्यवचनेन स्याधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिना
वस्यमत्वीति ज्ञापितमिति चेत् किं ततः इह तु तदभ्युपगमे बाधकाभावात् ८८

अलंखल्वेति अपाठेनदेयमित्यर्थः उदीचां मेङः क्त्वातनुष्यायेनिर्देशान्ना
नुबंधकृतमनेकांतत्वमितिज्ञापयति तेनघुसंज्ञायांदिघोप्यदावितिपर्यु
दासः सिध्यति अपमित्येति समासेनञ्पूर्वइतिवक्ष्यमाणेनक्त्वाल्यप् प
रावरयोगेच अप्राप्येति दक्षिणादेशाप्राप्यानंतरंगामप्राप्यविंध्यः गंगाप्रा
प्तिविरहविशिष्टदेशास्थइत्यर्थः अत्रविंध्यात्परागंगेतिगम्यते अतिक्र
म्येति पर्वतस्यपरस्तादित्यर्थः प्रायुक्तेएवंविषयेअयमपिप्रयोगः विशे
षणविशेष्यसंबंधमात्रंत्वभिधीयतइतिस्पष्टमेव इदंत्रिसूत्र्यांविधेयस्यक्त्वाप्र
त्ययस्यप्रपिभावमात्रमर्थस्तथापिद्वितीयक्रियायाः पूर्वकालत्वस्य
चाभावात् अलंखल्वोरितिप्रावेरेतिचारभ्यते उदीचामितितुपूर्वकाल
त्वाभावादितिविवेकः एवंचेदमर्थमविहायसूत्रद्वयेअधिकारलभ्यथा
तुसंबंधइत्येतत्संबंधनीयेकथंचित्संबंधनीयमित्याशयेनतुअपूर्वकाला
र्थवत्रिसूत्रीत्यवध्येयम् समानकर्तृकयोः इत्यात्रधिकारेपिसमानक
र्तृकत्वंक्रिययोरेवसंभवतीत्याशयेनाह धात्वर्थयोरिति निर्धारणेषष्ठी
सप्तमीवा पूर्वःकालोयस्यार्थस्यतस्मिन्नित्यर्थः क्त्वास्यादिति सचभावेप्र
त्ययकृतइतिवचनात् तुमर्थइत्यनुवृत्तेर्वा नचसोपिभावइतिकथंलभ्य

नामितिवाच्ये तुमर्थे मे सेनिति स्थापकेन तल्लाभात् तथाहि कारीरीकारि
तिकर्तेसि प्रसक्तौ तुमर्थ इत्युच्यते तथा च तुमर्थोनन्तकर्तेति स्थिते भावप
र्यवसानास्यति अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति न्यायात् अयमिह
निष्कर्षः भावोपि घञाद्याविवनेह सिद्धावस्थः किंतु साध्यावस्थः स च यथा
तु नैवलब्धः त्वाप्रकृत्यर्थभूता क्रिया च क्रियान्तरं प्रति विशेषणं धातुसंबं
धाधिकारात् संसर्गश्चेह सामानाधिकरण्यमुत्तरकालत्वं च तत्र संसर्गवि
शेषे तात्पर्यग्राहकास्तु णमुलादयः अत्र च समानकर्तृकयोरिति सूत्रांशेन
सामानाधिकरण्यमुपनिबद्धं धातूपात्तव्यापाराश्रयस्य कर्तृतया तस्याप
र्यवसानात् निर्धारणविभक्त्या च द्योत्यत्वं स्फुटीकृतं अन्यथा हि समानक
र्तृकेत्येव ब्रूयात् निर्द्धारणविभक्तिबलादेव च पूर्वकालइत्यस्य बहुव्रीहित्वं
निर्णीयते निर्द्धारणस्य सजातीयविषयतानियमेन निर्द्धार्यमाणस्य क्रिया
त्वलाभात् अत एव तत्र विद्यमानादिति व्याख्याते एवं च कर्मधारयमाश्रि
त्य पूर्वस्मिन्काले वाच्ये त्वा भवतीति केषांचिद्व्याख्यानमयुक्तमेव किंच
पूर्वकालीनवाच्यः नहि स्नोष्यकबोधापत्तेः न चेष्टापत्तिः क्रियाप्राधान्य
विरहेणाभीष्टरूपहित्वाभावापत्तेः न च गुणीभूतक्रियामाश्रित्य तदि ८९

तिवाच्यं पाचकादावतिप्रसंगात् अपिच पचंमतियावत्यान्तु संबंधस्त्वस्या
बाध्यापत्तिः नचपरंपरासंबंधस्त्वस्यार्थः अपिक्रान्तस्यनस्यपयत्याविषयत्वप्र
योगस्त्यादिस्वत्वद्वयविषयेमादान्तसंबंधपरतायाः दृष्टत्वात् तथात्वलाघवा
च्च अतएववाक्यार्थस्याभापन्नसंबंधएवेह द्योत्योनत्तुपदार्थभूतः इति
कर्मप्रवचनीयाद्वेष्यम्यतत्रद्वितीयापदविभक्तेः बन्धपवादतथासंबंधस्यप
दार्थत्वेस्थितेक्रियायाद्योतकोनायंसंबंधस्यनवाचकः नापिक्रियापदाद्वे
पीसंबंधस्यतुभेदकइतिसीकृतनम् किंच सर्वत्रत्वाप्रत्ययस्यकालोनवा
च्यइतितदैकत्वप्यायेहापितथेवोचित नहिसमानमोनिर्देशमात्रेणवाच्यत्व
लभ्यत्तेउदोनूर्ध्वकर्मणि कर्तर्यथचापारीरकर्मणि प्रथनेवावषाहेगोत्रच
रणात्स्नात्वात्याकारतदेवतस्थित्यादौसहवर्त्तव्योव्यभिचारात् तत्रानुप्रासङ्ग
नत्वस्यतत्तद्विशेषाचगतिरादेपादेवभवतीत्यन्यलभ्यत्वमितियदितर्हि
हापितुल्यमितिदिक् द्वित्वमिति नत्वमीषांब्राह्मणानां सर्वमानयेत्युक्ते
मध्यमोनानीयतेतथेहापिबहुक्रियासमभिव्याहारेमध्यमक्रियावाचकात्
प्रत्ययोनस्यादितिचेत् नैवं इहहि आख्यातक्रियाक्रियाप्रधानम् तासं
तित्वांतोपस्थिताः सर्वाएवविशेषणं नतुतासांपरस्परसंबंधः गुणानां

चपरार्थत्वादिति न्यायात् अत एव नियतप्रयोगः स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति
म.मृ. पीत्वा स्नात्वा भुक्त्वा व्रजतीत्यादि स्वरतिसूतीति विकल्पे प्राप्ते आह स्वरत्या
९० देरिति संक्रान्त्वेति एकाच इति नेट् मृड मृद मृड सुखने मृद क्षोदे गुध परि
90 वेष्टने गुध रोषे च कुष निष्कर्षे क्लिश हिंसायां दिवादिः क्लिशू विबाधने
क्र्यादिः वद व्यक्तायां वाचि वस निवासे उषित्वेति वसतिक्षुधोरिति इट् य
जादित्वात्संप्रसारणम् घासि वसीति षः नोपधात् अतग्रहणं सुखार्थम्
कोथित्वा रेफित्वेति ऊथ पूतीभावे रिफ कत्थन युद्ध निन्दा हिंसा दानेषु उद्
रलो व्युपधात् इति विकल्पो भवति नोपधग्रहणं सामर्थ्यात् लुचित्वेति
लुंच अपनयने ऋतित्वेति ऋतिः सौत्रो घृणार्थः तस्मादीयार्धधातुकविषये
ईयङो विकल्पनात्तदभावे कित्त्वमनेन विकल्प्यते त्रिषि मृषि ञितृषा पिपा
सायाम् मृष तितिक्षायां कृश तनूकरणे कामपग्रहणं सज्जार्थं वेति द्विवत्त
त्ते उदितो वेति विकल्पे प्राप्ते आह अञ्चेरिति अंचित्वेति नत्वा सेडिति कित्वा
भावान्नलोपो न एवं वे हनो चेः पूजायामिति नलोपो नेति प्रसादे क्तिनि वि
घया नृद्वश्च्योः नृदत्वस्मात् श्र्युकः क्कितीति निषेधे प्राप्ते अञ्चेर्नुदित्वाद्विक
ल्पे प्राप्ते वचनं खात्वा खनित्वेति उदितो वेति वेट् जग्ध्वेति अदो जग्धिरिति ल्य ९०

त्विकोऽथलोपः समासे अनञ् नञ्सदृशमव्ययम् तत्सर्वं सर्वेषं पदस्यति व्याचष्टे
अव्ययेति प्रकृत्येति अव्ययः कापि प्रकृत्यर्थे गतं प्रकर्षद्योतयन्नुकृ गतिप्रादय
इतिल्कोतेननित्यसमस्यते यत्तत्कोरसिद्धः कोसिचदिति पङ्ःपदान्तादती
तिसूत्रेतूएकादेशः तस्यान्तादिवद्भावेति पराद्विवद्भावादो सिचदिति पदस्य तेन
सकारस्यापदादित्वयासात्पदाद्योरितिनिषेधाभावात्षत्वे प्राप्ते एकादेशस्या
सिद्धत्वेऽकारोऽम्यवधानात्तद्गणः परत्वाभावान्नभवति प्रासंगिकं षत्वमुदा
हृत्य प्रकृतस्यापि कार्यमुदाहरति अधीत्येति विधायेति इत्यादेर्हिना प्र
दाय दोदद्घोरितिन प्रदत्त्य जनसनखनेत्यात्वेन प्रख्याय घतिस्यतीति
त्वेत्प्रक्रम्य क्रमश्चक्तीतीदीर्घेन अवाप्य क्त्वा प्रदीव्य छ्वोः शूठेन ऊठ्भाव
स्तु प्रत्वनप्रदीव्येत्यादावेव वाच्यः नत्वापि कृष्यंतर्हिनिपीययमिति पीङ्
पानेइतिदिवादेरित्यदोषः इह प्रथ्याय प्रच्छाम्यतत्र ... ... अन्यतरस्यामिति
ग्रामस्यत्वस्याप्यभावो वाच्यः विगणय्येति नविहाणौकृते स्यात्लोपस्यसूत्रे
स्मादपि विद्योस्यानिवत्भावाल्लघुपूर्वत्परत्वेनास्ति नचारंभसामर्थ्यात् अ
नुगमस्यमासेमित्युचरितार्थत्वात् अत्रोच्यते सर्वस्माद्धि योऽस्यानिवत्त्वमति
देश निष्ठायांसेटीतिलिंगात् तथाहि तत्रसेटीतिपदेनतावदनिट्व्यावृत्यर्थं

णिजंतात्तदसंभवात् न तु संज्ञपितः पशुरित्यत्र यस्य विभाषेतीण्निषेधे यसंभ
म॰ कृ ९१ वत्येवानिट्त्वम् सनीवंतेति विकल्पितेट्कत्वात् इति चेन्न यस्य विभाषेत्यत्र
एकाच इत्यनुवृत्तेः अन्यथा दरिद्रित इतीण्निषेधः स्यात् तस्मात्कालावधारणार्थं
सेड्ग्रहणं इति कृते णिलोपे न तु ततः प्रागिति अन्यथा कारितमित्यादौ णि
लोपे कृते एकाच उपदेशादितीण्निषेधः स्यादिति यदित्तु सर्वस्माद्विधेयो
स्थानिवत्त्वेन तद्धि णिचो व्यवधानात् निषेध आग्रिरेव नास्तीति सेटी त्यनर्थ
कं सत्तत्स्थानित्वं तोपयतीत्युक्तिश्चिंत्येति एतच्च वस्वेकाजिति सूत्रे कैयटेन
अनितेरंत इति सूत्रे हरदत्तेन च स्पष्टमेवोक्तं माथवस्तुपरिव्रढ इत्यागतइ
त्यत्राभीयत्वेनासिद्धत्वान्माथ्यादिकाव्याश्रियत्वेन परिहृत्य सर्वस्मादपीति
स्थानिवत्त्वमाशंक्य पूर्वे भिदेष्वपवन्नत्यत्यादि भाष्योदाहरणबलेन तदभा
वाद् अथवा सर्वस्मादपीति पंचमी समासपदस्य तत्पुरुषेण तदीयोदाहरणं
नोद्भिदिता माथितिकः अपीपचदित्यादि तत्प्रकारान्तरेणाचनिर्वादस्याप्रा
मोऽकत्वात्तुक्कौस्तुभे प्रपंचितत्वाच्चेति दिक् एणमप्येति मिताद्भ्रवः
प्राचो भिद्यतेति भिदेर्येड् तान् सिचि अल्लोपे यस्य हल इति यलोपः न च
कृत्वयलोपाल्लोपानामाभीयत्वेनासिद्धत्वाल्लघूपधगुणो नास्तीति वाच्यं ९१

व्याश्रयत्वात् क्त्वादयो हि णो णमुल्यादेशास्तु ल्यपि परत इति विभाषत्वः म
श्राप्नोतेरिति उत्तरादेशस्य तुल्यत्वात् णोकत्वान्नेह ग्रहणमिति भावः प्राप्येति
एतेन श्रयमयोर्णि वद्धूवयणात् कीमभिमवाप्याद्यिवः खलु पात्यत इति व्या
ख्यातम् श्रवाप्येतस्यावाप्यायेत्यर्थात् एतेन तत्रोतभोवित एवार्थे नेति क्ले
शमनुभवेतः पराप्नाः कथमिति ल्यवादेशस्य स्थानिभूतः क्त्वाप्रत्ययोत्र
दुर्लभः तद्धि योश्पूर्वकाले तुक्तः नचेह तदस्ति पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चाद्व्या
दत्ते यदेव हसति तदेव सम्मीलयतीति प्रसंगः समाधत्ते व्यादानेति एतेन
स्वरः सर्वं व्याप्य वर्तते स्नात्वा तिष्ठतीत्याद्यपि व्याख्यातं श्रीशैलशिखरं दृ
ष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते इत्यादौ समानकर्तृकत्वानिर्वाहार्थं स्थितस्येत्यादि य
थासंभवमध्याहार्यम् पाय्यपाय्यमिति व्यात्तोर्व्यक्तावादौर्यवइति गमेर्णिपता
णम्मुलिमिताङ्कस्ववइति क्त्वे च क्कते वादीर्घं इत्यर्थः णपतस्यापीति यत्तप्रा
वाण्यत्वागोते स्विस्मामुलोर्वोपहिरिति मतम्य पन्यस्तम् तद्व्याणिनीयमि
तिभावः नयदि ग्रना कोस्त इति पचाद्यजंतेन नंसमासः तद्दर्शयति ना
कोस्तीत्येवेदिति उहेति नन्वनेतरस्येतिन्यायात् णमुल्समासेन क्त्वासहचरि
तेणस्यादेवेतिचेन्न पूर्वकालेयत्वात्प्राप्नोतितन्नेतिव्याख्यानेनप्रकरणापेदर्येव

प्रतिषेधाभ्युपगमात् विभाषाग्रे यद्यप्यग्रेशब्दो देशविशेषवचनोप्यस्ति अग्रो
म॰कृ॰ ६२ ऽग्रे भुङ्क्ते इति तथापीह कालविशेषवाच्येव गृह्यते प्रथमशब्दसाहचर्यात् अ
ग्रे इति सप्तम्यन्तस्यानुकरणं अतएव विभक्तिलुङ् न कृतः अग्रेग्रामीयमिति
वत् अग्रेभोजमिति अन्यैभ्योमोक्तम् पूर्वं भुक्त्वेत्यर्थः यदि त्वग्रे प्रभृति
भिर्वेजनादिक्रियापेक्षया प्रभृत्यादिः सर्वकालमभुज्येत तदा स्वाणामलोनस्याता
भेवतामभ्यो घोत्यस्य सर्वकालत्वस्य अग्रप्रभृतिरेव निर्णीतत्वात् स्वादुमीत्य
र्थे ग्रहणं व्याख्यानात् तदाह साहचर्यमिति मान्तत्वमिति ननु मास्तु णमुल्
स्वमुत्रैवानुवर्त्ततां अरुर्द्विषदिति मुं भविष्यति एवं च मान्तत्वनिपातन
मपि मर्थमिति चेन्नैव तथाहि सति चुतस्य मनस्यात् अनव्ययस्येति
वचनात् ततश्च स्वादुंकारमित्यत्र च्वौ चेति दीर्घः स्यात् संपन्नादिष्वस्य च्वा
वितीत्वं स्यात् किंच स्त्रियां वोतो गुणवचनादिति ङीष् स्यात् ततश्च स्वाद्वीका
रमिति प्रसज्येत मुमः स्वरूपेण विधाने त्वेते दोषाः अतः स्वादुमीति रूपं
निपात्यते ततश्चानञ्जन्तत्वान्नेत्वदीर्घौ न वा ङीष् निपातनं च भावप्रत्यय
मात्रविषयकं तेन स्वादुंकृत्वेत्यपि सिद्धं स्वर्थं त्वादिति निष्प्रयोजनत्वादि
त्यर्थः तदेव दर्शयति इयं भुङ्क्ते इत्यर्थ इति फलितार्थकथनमेतत् या ६२

ह्वोयेत्तैवेलक्षणमस्त्येव तथाहि क्रियासामान्यवचनः करोतिः तदीयस्य
प्रकारेऽन्यथादिशब्दाः इत्थंचत्वं इत्येतेनोच्यन्ते एवंचान्यथाकारमित्यादिभिस्य
त्रुभिः प्रकारविशेषविशिष्टाक्रियाबोध्यते साचभुजिसम्पाद्यफलविशिष्टक्रि
याप्रतिविशेषणतयासंबध्यते एकस्यापिक्रियायाः विशेषणोपरागेण भि
न्नायाः विशेषणविशेष्यभावसम्भवात् कथंतर्हि सिद्धाप्रयोगस्येदित्थंक
मितिचेत् अनतिप्रयोजनत्वादिति ग्रहणेनविदमेवंथानिष्फलत्वमिति
अभिधेयस्यत्वमितिवाभ्रमितव्यम् भेदनिबंधनस्यपौर्वकालस्यसमान
कर्तृकत्वस्याभावेणमुलप्रवृत्तेरभावात् यत्तुसंबंध्याधिकारवाचायातेस्य
अन्यथापिवचनसामर्थ्याणमुल् अपार्थकमेवणमुलंतत्प्रयोगात्यनर्थ इति अबेप
वमपिवासह्रूपविधिबललभ्यः पाक्षिकःस्थानस्थियेन नचैवमापत्तिः भा
ष्यकृतैवतत्रप्रयुक्तत्वात् एतेनव्याकरणाधिकारेऽन्यथाकृत्वाचोदितम्
अन्यथाकृत्वापरिहारः कथंकृत्वावाथकेनुत्यादिमहाभाष्यप्रयोगात्तु दाहृतप
तेषांप्रामादिकतावंदतोभट्टअपिसर्वथदेश्यित्वाप्रोक्तिमात्रवक्तारएवये
ये नतुतद्वृत्तिः परमार्थिकोत्वेनग्राह्याः सत्प्रकारवचनबलेनणमुलंतमपा
र्थकेप्रयोक्तव्यमितिस्वीकारेभाष्यकारवचनबलेनत्वेतिपितयात्वस्य
स्ववचनात् वस्तुतस्त्वाण्यपार्थकत्वानेत्युक्तत्वात् नचअपार्थिकभेद

म॰ल॰ ५३
93

मात्वाक्षाप्रत्ययनिर्वोढृत्वासंप्रत्यायिकत्वेपंको भाष्यकारादप्रत्यायिकस्य सं
प्रत्यायिकत्वस्याप्रसिद्धत्वात् तदभिप्रायस्य च यथा तथायोरितिस्त्रैवेदादत्तादि
भिरित्यमेव विहितत्वात् उत्तरमीमांसायामपि मिथ्यान्यस्मिन्नयोन्यात्मकता
मध्यस्य सत्यानृते मिथुनीकृत्य लोकव्यवहार इति भाष्यकारैः प्रयुक्तत्वात् त
त्रापि विवरणादावित्थमेव समर्थितत्वाच्चेति दिक् प्रिरीप्सयाकृत्वेति उद्दि
केरातेरभावे भुजिक्रियागत एव प्रकारो गम्यते न तु पिपासोः यथाकरणानु
कृते स्यापरवकः करोतिरिति भावः यथाकारमिति प्रस्तुमन्तर्द्दःसन्नुपदि
श्यत इति तदेतदुत्तरम् अत्रापि वासनेत्यन्यायेन पदेनैकाबोध्यः कन्यादर्श
मिति यत्र दर्शनविषयीभूतानां सर्वासां कन्यानां वाक्यार्थान्वयात्क
ल्पबोध्या सर्वा इति दर्शनविषयीभूताः सर्वा इत्यर्थः अतिप्रायप्रतिपाद
न परमेतत् जानातीत्यादि मत्वाद्यर्थविदेरकर्मकत्वान्नेदं यहणं किं तु तरे
षामेवेति भावः यावति विदनीवोः विदेर्लाभार्थस्याकरणं तस्य विदतौ त्या
दौ पी भुवादीनामिति न्व मस्ति यावल्लभतत इति असाकल्यमनेन दर्शयति सा
कल्ये हि पूर्वेणैव सिद्धं चर्मोदरयोः कर्मणीत्येवेति पर्वचक्षुरोरितिण्यंतस्यानि
र्देशः नतु केवलस्याकर्मकत्वादिति भावः उदरमिति उदरपूरणविशिष्टाभु
जिक्रिया उदरपूर्वं कालइतिन संबध्यते संभवात् अप्रतीतेश्च एवमन्यत्रापि ५३

यथासंभवं बोध्यं चेले क्नोपेः व्याख्यानाद्वर्षग्रहणमित्याह चेलेर्थेष्विति चे
लक्नोपमित्यादि यथा वर्षेणो चेलानि क्नूयन्ते तथा वृष्ट इत्यर्थः निर्मूलमि
निर्गतं मूलमस्य निर्मूलं समूलेन समूलमिति विशेषणाविशेष्यभावस्तेनानु
ल प्रकृत्यावश्यं प्रयुज्यमानत्वात्तेनाचपयमेकप्रवार्थे उपस्थितस्तस्याप्युपप
दार्थे विशिष्टेणामूलप्रकृत्यार्थो न प्रयोगार्थं प्रति विशेषणमिति भावः समूले
पिषः शुष्कचूर्णेति सूत्रप्रवस्ते ग्रहणानन्तरते तर्हि कर्मणि दृशिविदोरिति
सूत्रात् कर्मणीमनुवर्तते इह तु सर्वेह त्रात्करणाद् इति संज्ञायामनर्थिकरणार्थे
सूत्रे यथार्थमूलकमिति वचनसामर्थ्यादिति द्वितीयार्थाते न स्थाहेनवयसत्वे
वप्रत्ययो भवेत् तर्हि करणाद्युत्पद्यवद्भूयात् करणोहननइति वदितिभावः का
लयतीति काले विहेये चुरादिः दंडताडमिति तडआघाते चुरादिरेव उ
पसर्गेभ्य इति सूत्रे पीडादीनां समाहारद्वंद्वेकृतो पपदैः पीडादिरिति उत्तरप
द लोपीसमासइतिभावः पुंस्त्वं तु सैन्ध पंचम्यर्थे प्रथमा कषादिष्वाति निर्दे
शः कृतो पयाद्युणस्योच्चारणात् तत्फलं तु दादेर्भ्रुदासः यद्यपि विलेखन
वृत्तो पि पठ्यते तथापि तेत्र विषये विलेपनमेव तस्य वृत्तिः पेचमिंदेलो कषे
तीति दर्शनात् एवं च तोदादिकात्मनय एव भवति तेत्रे उपक्रम्यन त्विहणमुलि

तिस्थितमात्रे समासे तेनोके यथाग्राह्यमिति संनिकर्षप्रतिपादनपरमेतत् के
म॰क्रा॰ षोश्रवह्रणमेकत्तुमात्रामृत् द्व्यंगुलोत्कर्षमिति द्वयोरंगुल्योः समाहारो द्व्यंगु
९४ लं तत्प्रकर्षस्यांगुलेरित्यत्र समासान्तः द्व्यंगुलेनोत्कृष्यपरिच्छिद्येत्यर्थः द्रुतः
९५ स्वेडः स्वेडिकः द्वितीयायां च अथ कथमनुदात्तं पदमेकं वर्जमिति नयत्र त
दागम्यते अयाहुः इहापि तत्परा विवक्षिता तथाहि परिभाष्यते नोदात्तस्वरि
तो वा यत्र विधीयते तत्र न तत्समकालमवैकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तं
कर्त्तव्यं न विलंबितमिति यथाग्राह्यमिति पदं नाम यत्र यस्मा यत्स्वरितं यदस्म
न्नयस्यादिकमपि शुद्धोत्वा भावेति नापर्यं प्रतीपतेनेऽतिभावः अथ व्या
अथयथाभिप्रेतमाह आख्यानक्रियाभिप्रेतेन भवतीतदाख्यानेऽत्यर्थः
न देवतादाह यथेत्यादिना नीचैः कल्पेति यथपोदक्रियाख्यानमभिप्रेतं त
थापि तत्प्रकारस्य नीचैस्त्वस्यानभिप्रेतत्वमस्त्यातिभवत्युदाहरणं अतएवा
भिप्रेताख्यानेऽतिसूत्रितम न पुनरभिक्रियाख्यानेऽतितिर्येकृत्वेति अनन्तरा
दनुग्रहः स्थितेपार्श्वेतिस्वेत्यर्थः स्वांगे तत्तत्प्रत्ययेऽक्षमो तत्र वाभीश्च तत्प्रत्यये
ति कर्मधारयः तत्प्रत्ययेपरत्तोयत्स्वांगं तस्मिन्नुपपदेऽतिप्राचः तत्र यद्य
पि स्वांगमात्रे वोपपदे तथापि तस्मिन्नित्येतन्मकृतिप्रत्ययसमुदायपरमि॰ ९४

त्तिबोध्य इत्यत्र्यासंख्येनेष्यतेऽतिध्वनयन्नुदाहरति मुखतःकारमिति मुख
तोभूयेतिच आद्यादित्वात्तसमर्थे तसिप्रत्ययग्रहणात् किं मुखेतस्यतिमु
खतः तस्य उपलब्धये हिपूर्वस्यातोरित्युक्तेस्त्वमंतस्येति दीर्घेन मुखतःका
त्वागतइतिकारिका एतव्यप्रत्ययाप्रत्ययपरिभाष्यमूनाष्प्रिस्याके वस्तुत
स्तुनार्थः प्रत्ययग्रहणेन नाथाद्ये नाम्नीनानाम्नोथाथायमुमादयः हेय
ष्टात्तहैयंकारे हैयंभूयहैयंभावे यद्यपियमुमादिविधियोयइत्यनुवर्त्यते
तथाहैयंकारेहैयंभूयहैयंभावेनापिसिद्धे तथापि यमुजेतानार्थेमुद्दे
घामादेशाश्रयणाद्यानिवह्नावेनापिसिद्धे तथापि यमुजेतानार्थेमुद्दश
यन्नूमितिङप्रत्ययोतस्यसंग्रहार्थमर्थग्रहणं हैयीभवतेति तूस्नीमिति
कृनोनिहत्यर्थमुग्रहणं अन्वयानुलोम्ये नन्विह अवयवकारलोपेकृ
तेचाविति दीर्घेअच्चीतिनिर्देशमुचितं उदकुषतीचोयदितिवत् स्या
देतत् अवयवार्थोतोयहणामू संचाध्योलोकप्रसिद्धएवगृह्यते आभिधा
कपदार्थोयेऽतिन्यायात् अतोग्रकरणेनभविष्यतीति एवंतर्हि स्त्रियोदीर्घा
द्विमात्राविषयत्वादिकेनस्यात् प्रकृतिवदनुकरणमिति देशात्भवतीति
चेत् तर्हि ह्रस्वातिदेशोस्तु एवंचतिर्यगपवर्गेइतिसूत्रेपितिरश्चीत्येवनि
र्देशमुचितं इति चेत्सत्यम् प्रकृतिवदित्यतिदेशस्यवैकल्पिकत्वाददोषः

वैकल्पिकत्वं च यत्तदेतेभ्य इति सूत्रे त्यदादिष्वकरणादेकशेषाभावदर्शनात्
म॰ कृ॰ च निर्णीयते इति प्रागेवोपपादितं अग्रत इत्यादि अत्र त्वकृपाहस्यानुकूल्य
९५ यात्रे विश्रान्ते दृष्ट्या विशेषप्रमाणानास्तीति सूचयितुमिदम् एष्टतो भूर्विति
अद्यानुकूलो वेति शाहेन सम्पद्यते अन्वकृपाहस्यादेश्याविशेषमात्रे पर्यव
सानात् प्रमाणान्तरेणाक्वचिदानुकूल्यलाभेप्यन्वकृपाहस्य तत्समर्थना
व्यापारविरहात् गम्भुलून किन्तु केवेति व्यवस्था बोध्या ॥ श्रीः ॥
इति श्रीपदवाक्यप्रमाणज्ञलक्ष्मीधरसूरेः सूनुना भट्टोजीदीक्षितेन विरचि
तायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां प्रौढमनोरमाख्यायां कृदन्तप्रक्रिया समाप्ता
श्रीः ॥ अथ वैदिकवाक्येषु विशेष उच्यते घसीय उक्त इति छषत्विति
कतिष्टुदत्वोतिकनिनेन संख्यन प्राहस्य भत्तमुपसंख्यायते तेन तत्फले
त्वनलोपस्याभावः णत्वस्य चाभावः लोकेन्तु छषवक्तुः छषाख्यः उभय
संज्ञानीति अयस्मादित्युग्भकृतेत्यादयः समुदायाय एव बोध्याः तेन जगन्
वमस्तु ऊत्वं माभूत् इति वैपरीत्यं प्रसज्यत इति बोध्य नैनमिति वाचामि
नाः प्रभवः ते — — पर्ने विद्वांसं नहिन्वंति तिविचस्तु नगच्छतीत्यर्थः तेषां ख्याता
तेनात्युपसर्गसंज्ञकथा नाः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति प्रयोगानियमस्तेषां व्याप ९५
वादः